

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 6, Αρ. 2 (1995)

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

εκδόσεις
Θεμέλιο

6

Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Συγκρό-
τηση της ελληνικής εργατικής
τάξης. ●
ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ:
Ανεργία και εκλογική συμπε-
ριφορά. ●
Λ. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ: Η κρατική
παρέμβαση στη γεωργία. ●
Α. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ: Δημοκρατία
στην Αφρική. ●
Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ: Ορθός λόγος
και θέληση στο χριστιανισμό.

1995   **ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ**

περιοδική
έκδοση
της ελληνικής
εταιρείας
πολιτικής
επιστήμης

ελληνική ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

εκδόσεις
Θεμέλιο

6

Σ. ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ: Συγκρότηση της ελληνικής εργατικής τάξης. ●

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ: Ανεργία και εκλογική συμπεριφορά. ●

Λ. ΛΟΥΛΟΥΔΗΣ: Η κρατική παρέμβαση στη γεωργία. ●

Α. ΧΟΥΛΙΑΡΑΣ: Δημοκρατία στην Αφρική. ●

Θ. ΛΙΠΟΒΑΤΣ: Ορθός λόγος και θέληση στο χριστιανισμό.

1995

ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ

ελληνική
**ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ**

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ

Έκδοση της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης
Διευθύνεται από Συντακτική Επιτροπή

Συντακτική Επιτροπή Μανώλης Αγγελίδης, Γιάννης Βούλγαρης, Νίκος Δεμερτζής, Νικηφόρος Διαμαντούρος, Ηλίας Κατσούλης, Θεόδωρος Κουλουμπής, Πασχάλης Κιτρομηλίδης, Χρήστος Λυριντζής, Ηλίας Νικολακόπουλος, Καλλιόπη Σπανού, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Γραμματεία Σύνταξης Γιάννης Βούλγαρης, Χρήστος Λυριντζής, Μιχάλης Σπουρδαλάκης

Επιστημονική Επιτροπή Νίκος Αλιβιζάτος, Θάνος Βερέμης, Παναγιώτης Γετίμης, Γιώργος Δερτιλής, Πάνος Καζάκος, Δημήτρης Κυρτάτας, Αντώνης Λιάκος, Θάνος Λίτοβατς, Δημήτρα Μαδιάνου, Νίκος Μουζέλης, Α-Ι. Δ. Μεταξάς, Γιώργος Μαυρογορδάτος, Αντώνης Μακροδημήτρης, Μάρω Παντελίδου, Γιώργος Παπαδημητρίου, Ευθύμιος Παπαταξιάρχης, Χρήστος Ροζάκης, Λουκάς Τσουκάλης, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Αργύρης Φατούρος, Άννα Φραγκουδάκη, Δημήτρης Χαραλάμης, Κοσμάς Ψυχοπαίδης

Διεύθυνση Σύνταξης Εκδόσεις Θεμέλιο, Σόλωνος 84, 106 80 Αθήνα, με την ένδειξη «Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης»

Τυπογραφική επιμέλεια: Άννα Μαλικιώση — Επιμέλεια κειμένων: Στέφανος Στεφάνου — Επιμέλεια εξωφύλλου: Γιάννης Βαλαβανίδης — Εκτύπωση: «ΝΙΚΟΤΥΠ», Α. Γκούμας - Ν. Σφενδύλης — Βιβλιοδεσία: Θ. Ηλιόπουλος και Π. Ροδόπουλος

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* εκδίδεται δύο φορές το χρόνο — Τιμή τεύχους 1400 δρχ. — Συνδρομές: Εσωτερικού 2400 δρχ. - Εξωτερικού 3000 δρχ. - Οργανισμοί, Τράπεζες κλπ. 5000 δρχ. - Φοιτητές 2000 δρχ. - Τα μέλη της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης γίνονται αυτομάτως συνδρομητές με την καταβολή της ετήσιας συνδρομής στην Εταιρεία (5.000 δρχ.).

Οι συνδρομές αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οικονομική υπεύθυνος: Θεοδώρα Θεοδοσοπούλου, τηλ. 36 09 001, Fax 36 09 004.

Η συνδρομή λήγει στο τέλος κάθε χρόνου. Θεωρείται ότι συνεχίζεται εφόσον ο συνδρομητής δε ζητήσει τη διακοπή της. Όσοι γράφονται συνδρομητές κατά τη διάρκεια του έτους λαμβάνουν τα προηγούμενα τεύχη του έτους εγγραφής.

Π Ε Ρ Ι Ε Χ Ο Μ Ε Ν Α

Σ. Σεφεριάδης	Για τη συγκρότηση της εργατικής τάξης στην Ελλάδα (1870-1936): <i>Μερικοί προβληματισμοί πάνω σε ένα παλιό θέμα</i>	9
Βασιλική Γεωργιάδου	Οικονομικές συνθήκες και εκλογική συμπεριφορά. <i>Οι κομματικές προτιμήσεις των ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης</i>	79
Α. Λουλούδης	Πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στη γεωργία. <i>Μια κριτική ανασύνθεση των απόψεων ηγετικών στελεχών στο χώρο της αγροτικής πολιτικής</i>	121
Α. Χουλιάρας	Δημοκρατικοί θεσμοί και οικονομική παρακμή στην υποσαχαρική Αφρική	147
ΑΝΤΙΒΟΛΕΣ:		
Θ. Λίποβατς	Ορθός λόγος και θέληση στο Χριστιανισμό	167
ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΕΣ:		
Ν.-Χ. Χλέπας	Π. Παπαγιάννη - Δ. Κατσούλη, <i>Οι Χάρτες και η Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης</i>	181
Βιβλία που λάβαμε		185
ΣΧΟΛΙΑ-ΕΙΔΗΣΕΙΣ-ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ ΕΕΠΕ:		
International Political Science Association		189

ΤΡΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΜΕΤΑ

Η συμπλήρωση τριών χρόνων από την έκδοση της *Επιθεώρησης Πολιτικής Επιστήμης*, δίνει την ευκαιρία για κάποιες σκέψεις και εκτιμήσεις. Η *Επιθεώρηση* αποτέλεσε πρωτοβουλία της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης. Ο στόχος ήταν σαφής: να συμβάλει στη δημιουργία των προϋποθέσεων διαλόγου ανάμεσα σε επιστήμονες που από διάφορες θέσεις υπηρετούν όχι μόνο την πολιτική επιστήμη αλλά και τις κοινωνικές επιστήμες γενικότερα. Η φιλοδοξία ήταν και είναι να εξασφαλίσει ένα βήμα παρουσίασης του επιστημονικού και ερευνητικού έργου, τόσο των παλαιότερων όσο και των νεότερων επιστημόνων.

Μετά από τρία χρόνια συστηματικής έκδοσης, η αίσθηση είναι πως η *Επιθεώρηση* ανταποκρίθηκε σε γενικές γραμμές στους πιο πάνω στόχους, παρά τα προβλήματα. Δε θα ήταν υπερβολική η διαπίστωση ότι η *Επιθεώρηση* καθιερώνεται ως ένα από τα έγκυρα επιστημονικά περιοδικά της χώρας, το οποίο με συνέπεια προσπαθεί να υπηρετήσει τις κοινωνικές επιστήμες. Τούτο όμως δε σημαίνει ότι δεν υπάρχουν πολλά περιθώρια βελτίωσης. Το περιοδικό έχει εξασφαλίσει σταθερή και σταδιακά αυξανόμενη ροή άρθρων από νεότερους και παλαιότερους επιστήμονες του χώρου. Η *Επιθεώρηση* είναι ίσως από τα λίγα περιοδικά στο χώρο των κοινωνικών επιστημών που έχει καθιερώσει σύστημα αξιολόγησης ανεξάρτητο τόσο από τη γραμματεία σύνταξης, που χειρίζεται τα τρέχοντα ζητήματα, όσο και από τη συντακτική επιτροπή που διαμορφώνει τη στρατηγική του. Η «τυφλή αξιολόγηση» των άρθρων εξασφαλίζει την ποιοτική επάρκεια της ύλης. Οι συγγραφείς πρόθυμα αποδέχονται την εν λόγω διαδικασία και ακολουθούν τα σχόλια και τις παρατηρήσεις των κριτών. Έχουμε την αίσθηση ότι αυτό αποτελεί από μόνο του μεγάλη κατάκτηση για την ελληνική επιστημονική κοινότητα.

Το ότι η μέχρι σήμερα πορεία μπορεί να χαρακτηριστεί επιτυχής, δε σημαίνει φυσικά ότι απουσιάζουν τα προβλήματα και οι α-

δυναμίες. Ένα σημαντικό πρόβλημα είναι η αδυναμία της *Επιθεώρησης* να προσελκύσει πρωτότυπα άρθρα από όλους τους χώρους των κοινωνικών επιστημών, έτσι ώστε να φωτίζονται οι ποικίλες εκφάνσεις του πολιτικού φαινομένου. Παρά τα σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση, φαίνεται ότι η επιστημονική κοινότητα στην Ελλάδα διακατέχεται από επιφυλακτικότητα απέναντι σε χώρους που φέρουν την επωνυμία ενός συμβατικά διαφορετικού επιστημονικού πεδίου, με αποτέλεσμα να διστάζει να εμπιστευτεί το έργο της σε περιοδικό που εκ πρώτης όψευς δε θεωρείται οικείο. Ελπίδα και προσπάθεια όλων μας είναι η κατάργηση των στεγανών ανάμεσα στους χώρους των κοινωνικών επιστημών. Στο βαθμό που κάθε ειδικότητα θέλει και μπορεί να μιλήσει και να αναλύσει το «πολιτικό», η *Επιθεώρηση* είναι ο φυσικός χώρος παρουσίασης του έργου της.

Αν οι διαφορετικές οπτικές στο πολιτικό φαινόμενο υπο-αντιπροσωπεύονται, ελάχιστα είναι και τα άρθρα που, βασισμένα σε πρωτογενή έρευνα, αναλύουν εν στενή εννοία πολιτικά ζητήματα όπως κόμματα, εκλογές, πολιτική θεωρία, κτλ. Η ανάλυση της ύλης του περιοδικού δείχνει έντονη ενασχόληση με γενικά θεωρητικά ζητήματα, με θέματα διεθνών σχέσεων, δημόσιας διοίκησης και αισθητά λιγότερη με τα παραδοσιακά αντικείμενα της πολιτικής επιστήμης.

Το πλέον δυσεπίλυτο πρόβλημα αφορά τον μικρό αριθμό βιβλιοκριτικών-βιβλιοπαρουσιάσεων. Πρόκειται για σημαντική αδυναμία που πρέπει να προβληματίσει μια κοινότητα η οποία υποτίθεται ότι επιζητεί το διάλογο και την κριτική σκέψη. Είτε είναι αποτέλεσμα αδιαφορίας, είτε αποφυγή εμπλοκής σε, ενίοτε, δυσάρεστες αντιπαραθέσεις. Η βιβλιοκριτική αποτελεί μια πολύ σημαντική λειτουργία και παρακαλούμε όλους τους συναδέλφους και φίλους του περιοδικού να συμβάλουν με τον τρόπο τους στη λύση του προβλήματος.

Επιπλέον θα πρέπει να υπενθυμίσουμε πως η *Επιθεώρηση* στηρίζεται αποκλειστικά στις συνδρομές των μελών της ΕΕΠΕ και των λοιπών συνδρομητών. Η μη έγκαιρη πληρωμή των ετήσιων συνδρομών από όσους λαμβάνουν ταχυδρομικά το περιοδικό δημιουργεί σημαντικά προβλήματα στην κάλυψη των εξόδων. (Γραμματειακή στήριξη, γλωσσική επιμέλεια, μεταφράσεις, κτλ.). Παράκληση, λοιπόν, για την έγκαιρη αποστολή-καταβολή των συνδρομών. Αν ορισμένοι συνάδελφοι δεν επιθυμούν να λαμβάνουν το περιο-

δικό, παρακαλούνται να ειδοποιήσουν τη γραμματεία σύνταξης.

Θα ήταν σοβαρή παράλειψη, εάν δεν αναφερόμασταν στα πρόσωπα που ασχολήθηκαν και ασχολούνται με την *Επιθεώρηση*, στα πρόσωπα που έχουν συμβάλει και βοηθήσει στο ξεκίνημα του περιοδικού. Θέλουμε να ευχαριστήσουμε θερμά όλους αυτούς που είτε ως συγγραφείς, είτε ως κριτές, είτε με οποιαδήποτε άλλη ιδιότητα, συνέβαλαν και συμβάλλουν στη σταθερή ανοδική πορεία του. Τέλος, ιδέες, συμβουλές, παρατηρήσεις και υποδείξεις, από όλους όσοι έχουν αγκαλιάσει ή θα αγκαλιάσουν την προσπάθεια, είναι κάτι από παραπάνω επιθυμητές· είναι αναγκαίες για το ξεπέραςμα των αδυναμιών και τη συνεχή βελτίωση της έκδοσης.

Η Γραμματεία Σύνταξης

ΓΙΑ ΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΓΑΤΙΚΗΣ ΤΑΞΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ (1870-1936): ΜΕΡΙΚΟΙ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΠΑΝΩ ΣΕ ΕΝΑ ΠΑΛΙΟ ΘΕΜΑ

«Το φύσει περιοδικόν της εργασίας έχει δημιουργήσει τοιαύτην σύγχυσιν επαγγελμάτων, ώστε είναι σχεδόν αδύνατον να εξακριβώσει τις αν εν άτομον είναι υποδηματεργάτης ή καπνεργάτης, ή κουρεὺς ή σερβιτόρος» (Εκθεσις του Εμμ. Πειρουνάκη, Επόπτου Εργασίας, «Περί του ζητήματος της ανεργίας των καπνεργατών», στο Γραφείον Προστασίας Ελληνικού Καπνού Θεσσαλονίκης, *Το ζήτημα της υποχρεωτικής ή μη επεξεργασίας του εις φύλλα καπνού· συλλογή των σπουδαιότερων επισήμων εγγράφων*, Θεσσαλονίκη/Σέρρες 1925, σ. 9).

«Η Ελλάς [...] εστερείτο ουσιαστικῶς “προλεταριάτου”, κατά την έννοιαν των μεγάλων βιομηχανικῶν χωρῶν. Αλλά εἶχε το τρωτόν της “πτωχείας” της, ὡς καθολικῶν οικονομικῶν φαινομένων της χώρας. Καὶ τὸ γεγονός αὐτό, τὴν ἔκαμνε ἔδαφος πρόσφορον διὰ τὴν διάδοσιν ανατρεπτικῶν ιδεῶν» (Στέφανος Ι. Στεφάνου, *Ὁ Ἐλευθέριος Βενιζέλος πρωτοπόρος τῆς κοινωνικῆς πολιτικῆς καὶ τοῦ “Κράτους Ἐνημερίας” εἰς τὸν Δυτικόν κόσμον*, Αθήνα 1969, σ. 22).

Το ὅτι οἱ «τάξεις», νοούμενες ὡς συλλογικὲς ολότητες συνειδητοποιημένων υποκειμένων, δὲν απορρέουν με αὐτόματο/μηχανιστικὸ τρόπο ἀπὸ τὶς κοινωνικὲς —καὶ κατὰ μείζονα λόγο τὶς ἀπλῶς οικονομικὲς— σχέσεις, φαίνεται νὰ ἀποτελεῖ στὶς μέρες μας κοινὸ τόπο.¹ Σύμφωνα με τὴν ἐπιγραμματικὴ διατύπωση τοῦ Ε.Ρ. Θομπ-

* Ὁ Σεραφεῖμ Σεφεριάδης εἶναι υποψήφιος διδάκτωρ στο Columbia University.

1. Ἡ βιβλιογραφία πάνω στο ζήτημα τῆς συγκροτήσεως τῆς ἐργατικῆς τάξεως εἶναι ἐξαιρετικὰ ογκώδης καὶ με σημαντικὲς τάσεις ἐπέκτασης. Τὸ γεγονός αὐτό (σε συνδυασμὸ με τὴν ευρύτατη θεματολογία τῆς καὶ τὴ μάλλον ἰδιότυπη ἐκφορὰ μεγάλου μέρους τῆς) καθιστᾷ τὴν ἐπαρκῆ σύνοψη τῶν βασικῶν ἀντιπαραθέσεων ποὺ τὴ διατρέχουν πρόβλημα ἰδιαιτέρως δύσκολο, ποὺ, ἴσως, ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέρη πραγματεία. Σημεῖο ἐκκίνησε, ὠστόσο, μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἡ χρῆσιμη κατηγοριοποίησις τοῦ γνωστικοῦ πεδίου ποὺ ἐπιχειρήθηκε πρόσφατα ἀπὸ τὴ Vitsilakis-

Soroniatis, στη βάση του διαχωρισμού ανάμεσα στις «δομικές» και τις «κοινωνικο-ιστορικές» προσεγγίσεις (βλ. Chryssi Vitsilakis-Soroniatis, «Working class formation: the case of Greece 1830-1928», Ph. D. dissertation, University of Chicago, Ιούλιος 1988, σ. 5-34).

Η πρώτη κατηγορία, που έχει σαν σημείο αναφοράς το γνωστό μαρξιστικό σχήμα της μετάβασης από την «τάξη καθ' εαυτήν» στην «τάξη για τον εαυτό της», αποτελείται από δύο ιδιαίτερες υπο-κατηγορίες εργασιών: (α) αυτές που τοποθετούνται στο εσωτερικό της μαρξιστικής παράδοσης (μαρξιστικές και νεο-μαρξιστικές) και (β) τη φιλελεύθερη ανασκευή του κλασικού μαρξισμού. Η πρώτη υπο-κατηγορία περιλαμβάνει (i) τις κλασικές μαρξιστικές μορφοποιήσεις του θέματος και συναφείς αντιπαραθέσεις και (ii) τις νεο-μαρξιστικές συζητήσεις των δεκαετιών 1970-1980 σχετικά με το ρόλο του καπιταλιστικού κράτους στην παρεμπόδιση ανάπτυξης ταξικής συνείδησης (π.χ. ο πολύ γνωστός διάλογος ανάμεσα στους Miliband -Πουλαντζά - Block και Skocpol). Πρωτοεμφανιζόμενη μέσα στο κλίμα οικονομικής ευφορίας που επικρατούσε στη Δύση στις αρχές της δεκαετίας του 1960, η «φιλελεύθερη ανασκευή του μαρξισμού» επιχείρησε να αντιστρέψει τον πυρήνα της προβληματικής του εισάγοντας την αποκαλούμενη «επιχειρηματολογία της σύγκλισης» [*convergence thesis*]. Σύμφωνα με μ' αυτήν, η ταξική συγκρότηση κορυφώνεται όχι με επανάσταση, αλλά με τη σταδιακή ενσωμάτωση της εργατικής τάξης στις δομές του βιομηχανικού καπιταλισμού (βλ., ιδιαίτερα, C.D. Kerr - F. Harbison - C.A. Myers, *Industrialism and industrial man*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964· J.H. Goldthorpe - D. Lockwood - F. Bechfor - J. Platf, *The affluent worker in the class structure*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1969 και J. Scott, *Corporations, classes and capitalism*, Huntchinson, Λονδίνο 1979). Αντιπαραθέσεις που εμφανίστηκαν αργότερα μέσα στα πλαίσια αυτής της παράδοσης οδήγησαν στην ανάπτυξη της λεγόμενης «θεσμικής προσέγγισης» (ουσιαστικά, μιας επαναδιατύπωσης των αρχών του πλουραλισμού), όπου οι εργάτες παύουν να αντιμετωπίζονται ως τάξη, αλλά ως μια ιδιαίτερη ομάδα πίεσης σε αέναη αντιπαράθεση με τους εργοδότες· το —πάντα ουδέτερο— κράτος βρίσκεται στον ενδιάμεσο χώρο, παίζοντας το ρόλο του θεσμικού επιδιαιτητή.

Μπορεί να υποστηριχθεί ότι οι μεθοδολογικές αρχές της «κοινωνικο-ιστορικής» προσέγγισης συμπυκνώνονται στην έντονη αποστροφή του E.P. Thompson προς τις διάφορες εκδοχές του δομικισμού (στρουκτουραλισμού). Είναι πασιφανώς η γλαφυρή διατύπωσή του: «η έννοια της τάξης προσδιορίζεται από ανθρώπους καθώς βιώνουν την ιστορία τους, και, εν τέλει, αυτό αποτελεί και το μόνο της ορισμό» (E.P. Thompson, *The making of the English working class*, Alfred Knopf & Random House, Νέα Υόρκη 1963, σ. 11). Επιπλέον, ο Thompson υπογράμμισε: «δεν μπορούμε να τοποθετούμε την “τάξη” εδώ και την “ταξική συνείδηση” εκεί, σαν δύο χωριστές οντότητες, όπου η μία αποτελεί επακόλουθο της άλλης, αφού και οι δύο πρέπει να προσεγγίζονται ταυτοχρόνως» (E.P. Thompson, *The poverty of theory and other essays*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1983, σ. 106). Ακόμα και συγγραφείς που στέκονται κριτικά απέναντι στην τάση της «Νεότερης Αριστεράς» να εγκαταλείψει εντελώς την άποψη περί του πρωταρχικού ρόλου της σφαίρας της παραγωγής, φαίνεται να συμφωνούν πως «δεν υπάρχει τάξη καθ' εαυτήν που να ορίζεται με “αντικειμενικά” οικονομικούς όρους [...] Δεν υπάρχει αντικειμενική παρουσία τάξης πριν από την εμφάνισή της στο προσκήνιο

της ιστορίας» (Michael Burawoy, *The politics of production*, Verso, Λονδίνο 1985, σ. 39· έμφαση δική μου). Αν και είναι σαφές πως κάποιος μπορεί να είναι εργάτης χωρίς να το κατανοεί ή αποδέχεται (έτσι ώστε ο παροπλισμός της έννοιας «ασυνείδητος εργάτης»/«τάξη καθ' εαυτήν» χωρίς αντικατάσταση να καθίσταται δύναμη προβληματικής), η προσέγγιση έχει γίνει δικαίως γνωστή για τις πολλές συνεισφορές της. Η βασική ανάμεσά τους έγκειται στην εναισθητοποίηση που προκάλεσε (τόσο σε θεωρητικό όσο και σε ερευνητικό επίπεδο) σε σχέση με τον σημαντικό «ενδιάμεσο» ρόλο που διαδραματίζουν στην πορεία διαμόρφωσης τάξης παράγοντες (σχετικά) αυτόνομοι από τις σχέσεις παραγωγής όπως η πολιτική και η ιδεολογία. Η παραδοχή του ιδιαίτερου ρόλου αυτών των παραγόντων βρίσκεται στη βάση πολλών εργασιών, όπως, π.χ., του Adam Przeworski, που υποστηρίζει πως «πολλοί ταξικοί αγώνες είναι αγώνες για τη [συγκρότηση της] τάξης προτού γίνουν αγώνες μεταξύ τάξεων» (Adam Przeworski, «Proletariat into class: the process of working class formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to recent controversies», *Politics & Society*, τόμ. 7, τχ. 4/1977, σ. 371). Επεκτείνοντας το ίδιο επιχείρημα, ο Erik Olin Wright τόνισε με τη σειρά του ότι «είναι πάντα προβληματικό το αν και κατά πόσον οι εργάτες θα συγκροτηθούν σε τάξη ή σε κάποια άλλη μορφή συλλογικότητας βασισμένης στη θρησκεία, την τοπική καταγωγή, το επάγγελμα [...] κτλ. *Η ταξική δομή μπορεί να προσδιορίζει το πεδίο υλικών συμπεροφάντων πάνω στο οποίο υλοποιούνται εγχειρήματα ταξικής συγκρότησης, αλλά δεν επικαθορίζει αποκλειστικά το αποτέλεσμά τους*» (E.O. Wright, *Classes*, Verso, Λονδίνο 1985, σ. 123· έμφαση δική μου).

Ανάλογη άποψη υποστηρίχθηκε και από τον Aristide Zolberg σε πρόσφατο τόμο που επιμελήθηκε από κοινού με τον Ira Katznelson — μια ιδιαίτερα αξιόλογη απόπειρα ισόρροπης σύνθεσης των αρετών των δύο προσεγγίσεων, που στοχεύει επίσης στην επεξεργασία εννοιολογικών εργαλείων για συστηματική συγκριτική ανάλυση: «Αν η έλευση του καπιταλισμού σε μια δεδομένη χώρα συνεπάγεται αναγκαστικά και τη δημιουργία εργατικής τάξης, ωστόσο, δεν επικαθορίζει αποκλειστικά τη δομή και τη δυναμική της ανάπτυξής της. Ιδωμένη μέσα απ' αυτό την πρίσμα, η διαδικασία συγκρότησης εργατικής τάξης εμφανίζεται *σαν η σταδιακή αποκρυστάλλωση ενός περιορισμένου φάσματος τύπων [συγκρότησης] από ένα ευρύτερο σύνολο πιθανοτήτων*» (Ira Katznelson - Aristide Zolberg (επιμ.), *Working-class formation; nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1988, σ. 401· έμφαση δική μου). Στο εξαιρετικά διεισδυτικό εισαγωγικό του κεφάλαιο στον ίδιο τόμο (σ. 3-41), ο Katznelson υποστήριξε ότι η ταξική συγκρότηση είναι «η υπό όρους (αλλά όχι τυχαία) διαδικασία όσμωσης των παρακάτω τεσσάρων επιπέδων "τάξης" όπως αυτά εδρεύουν: (α) στη δομή της οικονομικής ανάπτυξης· (β) σε ταξικά προσδιορισμένους τρόπους ζωής· (γ) σε κοινές κοινωνικές προδιαθέσεις· και (δ) στη συλλογική δράση». Το πρώτο επίπεδο αναφέρεται στους κοινωνικο-οικονομικούς επικαθορισμούς που επισημαίνονται από τη «δομική» προσέγγιση, ενώ το δεύτερο και το τρίτο εισάγουν στην ανάλυση τις «κοινωνικο-ιστορικές» ευαισθησίες των αναλυτών που θέλουν την τάξη «μια εμπειρία ιστορικά συγκεκριμένων υποκειμένων». Το τέταρτο, τέλος, αποτελεί τον τόπο της «ταξικής πάλης». Ωστόσο, φανερά επηρεασμένος από τη θεωρία της ορθολογικής επιλογής [*rational choice*] τύπου Mancur Olson, ο Katznelson φαίνεται να ενδιαφέρεται περισσότερο για

σον στον κλασικό πρόλογο του *The making of the English working class*, «[αν] [...] η ταξική εμπειρία είναι προσδιορισμένη, η ταξική συνείδηση δεν είναι».² Ανάμεσα σε άλλα, η συναφής βιβλιογραφία έχει επίσης επισημάνει ότι η συγκρότηση των τάξεων αποτελεί *διαδικασία* έπεται ότι μπορεί να σημειώνει πρόοδο, να αδρανοποιείται ή και να παρουσιάζει σημεία αναστροφής (ταξική αποδιάρθρωση). Δεν είναι συνελώς δόκιμο να θεωρούμε ότι μια τάξη «έχει» ή «δεν έχει» συγκροτηθεί στατικά. Αντ' αυτού, οι ερευνητικές μας προσπάθειες πρέπει να κατατείνουν στην εξακριβωση της ενυπάρχουσας *δυναμικής*: του αν, δηλαδή, και κατά πόσον η διαδικασία συγκρότησης «προχωρεί» ή παλινδρομεί. Επιγραμματικά, «οι τάξεις οργανώνονται και αποδιαρθρώνονται σαν αποτέλεσμα διαρκών αγώνων».³

Ωστόσο, παρά τις θεμιτές θεωρητικές ανησυχίες των μελετητών αναφορικά με τις αβεβαιότητες και τον ανοιχτό χαρακτήρα φαινομένων που άπτονται της υποκειμενικής εσωτερικευσης πολύπλευρων «αντικειμενικών πραγματικοτήτων» (που επικαθορίζονται ταυτόχρονα από παράγοντες οικονομικούς, πολιτικούς και ιδεολογικούς), παραμένει γεγονός ότι οι κοινωνικές δομές, κυρίως ως «σχέσεις παραγωγής» και «σχέσεις εντός της παραγωγής»,⁴ θέτουν το ευρύτερο πλαίσιο εντός του οποίου συντελείται η διαδικασία

ό,τι εμποδίζει τη συλλογική δράση, αντί για ό,τι τη χαρακτηρίζει οσάκις εμφανίζεται (μια κριτική για τις θεωρητικές και ερευνητικές επιπτώσεις αυτής της στάσης παρουσιάζεται παρακάτω). Το ζήτημα της συλλογικής δράσης εξετάζεται με ενάργεια από τους Claus Offe και Helmut Wessenthal στο άρθρο τους «Two logics of collective action» (στο Claus Offe [επιμ.], *Disorganized Capitalism*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1985, σ. 170-220 – όπου και περαιτέρω χρήσιμες βιβλιογραφικές αναφορές για το ζήτημα της συγκρότησης τάξης). Διεισδυτική και με πλούσιες βιβλιογραφικές αναφορές είναι τέλος η ανάλυση της Έφης Αβδελά, «Κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204.

2. Στο *ίδιο*, σ. 10.

3. A. Przeworski, *ό.π.*, σ. 371. Βλ. και Goran Therborn, «Why some classes are more successful than others», *New Left Review*, τχ. 138 (1983), σ. 37-55.

4. Σύμφωνα με τον M. Burawoy (*ό.π.*, σ. 13-14), οι «σχέσεις εντός της παραγωγής» περιλαμβάνουν «τις κοινωνικές σχέσεις στη βάση των οποίων άνδρες και γυναίκες παράγουν»· οι «σχέσεις παραγωγής», από την άλλη, περιλαμβάνουν τις σχέσεις εκμετάλλευσης (διά μέσου των οποίων «αντλείται πλεόνασμα από τον άμεσο παραγωγό») και τις σχέσεις ανάμεσα στις μονάδες που οργανώνουν την εκμετάλλευση.

της ταξικής συγκρότησης —επομένως, καθορίζουν τα όρια του «δυνατού», αν και, ως επί το πλείστον, με τρόπο αρνητικό, προσδιορίζοντας αυτό που είναι «αδύνατο».⁵ Για παράδειγμα, η ρευστότητα της αγοράς εργασίας σε περιφερειακές και ημι-περιφερειακές χώρες αποκλείει την εμφάνιση μορφών ταξικής συγκρότησης που απαντούν σε κεντρικές-βιομηχανικές κοινωνίες, δημιουργώντας, αντίθετα, τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση διαφορετικών τύπων. Ή, για να χρησιμοποιήσουμε τη μαρξιστική ορολογία, είναι πάντοτε χρήσιμη η διερεύνηση του χαρακτήρα μιας υπό διαμόρφωση «τάξης καθ' εαυτήν» προτού, ή, καλύτερα, καθώς διερευνούμε την «τάξη για τον εαυτό της» στη ταξική συγκρότηση.

Θέτοντας το ζήτημα με εσκεμμένη νοηματική ευρύτητα, το άρθρο αυτό επιχειρεί να εξετάσει το παρακάτω ερώτημα: τι είδους εργατική τάξη, και στο πλαίσιο ποιας κοινωνικής δομής, δημιούργησε το αδύναμο ελληνικό κοινωνικο-οικονομικό σύστημα;⁶ Αν και βασικός στόχος θα είναι η συνοπτική σκιαγράφηση των «αντικειμενικών» διαστάσεων της διαδικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης (συναφείς προς τη μορφολογία της αγοράς εργασίας και τις κυρίαρχες παραγωγικές δομές) η ανάλυση υποχρεωτικά θα ε-

5. Βλ. E.O. Wright, *ό.π.*, σ. 185.

6. Φυσικά δεν είναι δυνατό να υπεισέλθουμε εδώ στο ζήτημα της ελληνικής «(ημι-)περιφερειακής υπανάπτυξης.» Μόνο ακροθιγώς μπορεί να ειπωθεί πως, κατά την περίοδο που εξετάζουμε, το ελληνικό σύστημα χαρακτηριζόταν από σχετικά χαμηλούς ρυθμούς εκβιομηχάνισης, πλημμελή λειτουργία των θεσμών, και έντονη πολιτική αστάθεια. Με την έννοια αυτή ήταν ένα «αδύναμο σύστημα». Από την πλουσιότετη βιβλιογραφία, βλ., ενδεικτικά, Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, *Εξάγριση και αναπαραγωγή· ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977· Nicos P. Mouzelis, *Modern Greece; Facets of underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978 και *Politics in the semi-periphery; early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986· Γιώργος Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977· Κωστής Μοσκόφ, *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης· η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα, Θεσσαλονίκη 1979* και Βασίλης Φύλιας, *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα, Σύγχρονα Θέματα*, Αθήνα 1975. Πολλές από τις παραπάνω εργασίες υποβάλλονται σε αλτρουσεριανή κριτική από τον Γιάννη Μηλιό (*Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988). Μια χρήσιμη επισκόπηση της βιβλιογραφίας γίνεται από τη Μαρία Πετμεζίδου-Τσουλουβή, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984, σ. 13-29.

πεκταθεί και σε «υποκειμενικά» ζητήματα που άπτονται της ταξικής πάλης, υπό το φως των παραπάνω θεωρητικών προβληματισμών.

1. ΑΓΡΟΤΗΣ-ΙΔΙΟΚΤΗΤΗΣ-ΣΤΟ-ΧΩΡΙΟ-ΚΑΤΟΙΚΟΣ-ΤΗΣ-ΠΟΛΗΣ:⁷ ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ «ΜΙΚΡΟ-ΤΟΠΙΚΙΣΜΟΥ»

Ακολουθώντας την πρόσφατη διεισδυτική ανάλυση του Αντώνη Λιάκου,⁸ είναι δυνατό να επισημάνουμε ένα ευρετικό συνεχόμενο από τρεις ευρείες φάσεις στη διαδικασία συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης (χονδρικά ανάλογο με τη διαδικασία αστικοποίησης), στη βάση του άξονα «σύνδεση των εργατών με την ύπαιθρο».

Η πρώτη, της «μέγιστης σύνδεσης», καλύπτει χρονικά το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, και χαρακτηρίζεται από το καθεστώς της μη μόνιμης παραμονής των πρώτων χειρώνακτων των πόλεων στα αστικά κέντρα όπου εργάζονταν.⁹ Ήταν μια εποχή κατά την οποία οι ανάγκες επιβίωσης υποχρέωναν τις εργατικές οικογένειες σε μια «διπλή εξάρτηση»¹⁰ – από δραστηριότητες τόσο του αγροτικού όσο και του αστικού τομέα της οικονομίας. Το εγχείρημα της συντήρησης και αναπαραγωγής της οικογένειας πρόβλεπε την αποστολή ενός ή περισσότερων αρσενικών μελών της σ' εκείνο το αστικό κέντρο που θεωρούνταν ότι πρόσφερε τις καλύτερες επαγγελματικές δυνατότητες¹¹ για μια περίοδο ενός-τριών χρόνων, ενώ

7. Ο σύνθετος όρος [*peasant-in-the-village-living-in-town*] εισάγεται από τον Th. von Laue, «Russian peasants in the factory, 1892-1904», *Journal of Economic History*, τόμ. 21 (1961), σ. 61-81, και παρατίθεται από τον Αντώνη Λιάκο (*Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου το Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάπτυξη των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993, σ. 88).

8. Στο ίδιο, σ. 55-95, και ιδιαίτερα σ. 83-92.

9. Για το ζήτημα αυτό βλ. και Χριστίνα Αghριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986, σ. 188-203.

10. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 85.

11. Ως επί το πλείστον, αυτά ήταν η Αθήνα, με τον εκτεταμένο τομέα των υπηρεσιών (ιδιαίτερα μετά το 1870) και τα γειτονικά μεταλλεία του Λαυρίου, η Πάτρα, με τις μονάδες εξαγωγικής επεξεργασίας της σταφίδας, και τα μεγάλα λιμάνια της Ερμούπολης και του Πειραιά. Για περιγραφές των πρώτων μεταναστευτικών ρευμάτων προς τον Πειραιά, βλ. Βάσιας Τσοκόπουλος, *Πειραιάς, 1835-1870*

η υπόλοιπη οικογένεια έμεινε στην ύπαιθρο καλλιεργώντας το μικρό οικογενειακό κλήρο.¹² Το καινούριο στρώμα περιλάμβανε επίσης πληθυσμιακές ομάδες που εγκατέλειπαν τις αγροτικές εστίες για πολιτικούς λόγους. Οι πιο συχνές αναφορές γίνονται στους μαχητές του Κρητικού αγώνα που πλημμύρισαν τον Πειραιά την επαύριο της αποτυχημένης εξέγερσης του 1866, ενώ άλλες μικρότερες ομάδες από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία επίσης κατέφευγαν σε πόλεις του ελεύθερου βασιλείου καταδιωκόμενοι από τις οθωμανικές αρχές.¹³

Παρότι αυτό γίνεται συχνά με έμμεσο τρόπο, είναι γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας χαρακτηρίζεται από την τάση να διαβλέπει στο φαινόμενο του αγρότη-ιδιοκτήτη-στο-χωριό-κατοίκου-της-πόλης ενδείξεις και στοιχεία μιας υποτιθέμενης σχετικής ευμάρειας. Υποστηρίζεται, συγκεκριμένα, πως, καθώς οι πρώιμοι αυτοί εργάτες κατείχαν ένα μικρό αγροτικό κλήρο, δεν υποχρεώνονταν να παραμείνουν στις πόλεις και να γίνουν αντικείμενα εκμετάλλευσης με τον τρόπο που συνέβη στα αντίστοιχά τους στρώματα στη Δυτική Ευρώπη.¹⁴

εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ, Καστανιώτης/Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984, και Γιάννης Μπαφούνης, «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984, τόμος Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 561-564. Η περίπτωση της Ερμούπολης εξετάζεται από τον Μανόλη Τούντα, «Πόλη και βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *ίδιο*, σ. 609-634. Τέλος, χρήσιμες πληροφορίες για το Βόλο και την Πάτρα υπάρχουν, αντίστοιχα, στις εργασίες της Νίτσας Κολιού (*Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» Βόλου*, Οδυσσεύς, Αθήνα, 1988), και του Βασίλη Κ. Λάζαρη (*Πολιτική ιστορία της Πάτρας*, τόμος πρώτος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986).

12. Βλ. και Πέτρος Πιζάνιας, *Οι φτωχοί των πόλεων· η τεχνονομία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 122-124.

13. Βλ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., σ. 521-531.

14. Βλ., π.χ., Κ. Τσουκαλάς, ό.π., σ. 129-33· Χ. Αργιαντώνη, ό.π., σ. 273-88· Β. Παναγιωτόπουλος, ό.π., σ. 521-524, και του ίδιου, «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο Grothusen κ.ά. (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, Αθήνα 1980, σ. 216-235. Υποστηρίζεται, μάλιστα, ότι η «ελκυστικότητα» της αγροτικής ιδιοκτησίας απέτρεψε το σχηματισμό προλεταριάτου και έτεινε να πιέσει τους βιομηχανικούς μισθούς προς τα πάνω, συντελώντας, έτσι, στην αναστολή βιομηχανικής απογείωσης. Βλ.

Είναι, ωστόσο, σαφές ότι η διαδικασία που περιγράφουμε μπορεί κάλλιστα να χρησιμοποιηθεί και σαν τεκμήριο του ακριβώς αντίθετου: να καταδείξει, δηλαδή, τα όρια της αγροτικής ασφάλειας/επάρκειας στο πλαίσιο της γεωργικής οικονομίας, ο εκρηματισμός και η εμπορευματοποίηση της οποίας είχαν, ως γνωστόν, ήδη αρχίσει από τη δεκαετία του 1840-1850. Αν για μια στιγμή επιτρέπαμε στις –διόλου άγνωστες– προσωπικές-συγκινησιακές και υλικές καουχίες που ενυπάρχουν σε κάθε μορφής οικονομική μετανάστευση, να υπιστέλθουν στην εξιστόρησή μας, η συνολική εντύπωση που αποκομίζουμε από τις περισσότερες αναλύσεις θα διαφοροποιούνταν αισθητά: η εικόνα του σχετικά «ευκατάστατου» εργάτη, που χρησιμοποιεί την «αγροτική εναλλακτική λύση» σαν ισχυρό διαπραγματευτικό όπλο σε υποτιθέμενες διαπραγματεύσεις με τον αστό εργοδότη του, θα έτεινε να παραχωρήσει τη θέση της σε αυτή του ανένα αναςφαλής αγρότη που υποφέρει τόσο από τη χαμηλή παραγωγικότητα των καλλιεργητικών του μεθόδων όσο και από την εκμετάλλευση των τοπικών εμπορικών, τοκογλυφικών και πελατειακών δικτύων.¹⁵

ιδιαίτερα Χ. Αγραντώνη, *ό.π.*, σ. 188-203, 289-301. Όμως η συγγραφέας δεν αποδεικνύει ποτέ ότι οι βιομηχανικοί μισθοί ήταν πράγματι υψηλοί. Τα ίδια επιχειρήματα επαναλαμβάνονται και από τον Θεόδωρο Σακελλαρόπουλο (*Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991, σ. 175-179), ενώ αντιμετωπίζονται με περίσκεψη από τον Χρήστο Χατζηιωσήφ (*Η γηραιά σελήνη: η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993, σ. 26-28), και γίνονται αντικείμενο κριτικής από τον Anthony Liakos, «Problems on the formation of the Greek working class», *Etudes Balkaniques*, τχ. 2 (1988), σ. 43-54.

15. Σε ό,τι αφορά την τοκογλυφία, αρκεί ίσως να επισημανθεί ότι καθ' όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα οι αγρότες υποχρεώνονταν να δανείζονται «με επιτόκια που κυμαίνονταν συνήθως μεταξύ 14% και 25%, ενώ έφταναν ενίοτε έως το 48%» (Γιώργος Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993, σ. 77). Αξίζει να σημειωθεί ότι αν και τα καθ' εαυτό στοιχεία που τεκμηριώνουν την αγροτική ένδεια είναι ευρύτατα γνωστά (και παγκοίως αποδεκτά), εν τούτοις, με έναν γνωσιολογικά απροσδιόριστο τρόπο, η σημασία τους φαίνεται διαρκώς να μας διαφεύγει τις κρίσιμες στιγμές, με αποτέλεσμα να αναστέλλεται και η ιστοριογραφική τους «κατοχύρωση». Ένα παράδειγμα για το πώς αυτό συντελείται μπορεί να αντληθεί από την παραπάνω –κατά τα άλλα εξαιρετη– μελέτη του Δερτιλή. Ο συγγραφέας τονίζει: «με το να διαπιστώνει τη βελτίωση της μοίρας των αγροτικών στρωμάτων [την επαύριο της μείωσης των άμεσων φόρων στην ύπαιθρο], η εργασία αυτή δεν παραγνωρίζει το πόσο σκληρή ήταν αυτή η μοίρα. Σε ορισμένες δύσκολες συγκυρίες του 19ου αιώνα, *τμήματα του αγροτικού πληθυσμού λιμοκτονούν και εν τούτοις φορολογούνται*» (σ. 83· έμφαση δική μου). Όμως, στην ακριβώς επόμενη σελίδα, ο

Αν είναι έτσι, η απάντηση στο επόμενο ενδιαφέρον ερώτημα – Γιατί οι πρώιμοι αυτοί εργάτες εγκατέλειπαν τις πόλεις μετά την πρώτη τους εγκατάσταση; – αντί να επικαλείται τις γνωστές εδυλλιακές, αλλά στρεβλές, αναπαραστάσεις της υπαίθρου, θα έπρεπε να βασισθεί στο γεγονός ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης στις πόλεις, και ειδικά στον τριτογενή τομέα, ήταν υπερβολικά ασταθείς, κατά κανόνα εποχικές, και σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό εξαρτώμενες από βραχυπρόθεσμες διακυμάνσεις της ζήτησης. Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη στον αργιγέννητο δευτερογενή τομέα: είναι ενδεικτικό ότι μέχρι και το 1907 σχεδόν οι μισές βιομηχανικές μονάδες λειτουργούσαν σε εποχική βάση.

Στη βάση αυτών των δεδομένων δεν πρέπει, βέβαια, να αποτελεί έκπληξη το ότι τα εργατικά στρώματα χαρακτηρίζονταν από μεγάλη ρευστότητα: για κάθε έναν από τους 7.342 «σταθερούς εργάτες» του 1874, υπήρχαν περίπου τέσσερις προσωρινοί/κυμαινόμενοι.¹⁶ Ούτε είναι περιεργό ότι το εισόδημά τους δεν επαρκούσε για την επιβίωση ολόκληρης της οικογένειας· μάλιστα, συνέβαινε το ακριβώς αντίθετο: ιδιαίτερα κατά τους χειμερινούς μήνες, ήταν ο χειρωνακτας των πόλεων που υποχρεωνόταν «να ζει με το ψωμί που θα του στείλει η γυναίκα ή ο αδελφός από το χωριό».¹⁷ Έχει πρόσφατα καταδειχθεί ότι ένα τμήμα κατέληγε στην ελατεία ή, εν πάση περιπτώσει, στο περιθώριο.¹⁸

Δερτιλής καταφέρεται ενάντια στην «εσφαλμένη εξαθλιωτική εικόνα του Έλληνα χωρικού» στη βάση του ότι η μοίρα αυτή ήταν χειρότερη σε άλλες χώρες της Ανατολικής και Νότιας Ευρώπης (σ. 84· έμφαση δική μου). Όμως με τον τρόπο που παρατίθεται η δεύτερη συγκριτική παρατήρηση, αντί να διευκρινίζει και εξειδικεύσει, τείνει να συσκοτίσει τη συνεισφορά της πρώτης. Αντί, έτσι, να κατοχυρώσουμε ένα συμπέρασμα του τύπου «οι Έλληνες χωρικοί ήταν εξαθλιωμένοι, όμως στην Ιβηρική χερσόνησο και στα Βαλκάνια υπήρχαν άλλοι πιο εξαθλιωμένοι», διολισθαίνουμε στο ότι «οι Έλληνες απολάμβαναν ικανοποιητικό επίπεδο (η εξαθλιωτική εικόνα του Έλληνα χωρικού είναι «εσφαλμένη») επειδή άλλοι «λιμοκτονούσαν περισσότερο». Όμως το ρήμα «λιμοκτονώ» παραπέμπει σε ποιοτική κατάσταση πραγμάτων, έτσι που η χρήση του για ποσοτικές διαβαθμίσεις να καθίσταται μάλλον αδόκιμη: αυτός που απλώς λιμοκτονεί δε διαφέρει και τόσο από εκείνον που «λιμοκτονεί περισσότερο».

16. Leften Stavrianos, *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, Νέα Υόρκη 1958, σ. 479. Οι μεγαλύτερες συγκεντρώσεις εργατικού πληθυσμού παρατηρούνταν στο Λαύριο, στον Πειραιά, και στην Ερμούπολη.

17. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 177.

18. Βλ. Β. Τσοκόπουλος, *ό.π.*, σ. 239-241. Όπως ήταν αναπόφευκτο, η κατάσταση αυτή σύντομα δημιούργησε κακή φήμη στην αστική απασχόληση (τόσο στη

Αυτή η σχεδόν πλήρης ανασφάλεια, σε συνδυασμό με την επακόλουθη της ψυχολογία φυγής που χαρακτήριζε τα πρώτα εργατικά στρώματα, φαίνεται να λειτουργήσει σαν ένα πελώριο εμπόδιο ενάντια στην προοπτική του να υπερβούν τον «παλιό τρόπο σκέψης», μια τύποις συντεχνιακή μικρο-τοπικιστική ιδεολογία, που, τηρουμένων των αναλογιών, έτεινε να αναπαράγει στο αστικό περιβάλλον την παραδοσιακή πολυδιάσπαση και τους έμπλεους πατερναλισμού «κάθετους» πολιτικούς υπολογισμούς που χαρακτήριζαν το κοινωνικο-πολιτικό τοπίο της υπαίθρου: οι εργάτες έτειναν να προσκολλούνται σε *συντολίτες/συγχωριανούς* (που κατά κανόνα είχαν την ίδια απασχόληση και σύχναζαν στα ίδια μέρη όταν δεν εργάζονταν¹⁹) και όχι σε εργασιακούς συναδέλφους. Επο-

βιομηχανία όσο και στις υπηρεσίες). Όπως εξήγησε ο L. Stavrianos (ό.π., σ. 478), «το να πάει κανείς στην πόλη για να γίνει μεροκαματιάρης θεωρούνταν ένα βήμα καθόδου στην κοινωνική ιεραρχία». Αν και το μεγαλύτερο μέρος της ιστοριογραφίας, σε συνάφεια με την άποψη περί «σχετικής ευμάρειας» που σκιαγραφήθηκε παραπάνω, τείνει να υποστασιοποιεί το πολιτιστικό αυτό χαρακτηριστικό (ή, αλλιώς, να το αποδίδει σε «μικροαστικά» μοντέλα συμπεριφοράς που σχετίζονται με το μικρό αγροτικό κλήρο), καθιστώντας το παράλληλα παράγοντα που μπορεί να εξηγήσει αυτοτελώς την αποτυχία της ελληνικής εκβιομηχάνισης, φαίνεται ότι το άνοσμα της αιτιατότητας μάλλον είχε αντίθετη φορά. Για το ζήτημα αυτό, βλ., ιδιαίτερα, A. Liakos, ό.π., σ. 43. Σε άλλη του εργασία του, «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 165, ο ίδιος συγγραφέας τονίζει: «την ποσοτική και ποιοτική επάρκεια της εργασίας τη δημιούργησε η διαδικασία εκβιομηχάνισης με τις δημογραφικές, κοινωνικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις που υποκίνησε. Από την άποψη αυτή, αν η στενότητα της αγοράς εργασίας εμμένει, αποτελεί αιτία της ανεπαρκούς εκβιομηχάνισης ή παράγωγό της;». Η αλλιώς: θα ήταν μήπως η δομή της αστικής απασχόλησης διαφορετική (θα επιτύγχανε η εκβιομηχάνιση) αν οι Έλληνες αγρότες ήταν θετικά προδιαθετιμένοι προς τη βιομηχανική απασχόληση; Πρέπει επίσης να τονισθεί ότι η πολιτιστική καχυποψία απέναντι στην προοπτική του «να γίνει κανείς εργάτης» δεν πρέπει να θεωρείται ένδειξη κανενός ενθουσιασμού απέναντι στην προοπτική του «να παραμείνει αγρότης». Η αδιάκοπη, αν και με διαφόρους ρυθμούς, μεταναστευτική ροή προς τις πόλεις καθ' όλη την υπό εξέταση περίοδο (η περίφημη ελληνική «αστυφιλία»): αποτελεί την καλύτερη απόδειξη.

19. Βλ. Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ.123, 177: Λίλα Λεοντίδου, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989, σ. 78. Επίσης, Ματούλα Σκαλτσά, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983, και της ίδιας, «Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας*, τχ. 8 (1986), σ. 57-64.

μένως, η διαδικασία συγκρότησης τάξης ματαιωνόταν από αίτια δομικά.

Η πολύτιμη παρατήρηση, όμως, δεν πρέπει να τεθεί με τρόπο υπερβολικό (όπως συμβαίνει συχνά) ώστε να καταλήξει παραπλανητική. Δεν πρέπει να λησμονούμε ότι αυτός ο μικρο-τοπικισμός των πόλεων – ακριβώς όπως και η κατάρτητη πολιτική συμπεριφορά που διέπνεε τις πελατειακές σχέσεις της υπαίθρου – ήταν αποτέλεσμα της προσαρμογής των φορέων της σε εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες αβεβαιότητας και όχι μιας κάποιας εγγενούς απάθειας, ή, πολύ περισσότερο, μακαριότητας *χάρη στη μικρή ιδιοκτησία*. Τόσο κατά τη διάρκεια αυτής της πρώτης περιόδου, όσο και αργότερα, η επιλογή της «εξόδου» [exit], αντί της «διαμαρτυρίας» [voice],²⁰ ήταν αποτέλεσμα αδήριτης αναγκαιότητας και όχι ενσυνείδητης επιλογής.²¹ Η σημασία αυτής της λεπτομέρειας είναι τεράστια, και έγκειται στο ότι έλκει την προσοχή μας στο ενδεχόμενο η πανθομολογούμενη «σιωπή» των πρώτων εργατικών στρωμάτων να μην ήταν παρά μια παρατεταμένα πνιγμένη κραυγή. Με αυτό κατά νου, το να διακρίνουμε, στη συνέχεια, περιοδικές εκρήξεις-εκφάνσεις μιας πρώιμης *εργατικής* μαχητικότητας δεν πρέπει διόλου να ξαφνιάζει.

Πράγματι, μια σειρά από θύλακες έκνομης²² – πρωτο-επαναστατικής – δραστηριότητας αγροτών-εργατών (σαν τους μεταλλωρύχους του Λαυρίου που ξεκίνησαν σειρά μαχητικών απεργιών μετά το 1880), περιστασιακών χειρώνακτων και «ξεπεσμένων» τεχνιτών (σαν τους λιμενεργάτες-ξυλουργούς της Ερμούπολης και τους τυπογράφους, υποδηματεργάτες και ραπτεργάτες της Αθήνας) αρχίζουν να εμφανίζονται ακριβώς αυτή την περίοδο στα πιο σημαντικά αστικά κέντρα (Ερμούπολη, Αθήνα-Πειραιά και Πάτρα), αν και όχι ακόμα με τρόπο που να τους διαφοροποιεί επαρ-

20. Με την έννοια που οι όροι χρησιμοποιούνται από τον Albert O. Hirschman στο κλασικό του *Exit, voice and loyalty; Responses to decline in firms, organisations and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1970.

21. Βλ., αντίθετα, Ch. Vitsilakis-Soroniatis, *ό.π.*, σ. 56.

22. Είναι χαρακτηριστικό ότι το περιώνυμο άρθρο 167 του Ποινικού Κώδικα του 1837 (που συνέχισε να καθορίζει τις εργασιακές σχέσεις μέχρι και το 1909), το οποίο θεωρούσε τις απεργίες «έγκλημα θρασύτητας κατά της αρχής», παρέμεινε και μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 1864, που θέσπισε την «ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι» (βλ. Ιωάννης Μανωλεδάκης, «Ιστορική εισαγωγή στο ελληνικό εργασιακό ποινικό δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* (Αφιέρωμα: Εργασιακές σχέσεις), τχ. 3 [1982], σ. 68-69).

κώς από τη γενικευμένα συγκρουσιακή (πραιτοριανή [*radical/mass praetorian*])²³ ζύμωση που χαρακτήριζε την ελληνική κοινωνία και πολιτική κατά τις δεκαετίες του 1860 και 1870. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι πρώτες εργατικές οργανώσεις άρχισαν να πολλαπλασιάζονται το αμέσως επόμενο διάστημα, μπορούμε ενδεχομένως να καταλήξουμε στο συμπέρασμα ότι η εντονότερη καταστολή (φυσική και θεσμική) με την οποία το κράτος αντιμετώπισε αυτές τις πρώτες κινητοποιήσεις, είχε τη δική της συγκεκριμένη – αν και ακούσια – συνεισφορά στην προώθηση της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης: για πρώτη φορά επίσημοι φορείς απευθύνονταν στους εργάτες ως *συλλογικό υποκείμενο*, αν και μόνο για να τους προειδοποιήσουν αναφορικά με τους «κινδύνους» του συνδικαλισμού.²⁴

Οι δεκαετίες της μετάβασης στον 20ό αιώνα σηματοδοτούν το ξεκίνημα της δεύτερης φάσης. Το καθοριστικό της στοιχείο έγκειται στην αυξανόμενη τάση των, ως πρόσφατα, μόνο προσωρινών μεταναστών να εγκαθίστανται πιο μόνιμα στις πόλεις. Έτσι, παρά το γεγονός ότι ο μεγάλος όγκος του ελληνικού πληθυσμού συνέχιζε να διαβιώνει στην ύπαιθρο, ο αστικός πληθυσμός της χώρας κατά το διάστημα 1889-1920 σχεδόν τριπλασιάστηκε (από 464.658 σε 1.336.371).²⁵ ανάλογη αύξηση παρουσίασε και ο «εργατικός» πλη-

23. Κατά την ορολογία του Samuel P. Huntington, *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/Λονδίνο 1968.

24. Ο Γιάννης Κορδάτος (*Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972, σ. 16 κ.ε.) και μετά απ' αυτόν ο Christos Jechinnis (*Trade unionism in Greece: a study in political paternalism*, Roosevelt University Press, Σικάγο 1967) αναφέρονται εκτεταμένα στις δραστηριότητες της «Εταιρείας των Φίλων του Λαού», ενός συλλόγου που επηρεαζόταν από συντηρητικούς διανοούμενους και εργοδότες, και που συστήθηκε το 1860 με στόχο να εξουδετερώσει την επίδραση των ριζοσπαστικών ιδεών. Το 1869 τύπωσαν ένα φυλλάδιο με τίτλο *Εγκόλιον του Εργατικού Λαού ή συμβουλαί εις τους χειρώνακτας* (μετάφραση από γαλλικό πρότυπο) και το διένειμαν στα κύρια βιομηχανικά και εμπορικά κέντρα. Ακούγοντας το παράλογο ανησυχητικό περιεχόμενο των παραινέσεων που περιείχε, οι εργάτες σίγουρα πρέπει να αισθάνονταν πως ανήκαν σε ένα ιδιαίτερο κοινωνικό στρώμα: «Εργολπούμενος ο χειρώναξ ξένας θεωρίας [...] καταντά επί τέλους ν' αποστραφή την εργασίαν και επιδίδεται ενθέρμως εις πολιτικές συζητήσεις και μεταβαίνων από καφενεύου εις καφενεύου και από καπηλείου εις καπηλείου, όπου συρρέουσιν οι κηφήνες, οι αιμοβόροι ούτοι σκώληκες των κοινωνιών, ου μόνον καταναλίσκει επί ματαίω τον χρόνον, καθ' ον εργαζόμενος ήθελε κερδίσει, αλλά και το προϋπάρχον κέρδος δαπανά και εις χρέος υποπίπτει!»

25. Ωστόσο, 41,7% αυτής της αύξησης προήλθε από την προσάρτηση πόλεων στη Μακεδονία, τη Θράκη και την Κρήτη. Η μεγαλύτερη ανάμεσα τους ήταν η

θυσμός (από περίπου 50.000 στα τέλη της δεκαετίας του 1880 σε 154.633 το 1920).

Η αυξανόμενη αστικοποίηση (και «προλεταριοποίηση») ήταν ασφαλώς απόρροια των ολοένα διευρυνόμενων ευκαιριών απασχόλησης στις πόλεις. Πιο πολύ, όμως, φαίνεται να ήταν προϊόν της ενστικτώδους αντίδρασης ειδικά των Πελοποννήσιων αγροτών στη σταφιδική καταστροφή των αρχών της δεκαετίας του 1890.²⁶ Οι ανυπολόγιστες θυσίες στις οποίες υποβαλλόταν (και οι κακουχίες που αντιμετώπιζε) μεγάλο τμήμα των τελευταίων προκειμένου να επιτύχει την υπερατλαντική μετανάστευση, είναι ασφαλείς ενδείξεις της μεγάλης ένδειας του συνόλου:²⁷ συχνά ανίκανοι να α-

---

Θεσσαλονίκη, με πληθυσμό 157.889 (σύμφωνα με την απογραφή του 1913 –βλ. *Αποτελέσματα Απογραφής 1913*, Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, Φ. 27/274).

26. Σύμφωνα με τη γραφική ορολογία μιας μελετήτριας της αστικής εγκατάστασης, η αυξημένη αστικοποίηση ήταν, έτσι, έκφραση «μάλλον φυγής από την ύπαιθρο, παρά τράβηγμα προς την πόλη» (Κ. Φωτεινοπούλου, όπως παρατίθεται στο Ρούσος Κούνδουρος, *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκποτίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975, σ. 53).

27. Παρότι αυτό συχνά παραβλέπεται (προφανώς λόγω της ασυμβατότητας του με τη συμβατική άποψη περί «στενότητας της αγοράς εργασίας»), το μέγεθος της υπερατλαντικής μετανάστευσης προσέγγισε τις διαστάσεις κλασικής αγροτικής εξόδου. Αρκεί να σημειωθεί ότι οι 394.725 μετανάστες της περιόδου 1889-1921 αποτελούσαν το 29,68% του αστικού πληθυσμού της χώρας το 1920 (1.336.371). Το ποσοστό, μάλιστα, θα εκτινασσόταν σε ένα απίστευτο 40,78% αν προσμετρούσαμε τους μετανάστες ως ποσοστό του αστικού πληθυσμού μόνο της Παλαιάς Ελλάδας (972.796), της περιοχής δηλαδή που κυρίως εξέθρεψε το μεταναστευτικό ρεύμα (βλ. τους υπολογισμούς της Λάουρας Μαράτου-Αλιπραντή, «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη το α΄ μισό του 20ού αιώνα», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, ό.π., σ. 543). Παρότι η πλειοψηφία της ιστοριογραφίας διακρίνει στην υπερατλαντική μετανάστευση ένα μονοδιάστατο εμπόδιο στην εκβιομηχάνιση (με την έννοια ότι στέρησε τη νεαρή βιομηχανία από έναν εν δυνάμει εφεδρικό στρατό εργατών), είναι και πάλι σαφές ότι μάλλον το αντίθετο συνέβαινε: η βιομηχανία (ή, καλύτερα, οι βιομήχανοι) ήταν αυτή που αδυνατούσε να απορροφήσει το «απελευθερωμένο» εργατικό δυναμικό. Ας μη μας διαφεύγει ότι προτού φύγουν για την Αμερική, οι εργάτες-αγρότες είχαν υπάρξει εφεδρικοί βιομηχανικοί εργάτες διαθέσιμοι για εντόπια απασχόληση. Ατυχώς, την ίδια εποχή οι έλληνες κεφαλαιούχοι έλκονταν περισσότερο από το –επίσης– νεαρό χρηματιστήριο, την κερδοσκοπία και την τοκογλυφία (βλ. Χ. Αγγριαντών, ό.π., σ. 307-313, και τις εναργείς αναλύσεις του Georges B. Dertilis στο *Banquiers, usuriers et paysans; réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Fondation des Treilles, Editions la Découverte, Παρίσι 1988). Η δύναμη, πάντως, της κληροδοτημένης αναλυτικής μονομέρειας στο ζήτημα της ερμυ-

γοράσουν το ακριβό εισιτήριο του υπερωκεάνιου, πολλοί υποχρεώνονταν να υποθηκεύσουν ή και να πουλήσουν το μικρό αγροτικό κλήρο ή το πλινθόκτιστο σπίτι στο χωριό.²⁸

Είναι σαφές, πάντως, ότι εκείνοι που εγκαταστάθηκαν στα ελληνικά αστικά κέντρα (κυρίως στο συγκρότημα της πρωτεύουσας) προκάλεσαν με την παρουσία τους συνθήκες σχεδόν άπειρης ελαστικότητας στην προσφορά εργασίας – ιδανικές για τους εργοδότες και τη νεαρή βιομηχανία, που την εποχή εκείνη έδειχνε τα πρώτα σημάδια ανάκαμψης από την κρίση του πρώτου μισού της δεκαετίας του 1880. Για λόγους στους οποίους δεν είναι δυνατόν να υπεισεέλθουμε εδώ (και που έχουν να κάνουν κυρίως με τα υψηλά «κόστη ευκαιρίας» [*opportunity cost*] των βιομηχανικών επενδύσεων²⁹), ωστόσο, η τελευταία παρέμεινε πάντα ανίκανη να δρέψει τη μοναδική ευκαιρία και να διαμορφώσει στην πορεία μια «παραγωγική εργατική δύναμη».

Το αναγκαίο επακόλουθο αυτής της βιομηχανικής/κεφαλαιοκρατικής αποτυχίας³⁰ ήταν ότι η δομή της απασχόλησης στον αστικό τομέα της οικονομίας διατήρησε τα περισσότερα από τα στοιχεία που τη χαρακτηρίζαν και την προηγούμενη περίοδο. Το 1920 ο τριτογενής τομέας (στην ουσία ένα ετερογενές συνονθύλευμα επαγγελμάτων, που περιλάμβανε κυρίως δουλειές «του ποδαριού» και το φάσμα του έφθανε μέχρι και την ελαιτεία) απασχολούσε σχεδόν το 60% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις, ενώ αυτοί που απασχολούνταν στο δευτερογενή τομέα (146.806 σύμφωνα με

νείας του φαινομένου της υπερατλαντικής μετανάστευσης προκαλεί έκπληξη. Ακόμα και όταν το πρόβλημα επισημαίνεται από σοβαρούς αναλυτές, συνήθως λύνεται με τρόπο *ad hoc* και τόσο ακραία φονξιοναλιστικά, που καταντά εξεζητημένος: «...οι άνθρωποι προτιμούν να ξενιτεύονται για να κάνουν τις πιο άχαρες δουλειές, παρά να “προλεταριοποιούνται” στο δικό τους τόπο [!]...» (Χ. Αγριαντώνη, *ό.π.*, σ. 195).

28. Γιάννης Γιαννουλόπουλος, Θάνος Βερέμης κ.ά., *Το πανόραμα του αιώνα* (σειρά ντοκιμαντέρ, ΕΡΤ 1983).

29. Το φαινόμενο αυτό σχετίζεται με την ημι-περιφερειακή θέση της χώρας στο διεθνή καταμερισμό εργασίας. Η θέση αυτή προσδιόριζε και μια συγκεκριμένη διεθνή δομή ευκαιριών για επικερδείς επενδύσεις ανάμεσα στις οποίες η βιομηχανία δεν κατείχε περίοπτη θέση.

30. Πρέπει, ωστόσο, να τονισθεί ότι, με δεδομένη τη δομή των διεθνών ευκαιριών, η στάση αυτή δεν αποτελούσε αυτόχρονα ανορθολογική οικονομική συμπεριφορά δηλαδή, το ότι η ελληνική βιομηχανία δεν αναπτυσσόταν δε σήμαινε ταυτόχρονα και ότι οι έλληνες κεφαλαιούχοι δεν κέρδιζαν.

την απογραφή του 1920) εξακολουθούσαν να υποφέρουν από τις δυσάρεστες επιπτώσεις της εποχικότητας: το 1917, 44,43% των εργατών σε Αθήνα-Πειραιά ήταν υποαπασχολούμενοι, ενώ το 1920 το ποσοστό των εποχικά εργαζόμενων σε εθνικό επίπεδο ξεπερνούσε το όριο του 50%.³¹ Η κατάσταση δεν ήταν καλύτερη στις νεο-προσαρτημένες πόλεις της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας, που χαρακτηρίζονταν από την κυριαρχία του εμπορίου και της αγενώς εποχικής καπνοβιομηχανίας.³² Συνακόλουθα, το βιοτικό επίπεδο των εργατικών στρωμάτων εξακολουθούσε να παραμένει εξαιρετικά χαμηλό.³³

Ιστορικοί και μελετητές υποστηρίζουν ότι και κατά την περίοδο αυτή οι εργάτες των πόλεων συνέχισαν, ως επί το πλείστον, να είναι φορείς της παλιάς μικρο-τοπικιστικής ιδεολογίας.³⁴ Ωστόσο,

31. Βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 55· Μιχάλης Ρηγίνος, «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία, 1909-1936,» στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη...*, *ό.π.*, σ. 553-559.

32. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 259-274. Τα καπνεργοστάσια (καπναποθήκες/καπνομάγαζα) λειτουργούσαν κατά τη διάρκεια της άνοιξης και του καλοκαιριού, κάνοντας εξαγωγική επεξεργασία φύλλων καπνού που αγοράζονταν από τους καπνοπαραγωγούς. Η επεξεργασία έπρεπε να τελειώσει πριν από τον Οκτώβριο, αλλιώς τα φύλλα κινδύνευαν να απορροφήσουν μεγάλη ποσότητα υγρασίας και να χαλάσουν. Βλ. Lois Lambrianidis, «Industrial location in capitalist social formations: tobacco processing and manufacturing in Greece», Ph.D. Thesis; Geography Department, the London School of Economics and Political Science, Φεβρουάριος 1982, σ. 16-32.

33. Αναφέρεται ότι ενώ κατά την περίοδο 1880-1909 το εθνικό εισόδημα τριπλασιάστηκε, το εργατικό εισόδημα παρέμεινε ουσιαστικά στάσιμο (Ρ. Κούνδουρος, *ό.π.* σ. 53). Βλ., επίσης, Κώστας Σεφέρης, *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1975, σ. 32-35, 55· Γεώργιος Λεονταρίτης, «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητρακόπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλλιππίτης, Αθήνα 1980, σ. 60-73, και Χαράλαμπος Γ. Χαρίτος, *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918): η περίπτωση του Βόλου*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1984, σ. 19-23. Φαίνεται πως στις Νέες Χώρες τα πράγματα ήταν χειρότερα. Βλ. Αλέξανδρος Δάγκας - Άκης Αποστολίδης, «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης-Μοναστηρίου και Αδριανούπολης την περίοδο 1910-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.

34. Βλ., ενδεικτικά, Α. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 121-122· Γεώργιος Α. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978, σ. 17-31. Σε κατοπινή εργασία, ωστόσο «Το ελληνικό εργατικό...», *ό.π.*, ο Λεονταρίτης παρουσίασε την παρακάτω, πιστευώ ακριβέστερη, εκδοχή της προόδου της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης: «Η έλλειψη αλληλεγγύης και συ-

για άλλη μια φορά, πρέπει να αποφύγουμε την παγίδα της υποτίμησης της οργανωτικά απείθαρχης πρωτο-επαναστατικής μαχητικότητάς τους – ιδιαίτερα την επαύριο της ήττας του 1897 που οδήγησε σε παρατεταμένη κρίση του αλυτρωτισμού και σταδιακή αποδυνάμωση των κάθετων μηχανισμών ελέγχου που ασκούνταν παροδοσιακά διά μέσου των σχέσεων πατρωνείας.³⁵ Είναι χαρακτηριστικό ότι το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1890 σηματοδεύτηκε από ένα «απεργιακό κύμα» και από την επίσημη εμφάνιση του «εργατικού ζητήματος»,³⁶ ενώ ερευνητές όπως ο Γιώργος Β. Δερτιλής έχουν εδώ και χρόνια υπογραμμίσει με έμφαση την καθοριστική συνεισφορά των πληβειακών/λαϊκών μαζών της Αθήνας και του Πειραιά στη δυναμική που προκλήθηκε από το πραξικόπημα του 1909 που οδήγησε σε συνολική κοινωνικο-πολιτική αναδιάρθρωση.³⁷ Επιπλέον, ακόμα κι αν θεωρούσαμε (με τρόπο ακραία λειτουργιστικό) ότι η φιλεργατική πολιτική του Βενιζέλου την περίοδο 1909-1914 ήταν αποκλειστικά αποτρεπτική, η ύπαρξή της και μόνο αποδεικνύει την αναπτυσσόμενη αίσθηση ανησυχίας που διακατείχε τους κύκλους των ελίτ αναφορικά με τις πολιτικές προοπτικές του υπό διαμόρφωση αντίπαλου κοινωνικού υποκειμένου (των «εργαζομένων τάξεων»)³⁸ Το γεγονός, τέλος, ότι το 1918 σή-

---

νοχής ανάμεσα στους εργάτες ήταν ο κύριος λόγος αποτυχίας της εργατικής τάξης να προωθήσει συνειδητά τις θέσεις της. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ανταγωνιστικές θέσεις μεταξύ εργασίας και κεφαλαίου [...] *Μια αίσθηση ταξικών διαφορών ήταν επίσης φανερή, γεγονός που γίνεται αντιληπτό στη [...] λαϊκή κουλτούρα.* Οποιοδήποτε η αίσθηση αυτή δε σημαίνει ότι πλήρχε και ταξική ομοψυχία ήταν όμως δυνατόν να εξελιχθεί σε συλλογική συνείδηση υπό τις κατάλληλες ιστορικές προϋποθέσεις» (σ. 50, 51· έμφαση δική μου).

35. Οι κάθετοι μηχανισμοί πολιτικού ελέγχου είχαν επίσης αποδυναμωθεί εξαιτίας των μεταρρυθμίσεων της Τρικομικής περιόδου και της σταδιακής ανάπτυξης μιας «εθνικής πολιτικής σκηνής». Ενδεικτικά βλ. N.P. Mouzelis, *Post marxist alternatives; the construction of social orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990, σ. 125.

36. Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 34· Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 196, 245. Εκδήλωση απεργιακού κύματος όμως αναφέρεται και για τις αρχές της δεκαετίας του 1880. Ο *Ασμοδαίος* έγραφε χαρακτηριστικά σε φύλο του 1882: «παντού υπάρχουν απεργίες εις την Ελλάδα» η απεργία έχει αποκτήσει ρίζας εις την ηθική μας» (παρατίθεται από την Ch. Vitslakakis-Soroniatis, *ό.π.*, σ. 95).

37. Γ. Β. Δερτιλής, *Κοινωνικός μετασχηματισμός...*, *ό.π.*, σ. 201-219. Είναι αξιοσημείωτο ότι η συμμετοχή των λαϊκών μαζών δε φαίνεται να επηρεάστηκε από το γεγονός ότι μεγάλο τμήμα τους περιέμενε, σε συνθήκες απόλυτης ένδειας, να επιβαστεί στο πλοίο για την Αμερική.

38. Βλ. George J. Andreopoulos, «Liberalism and the formation of the nation-

μανε την ίδρυση μιας γενικής συννομοσπονδίας εργατών (ΓΣΕΕ) από συνδικάτα που ισχυρίζονταν ότι είχαν περίπου 80.000 μέλη,³⁹ και ενός εργατικού κόμματος (ΣΕΚΕ), ασφαλώς και δεν ήταν άσχετο με ένα νεότευκτο πνεύμα «εργατικής αλληλεγγύης», σαν τέτοιο σαφώς διάφορο από τον «κατατεμαχισμένο μικρο-τοπικισμό» που χαρακτήριζε τις εκδηλώσεις των πρώτων εργατικών μαζών.

Το πνεύμα αυτό, που εκφάνσεις του μπορούν να διακριθούν ήδη από το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1900, παρότι αρχικά φάνηκε να αναστρέφεται όντας αντιμέτωπο με τα πελώρια εμπόδια (α) της μετά το 1909 «υπνωτικής» επανάκαμψης του αλτρωτισμού⁴⁰ (β) της ιδιαίτερα «αποπροσανατολιστικής» ιδεολογικής έντασης του Εθνικού Διχασμού⁴¹ (γ) της παρατεταμένης, δεκάχρο-

---

state», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 7, τχ. 2 (Οκτώβριος 1989), σ. 220· Γ. Β. Λεονταρίτης «Το ελληνικό εργατικό κίνημα...», ό.π., σ. 50-51. Οι λόγοι του Βενιζέλου από την εποχή αυτή, άλλωστε, είναι γεμάτοι από συναφείς αναφορές.

39. Αυτό συνέβη μετά τον «οργανωτικό οργασμό» του 1917, όταν, σύμφωνα με ανεπιβεβαίωτες πληροφορίες, ο αριθμός των συνδικαλισμένων εργατών σ' ολόκληρη τη χώρα διπλασιάστηκε (Γ. Κορδάτος, ό.π., σ. 289· Κ. Μοσκόφ, ό.π., σ. 396-397). Η σημασία βρίσκεται στο ποιοτικό γεγονός. Βέβαια, ο αριθμός των μελών της ΓΣΕΕ έμελλε να πέσει αργότερα, μέχρι το 2ο Συνέδριο του Σεπτεμβρίου του 1920 (Αβραάμ Μπεναρόγιας, *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνια, Αθήνα 1991, σ. 138), γεγονός που μπορεί να εικασθεί ως το συνδυασμένο αποτέλεσμα (α) της εντεινόμενης κρατικής καταστολής, (β) της οργανωτικής αποψίλωσης των συνδικάτων λόγω του συνεχιζόμενου πολέμου, αλλά και (γ) του τακτικού μαξimalισμού που επιδείκνυε η νεαρή συνδικαλιστική (και πολιτική) ηγεσία.

40. Για μια διεισδυτική ανάλυση της επίδρασης της κρατικής ιδεολογίας του αλτρωτισμού (που αρθρωνόταν σε απόλυτη διάσταση από – αν όχι αντιδιαστολή με – το κοινωνικό ζήτημα), βλ. Αντώνης Λιάκος «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο Γιώργος Β. Δερτιλής - Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνας)*, Σάκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σ. 440-441. Από τη μεριά του, ο Κ. Μοσκόφ, ό.π., αναφέρεται, όχι πάντα πειστικά, στην ύπαρξη μιας «εθνικο-λαϊκής» κουλτούρας σε αέναη αντιπαράθεση με την κυρίαρχη «μεταπρατική» ιδεολογία.

41. Είναι σημαντικό να επισημάνουμε, ωστόσο, ότι η λαϊκή (και ιδιαίτερα η αγροτική) ταύτιση με κάποιον από τα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα (είτε των Βενιζελικών είτε των Κωνσταντινικών) δε σήμαινε κατ' ανάγκη και «ψευδή συνείδηση»/ανακοπή της διαδικασίας ταξικής συγκρότησης. Όπως εύστοχα παρατήρησε η Ch. Vitsilakis-Soroniatis (ό.π., σ. 204), «ο φτωχός αγρότης του Μωρηά, ο οποίος κατά τη διάρκεια του αποκλεισμού της Παλαιάς Ελλάδας αδυνατούσε να πουλήσει την περιορισμένη του σοδειά σταφίδας, με τα έσοδα της οποίας περιέμενε να θρέψει την οικογένειά του και να ξαναφυτέψει το χωράφι του, εύλογα έβλεπε τις δυνάμεις της Αντάντ σαν τον κύριο εχθρό της γης του, και το Μονάρχη σαν το

νης πολεμικής κινητοποίησης – που επέφερε οδυνηρή οργανωτική αποψίλωση στο νεαρό συνδικαλιστικό κίνημα· και (δ) της εξαιρετικά κατασταλτικής στάσης του κράτους, εν τούτοις επέζησε και άρχισε να γίνεται σταδιακά πρόδηλο, με προπύργιά του τις νεοπροσαρτημένες πόλεις της Θεσσαλίας και των Νέων Χωρών – στην πλειοψηφία τους σημαντικά καπνεργατικά κέντρα.⁴² Εξαιρετικής σημασίας ήταν επίσης μια σειρά απεργιακών κινητοποιήσεων των εργατών μεταφοράς (ναυτεργατών, τροχιοδρομικών και σιδηροδρομικών) στα 1910, 1911 και 1916, ενώ η εξέγερση και αιματηρή καταστολή των μεταλλωρύχων της Σερίφου (1916) και των εργατών, περιστασιακών μεροκαματιάρηδων, και αγροτών του Βόλου (1921) παραμένουν χαραγμένες στη μνήμη των βετεράνων του εργατικού κινήματος ακόμα και μέχρι σήμερα.⁴³

Πρέπει, τέλος, να επισημάνουμε τη «νέα» μαχητικότητα των αγροτών, όπως αυτή εκφράστηκε στις κινητοποιήσεις των σταφιδοπαραγωγών της Πελοποννήσου το 1896 και το 1903 καθώς και στην πιο γνωστή, αλλά όχι περισσότερο μαχητική, εξέγερση του Κιλελέρ το Μάρτιο του 1910 στη Θεσσαλία. Αν και, τόσο κατά τη διάρκεια αυτής της πρώιμης περιόδου όσο και αργότερα, το ελληνικό αγροτικό κίνημα δε δημιούργησε ισχυρούς οργανωτικούς δεσμούς με το αντίστοιχο εργατικό (όπως συνέβη, π.χ., στην Ιτα-

---

νόμμο προστάτη του εθνικού συμφέροντος. Από την άλλη μεριά, ο αγρότης των βόρειων επαρχιών, που βρισκόταν ακόμα κάτω από την εξουσία του μεγαλοκτηματία και πρόσβλεπε στο να αποκτήσει κι αυτός ένα κομμάτι γης, έβλεπε τις μεταρρυθμιστικές υποσχέσεις του Βενιζέλου σαν τη μόνη εφικτή εθνική στρατηγική, και τη συμμαχία με την Αντάντ σαν ένα αναγκαίο κακό για να την υπερασπιστεί». Η καλύτερη ανάλυση γι' αυτά τα ζητήματα γίνεται από τον George Th. Mavrogordatos, *Stillborn republic; social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley/Λονδίνο 1983, σ. 158-159.

42. Από την άλλη πλευρά, η προσάρτηση των εδαφών της Βόρειας Ελλάδας επέτεινε το πρόβλημα της εργατικής ετερογένειας (κυρίως τοπικού χαρακτήρα, αλλά επίσης θρησκευτικού και εθνολογικού – ειδικά στη Μακεδονία). Συνολικά, ωστόσο, αντί να παρεμποδίσουν την πανεθνική τάξική συγκρότηση, οι εργάτες των Νέων Χωρών (και ιδιαίτερα οι Εβραίοι της Θεσσαλονίκης) διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στη σύμπληξη πανεθνικών εργατικών οργανισμών, τόσο σε συνδικαλιστικό όσο και σε πολιτικό επίπεδο. Για το ζήτημα αυτό, βλ. Κ. Μοσκόφ, *ό.π.*, σ. 275, 387· Α. Μπεναρόγιας, *ό.π.*· και Γ. Β. Λεονταρίτης, *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα...*, *ό.π.*, και Α. Δάγκας - Α. Αποστολίδης, *ό.π.*

43. Βλ. Δημήτρης Στρατής, *40 χρόνια αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών*, Αθήνα 1959, σ. 45-47· Γ. Κορδάτος, *ό.π.*, σ. 184-205· Α. Στίνας, *Αναμνήσεις*, Ύψιλον, Αθήνα 1985, σ. 11· Α. Μπεναρόγιας, *ό.π.*, σ. 142-145.

λία),⁴⁴ τούτο δε σήμαινε ότι οι αγρότες διάκειντο εχθρικά προς τους εργάτες. Όπως συνέβαινε και σε άλλες χώρες της Νότιας Ευρώπης (και σε αντίθεση με την κατάσταση που επικρατούσε στα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη), η πρόωμη εμπορευματοποίηση της αγροτικής παραγωγής, σε συνδυασμό με το γεγονός της ύπαρξης αγροτών-εργατών *per se*, απέτρεψε τη δημιουργία διαιρετικής τομής ανάμεσα στις πόλεις και την ύπαιθρο. Κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Κιλελέρ, για παράδειγμα, το Εργατικό Κέντρο Βόλου (που είχε ιδρυθεί το 1908) πρόσφερε σημαντική βοήθεια σε υλικό και ανθρώπινο δυναμικό,⁴⁵ ενώ ανάλογες εκφάνσεις αυτής της γενικής αλληλεγγύης έμελλε να παρατηρηθούν και κατά τη διάρκεια των δεκαετιών 1920 και 1930, κατά τις κινητοποιήσεις των αγροτών της Θεσσαλίας και της Πελοποννήσου αντίστοιχα.

2. ΤΑΞΙΚΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΕΝ ΜΕΣΩ ΕΚΤΕΤΑΜΕΝΗΣ ΑΠΛΗΣ ΕΜΠΟΡΕΥΜΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ: ΤΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Μπορεί να ειπωθεί ότι η τελευταία, και πιο σημαντική, φάση της συγκρότησης της ελληνικής εργατικής τάξης ξεκινά από τη στιγμή που οι οικογένειες των πρώτων εργατών αρχίζουν να εγκαθίστανται σε μόνιμη βάση στις πόλεις. Υποστηρίχθηκε ότι η κύρια ώθηση σε αυτό το στάδιο δε δόθηκε τόσο από το νέο αστικό εποικισμό

44. Και αυτό παρά την εφήμερη – αν και καθ' εαυτή ιδιαίτερα σημαντική – εμφάνιση του κινήματος των *Παλαιών Πολεμιστών* που επιχείρησε να δημιουργήσει τέτοιους δεσμούς κατά την περίοδο 1923-1925. Αξίζει ωστόσο να σημειωθεί ότι στην αρχή οι δραστηριότητες της οργάνωσης φάνηκαν να στέφονται από εντυπωσιακή επιτυχία προτού τελικά συντριβούν από το δικτατορικό καθεστώς Παγκάλου (βλ. τις εξαιρετικά ανήσυχες διπλωματικές αναφορές Βρετανών και Αμερικανών αξιωματούχων της 4ης Αυγούστου 1923 και 26ης Νοέμβρη 1923 αντίστοιχα, στα Foreign Office 286/685 και State Department National Archives M443/No. 7/63). Για μια συνολική αποτίμηση των ιδεολογικών αναφορών του Παλαιοπολεμιστικού κινήματος, βλ. Παναγιώτης Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974, τόμος Β': Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)*, Β' μέρος από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ, Γνώση, Αθήνα 1992, σ. 82-85· επίσης, Χρήστος Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910, Τρίκαλα 1925, Αλφειός, Αθήνα 1985*, σ. 79-86, και Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα 1985, σ. 91-96.

45. Χρήστος Βραχνιάρης, *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988, σ. 81-87.

αγροτών, όσο από την εισροή των μικρασιατών προσφύγων την επαύριο της καταστροφής του 1922, όταν 184.451 οικογένειες (ή 660.659 άτομα) εγκαταστάθηκαν στα αστικά κέντρα της χώρας.⁴⁶ Το καθοριστικό στοιχείο αυτής της φάσης έγκειται στο ότι οι εργαζόμενοι των πόλεων δεν είχαν πλέον τη δυνατότητα να «επιστρέψουν» στην ύπαιθρο («ελάχιστη σύνδεση με την ύπαιθρο») είτε γιατί δεν είχαν αγροτικό κλήρο (μικρασιάτες πρόσφυγες), είτε γιατί οι δεσμοί τους με το χωριό είχαν, για τον ένα ή άλλο λόγο, ατονήσει μέσα στο διάβα του χρόνου.⁴⁷ Έτσι, παρά το γεγονός ότι η Ελλάδα παρέμεινε κατά κύριο λόγο χώρα αγροτική (με το 53,2% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού να απασχολείται στον πρωτογενή τομέα⁴⁸), μέχρι το 1928, ο συνολικός αριθμός των εργατών και έμμισθων υπαλλήλων των πόλεων (χωρίς να υπολογίζουμε τον κλήρο και τους εργαζόμενους στον κατασταλτικό μηχανισμό και το στράτευμα) είχε φθάσει στο σημαντικό αριθμό των 671.088 (22,44% των οικονομικά ενεργών ή 52,23% των οικονομικά ενεργών των πόλεων) (βλ. *Πίνακα 1, infra.*).

Ωστόσο, παρά την αδιαμφισβήτητη άνοδο των συναφών αριθμη-

46. Φαίνεται, μάλιστα, ότι η εισροή των προσφύγων αποθάρρυνε τη ροή των γηγενών αγροτών προς τις πόλεις. Β. Παναγιωτόπουλος, «Αγροτική έξοδος...», *ό.π.*, σ. 527-528· Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 117-118. Οι υπόλοιποι πρόσφυγες (145.384 οικογένειες ή 561.190 άτομα) εγκαταστάθηκαν στην ύπαιθρο, κατά κύριο λόγο στη Μακεδονία και τη Θράκη. Έτσι, το 1928, η δημογραφική σύνθεση των πόλεων με πληθυσμό πάνω από 20.000 κατοίκους χαρακτηριζόταν από τη συνύπαρξη τριών σχεδόν ισοδύναμων ομάδων: 35% γηγενείς, 33,5% αγρότες-έποικοι, και 31,7% μικρασιάτες πρόσφυγες (Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 32-33).

47. Αυτό, βέβαια, δε σημαίνει ότι η πρακτική της «επιστροφής στο χωριό» σταμάτησε εντελώς. Ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930 (όταν εντάθηκε το πρόβλημα της γενικευμένης υποαπασχόλησης/ανεργίας), πολλοί εργάτες υποχρεώθηκαν να στραφούν και πάλι προς την ύπαιθρο για να συμπληρώσουν το οικογενειακό εισόδημα (βλ. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 44-45). Ούτως ή άλλως, όμως, οι εργάτες αυτοί είχαν πλέον μεταφέρει τη σταθερή τους έδρα στην πόλη.

48. Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, υπήρχαν 1.460.700 άτομα που απασχολούνταν στον πρωτογενή τομέα. Η συντριπτική πλειοψηφία (1.255.243 ή 85,9%) αποτελούνταν από «ατομικώς εργαζομένους» και εργαζόμενους στο μικρό οικογενειακό κλήρο (μικρή αγροτιά), ενώ μόνο 5,6% (81.635 άτομα) χρησιμοποιούσαν εργάτες (μεσαίοι και μεγάλοι γαιοκτήμονες). Υπήρχε, τέλος, και ένα σχετικά μικρό αγροτικό προλεταριάτο από 123,822 άτομα (8,43% των εργαζόμενων στον πρωτογενή τομέα) (Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας/Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III Επαγγέλματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1932, σ. 4· εφεξής ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1928).

τικών δεικτών, η δομή της αστικής απασχόλησης δε διαφοροποιήθηκε ποιοτικά σε σχέση με ό,τι ίσχυε την προηγούμενη περίοδο. Είναι ενδεικτικό ότι παρότι το 1928 ο απόλυτος αριθμός των απασχολούμενων στη βιομηχανία, τα μεταλλεία και τις μεταφορές σημείωσε μια σημαντικότερη αύξηση (κατά 43%) σε σχέση με το αντίστοιχο μέγεθος του 1920,⁴⁹ ο ίδιος αριθμός εκφρασμένος σαν ποσοστό επί των οικονομικά ενεργών παρουσίαζε μια διαρκώς πτωτική τάση: ήταν 29,65% το 1907, 23,59% το 1920, και 22,28% το 1928.⁵⁰ Συνακόλουθα, ο μόνιμα ρευστός τομέας των υπηρεσιών διατήρησε την πρωτοκαθεδρία του στη δομή της αγοράς εργασίας (απασχολούσε το 23,54% των οικονομικά ενεργών, ενώ ο δευτερογενής μόνο το 18,55%), ενώ η εποχικότητα και η χρόνια υποαπασχόληση/ανεργία εξακολούθησαν να χαρακτηρίζουν τη λειτουργία της βιομηχανίας.⁵¹ Παρότι η βιομηχανική απογραφή του 1930 δεν κατέγραψε την εγγενώς εποχική καπνοβιομηχανία (με περίπου 40.000 εργάτες, πρώτη με διαφορά στην απασχόληση εργατικής δύναμης) και «πάσαν βιομηχανικήν ή εμπορικήν επιχείρησιν ασκουμένην εις το ύπαιθρον άνευ μονίμου έδρας, είτε πλανοδίδως»,⁵² ωστόσο βρήκε ένα 20,3% των βιομηχανικών μονάδων να διακόπτουν τη λειτουργία τους για μεγάλα χρονικά διαστήματα, τις περισσότερες φορές (63%) για περίοδο άνω των έξι μηνών.⁵³ Αν και η απογραφή δεν αναφέρει τον ακριβή αριθμό των εργαζομένων

49. Η αύξηση οφειλόταν κατά 82,3% στους πρόσφυγες και μόνο κατά 17,6% στους γηγενείς αγρότες-έποικους.

50. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 67.

51. Για αναλύσεις του προβλήματος της χρόνιας υποαπασχόλησης, βλ. Σωκράτης Κλαδάς, «Η ανεργία: αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής εν Ελλάδι», σειρά άρθρων στην *Εργασία*, 21, 28 Οκτωβρίου, 4, 11, 18 Νοεμβρίου 1934 και του ίδιου, *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.

52. Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1934, σ. ε' εφεξής ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930.

53. Ένα συναφές πρόβλημα ήταν και ο εφήμερος χαρακτήρας πολλών βιομηχανικών επιχειρήσεων. Σύμφωνα με τον Π. Πιζάνια (*ό.π.*, σ. 43), από ένα δείγμα 1.347 βιομηχανικών μονάδων που είχαν ιδρυθεί κατά το πρώτο μισό του 20ού αιώνα στην περιοχή της πρωτεύουσας, μόνο ένα 25,16% είχαν διάρκεια ζωής πέραν των εικοσιέξι χρόνων. Πάνω από το 50% των υπολοίπων λειτούργησαν για ένα-δεκαπέντε χρόνια και «συχνά [υπήρχαν] τυπικά, χωρίς να λειτουργούν». Για το ίδιο θέμα, βλ. Αλίκη Βαξεβάνογλου, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994, σ. 36-43.

που επηρεάζονταν από αυτή την εποχικότητα, είναι χαρακτηριστικό ότι ο βιομηχανικός κλάδος που υπέφερε περισσότερο, δηλαδή η «Βιομηχανία τροφίμων και συναφών», ήταν και ο τρίτος κατά σειρά μεγαλύτερος βιομηχανικός εργοδότης.⁵⁴

α. Οι «ατομικώς εργαζόμενοι»: μακάριοι ιδιοκτήτες ή μια ενδεής φτωχολογία;

Μια ιδιαίτερα γλαφυρή απεικόνιση της συνεχιζόμενης ρευστότητας της δομής απασχόλησης βρίσκεται στο πολύ μεγάλο σχετικό βάρος των αυτοαπασχολούμενων και αυτών που έστηναν εφημέρες μικρές οικογενειακές επιχειρήσεις:⁵⁵ το 1928 αποτελούσαν το 27,1% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις, ένα σύνολο από 348.056 άτομα.

Ασφαλώς, το ευρύ αυτό στρώμα περιλάμβανε στις τάξεις του και τον παραδοσιακό μικροαστικό κλάδο των (σταθερών) καταστηματαρχών και μικροβιοτεχνών (καθώς και περίπου 25.000 «ελεύθερους επαγγελματίες» – γιατρούς, δικηγόρους κτλ.). Ωστόσο οι τελευταίοι δεν πρέπει να αποτελούσαν παρά μια σχετικά μικρή μειοψηφία. Παρότι ο ακριβής υπολογισμός του όγκου τους είναι ιδιαίτερα δύσκολος, υπάρχουν ωστόσο σημαντικές ενδείξεις, οι οποίες – αν και συνήθως παραβλέπονται – πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη.

Μια πρώτη τέτοια ένδειξη αποτελούν οι πίνακες τεκμαρτού εισοδήματος που καταρτίζονταν για τον καθορισμό του φόρου επιτηδεύματος, και που κατέτασσαν τους επιτηδευματίες σε 22 εισοδηματικές κλάσεις. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παρατίθενται από τον Άγγελο Αγγελόπουλο,⁵⁶ κατά την περίοδο 1927-1930, το 66,6% (που περιλάμβανε τις τέσσερις χαμηλότερες κατηγορίες) είχε μηνιαία εισοδήματα που κυμαίνονταν από 292 δραχ. μέχρι 1.458

54. ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930, σ. ε', ζ', ιθ' - κ'.

55. Οι ομάδες αυτές χαρακτηρίζονται από την απογραφή του 1928 ως «ατομικώς εργαζόμενοι», «εργοδοτά χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογενείας των» και «συνεργαζόμενα μέλη της οικογενείας του εργοδότη».

56. Άγγελος Αγγελόπουλος, «Η φορολογία επιτηδεύματος εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 195 (24 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1386. Για την περίοδο 1927-1930 αναφέρονται 310.241 επιτηδευματίες, αριθμός που, αν και όχι απόλυτα, είναι, εν τούτοις, επαρκώς συμβατός με τον αντίστοιχο της απογραφής του 1928 (348.056). Για το φόρο επιτηδεύματος βλ., επίσης, Γ. Β. Δερτιλής, *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι...*, ό.π., σ. 54-55.

δρχ., ποσά δηλαδή που, σύμφωνα με όλες τις εκτιμήσεις, βρίσκονταν κάτω από το «όριο επιβίωσης».⁵⁷ Όσες επιφυλάξεις κι αν διατηρήσουμε σχετικά με την ποσοτική ακρίβεια των στοιχείων αυτών, το ποιοτικό γεγονός της ένδειας των δύο τρίτων του συνόλου των επιτηδευματιών παραμένει αδιαμφισβήτητο και παραπέμπει με σαφήνεια στη μη μικροαστική κοινωνική τους υπόσταση. Παρόμοια ποιοτικά και ποσοτικά συμπεράσματα συνάγονται και από την αντιπαράθεση μερικών ευρημάτων της απογραφής του 1928 (που επιχείρησε μια συνολική αποτύπωση της επαγγελματικής δομής της κοινωνίας), με αντίστοιχα αυτής του 1930 (που, όπως ήδη αναφέρθηκε, κατέγραψε μόνο οικονομικές μονάδες οι οποίες είχαν ένα ελάχιστο μέτρο σταθερότητας – στο βαθμό που κάτι τέτοιο μπορεί να συναχθεί από τον περιοριστικό όρο της «μονίμου έδρας»)⁵⁸. Ιδιαίτερος ενδεικτική είναι η περίπτωση των «ατομικώς εργαζομένων» στη βιομηχανία: ενώ η απογραφή του 1928 κατέγραψε 121.970 άτομα, αυτή του 1930 επισήμανε μόνο 41.167.⁵⁹

Στη βάση των παραπάνω είναι, συνεπώς, δυνατό να υποστηριχθεί ότι οι «πραγματικοί καταστηματαρχες» (και μικροαστοί επαγγελματίες) δεν πρέπει να ξεπερνούσαν το ένα τρίτο του συνόλου των «ατομικώς εργαζομένων» και των οικογενειακών επιχειρηματιών («εργοδοτάι χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογε-

57. Διάφοροι αναλυτές και οργανισμοί προσδιόριζαν κατά καιρούς διάφορα «όρια επιβίωσης». Το 1925-1926, στο πλαίσιο της μακράς αντιπαράθεσης αναφορικά με τα υπέρ και τα κατά της κατάργησης του ενοικιοστασίου (που ίσχυε από το 1916), κρατικοί αξιωματούχοι θεωρούσαν «φτωχούς» όλους τους οικογενειάρχες με ετήσιο εισόδημα κάτω των 4.000 δρχ., ενώ το αντίστοιχο ποσό για τους άγαμους ήταν 3.000 (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10 Απριλίου 1925). Το 1933, παρότι, εν τω μεταξύ, ο τιμάρθιμος είχε ανέβει κατά περίπου 30%, μια έρευνα της Γενικής Στατικής Υπηρεσίας καθόρισε ως αναγκαίο μίνιμουμ μηνιαίο οικογενειακό εισόδημα τις 2.285 δρχ. (βλ. Περικλής Ρεδιάδης, «Η εκ των εμέσων φόρων επιβάρυνση εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 191, 27 Αυγούστου 1933, σ. 1224). Τέλος, το 1934, οι καθηγητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Λογαράς και Ιωακείμωγλου εκτιμούσαν ότι, μόνο για τη διατροφή της, μια οικογένεια χρειαζόταν τουλάχιστο 1.796 δρχ. (παράτιθεται από τον Α. Λιάκο, *ό.π.*, σ. 81). Είναι πάντως χρήσιμο να διαχωρίσουμε ανάμεσα σε «όριο επιβίωσης» (περίπου 1.500-2.000 δρχ.) και «όριο φτώχειας» (περίπου 3.000 δρχ.).

58. Η πρόταση για αντιπαράθεση των στοιχείων των δύο απογραφών γίνεται από το Λιάκο (*ό.π.*, σ. 69-71), που όμως δεν την επιχειρεί για την ανάλυση των αυτοαπασχολούμενων και των εργαζομένων σε οικογενειακές επιχειρήσεις, αλλά για την εξαγωγή συνολικότερων συμπερασμάτων σχετικά με τη δομή της απασχόλησης.

59. ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1928, σ. 8, ΥΕΟ/ΓΣΥΕ/1930, σ. 6.

νείας των» συν «συνεργαζόμενα μέλη οικογενείας εργοδότη»).⁶⁰ Οι υπόλοιποι δεν ήταν στην πραγματικότητα παρά περιστασιακοί μεροκαματιάρηδες και/ή κατ' αποκοπήν εργάτες και περιπλανώμενοι υπεργολάβοι, που, όντας ανίκανοι να βρουν σταθερή εργασία σε οποιονδήποτε τομέα της αστικής οικονομίας ή να «επιστρέψουν» στην ύπαιθρο, έπαιρναν τους δρόμους (μόνοι ή, συχνότερα, με τη βοήθεια της συζύγου και των παιδιών τους) ή έστηναν εφήμερα εργαστήρια/«καταστήματα» μέσα ή κοντά στο χώρο κατοικίας τους. Όχι σπάνια, η επιβίωσή τους στηριζόταν σε ταυτόχρονους συνδυασμούς όλων αυτών των δραστηριοτήτων.⁶¹

Δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία ότι αυτά τα επαγγελματίκως πε-

60. Και πάλι ο αριθμός αυτός (μικροαστοί καταστηματαρχές: πάνω από 100.000) μπορεί να είναι διογκωμένος. Πρέπει παράλληλα να τονισθεί ότι η ιδιοκτησία μιας «τρύπας» (όπως χωρίς αμφιβολία ήταν πολλές από τις με «μόνιμον έδραν» μονάδες της απογραφής του 1930) δε θα 'πρεπε εξ ορισμού να θεωρείται επαρκές τεκμήριο για είσοδο στην τάξη των μικροαστών. Αρκεί να επισημανθεί ότι σύμφωνα με τα στοιχεία τεκμαρτού εισοδήματος των επιτηδευματιών, κάτω από το «όριο φτώχειας» (μηνιαίο εισόδημα 3.000 δρχ.) βρισκόταν ένα συντριπτικό 94,7%! (Αγγελόπουλος, *ό.π.*). Παρενθετικά, το αριθμητικό συμπέρασμα στο οποίο καταλήγουμε (μόνο ένα τρίτο πραγματικοί καταστηματαρχές), απηχεί το εννοιολογικό πλαίσιο που υπέβαλλαν οι Gerry & Birkbeck στις αρχές της δεκαετίας του 1980. Οι συγγραφείς διαχώρισαν τους επιχειρηματίες του «απλού εμπορευματοικού τομέα» (και τέτοιοι ήταν οι αυτοαπασχολούμενοι και οι οικογενειακοί επιχειρηματίες της μεσοπολεμικής Ελλάδας) σε τρεις, περίπου ισοδύναμες, κατηγορίες: τους «αθαρούς κατ' αποκοπήν εργάτες, τους συγκαλυμμένους εργάτες (που παραλληλίζονται με τους επίμορτους καλλιεργητές της υπαίθρου), και, τέλος, τους «λούμπεν-καπιταλιστές», που είναι δυνατόν να «γίνουν σταθεροί κεφαλαιοκράτες αν η επιχείρησή τους πετύχει» (Chris Gerry & Chris Birkbeck, «The petty commodity producer in third-world cities: petit-bourgeois or "disguised" proletarian?», στο Frank Bechhofer & Brian Elliot (επιμ.), *The petite bourgeoisie: comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 141). Το τελευταίο τρίτο μπορεί να θεωρηθεί ανάλογο με το στρώμα που εδώ αποκαλείται «μικροαστοί» ή «πραγματικοί καταστηματαρχές».

61. Εκ πρώτης όψεως απόρροια της χρόνιας υποαπασχόλησης, το φαινόμενο αυτό έπαινε έτσι τη μορφή της υπερ-απασχόλησης (Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 48, 403). Ιδιαίτερα χρήσιμο για τη διερεύνηση των επί μέρους χαρακτηριστικών του στρώματος αυτού είναι το δείγμα των προφορικών ιστοριών που παρατίθεται από τον Π. Πιζάνια (*ό.π.*, σ. 73-98). Ένα στοιχείο το οποίο αναδεικνύεται περίτρανα είναι ότι οι «μικροπωλητές-καταστηματαρχές» ήταν εξίσου εποχικοί και ασταθείς με τους εργάτες. Βλ., επίσης, τη διεξοδική ανάλυση του ίδιου συγγραφέα αναφορικά με τα χαρακτηριστικά των οικογενειακών επιχειρήσεων (σ. 107-108, 142-147 και 149). Το θέμα εξετάζεται με ενάργεια και από τη Λ. Λεοντίδου (*ό.π.*, σ. 188-189).

ριπλανώμενα στρώματα ήταν πράγματι ασταθούς κοινωνικής θέσης [*status inconsistent*]⁶² φορείς αντιφατικών ταξικών τόπων [*contradictory class locations*]⁶³ – επιρρεπή σε μεταλλασσόμενες και συχνά αντικρουόμενες ιδεολογικές δοξασίες. Το σημείο, όμως, που – αν και καθοριστικής σημασίας – συχνά διαφεύγει της προσοχής μας είναι ότι, ως επί το πλείστον, αυτό δε συνέβαινε εξαιτίας κάποιας «ενδιάμεσης θέσης» που κατείχαν ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο,⁶⁴ αλλά εξαιτίας της θέσης τους ανάμεσα στο προλεταριάτο και σε μια ενδεή *sauve-qui-peut* φτωχολογιά.⁶⁵ Ένας μελετητής του στρώματος στη Γαλλία του 19ου αιώνα δίνει μια γλαφυρή περιγραφή των πολλών αντιξοοτήτων που αυτό αντιμετώπιζε:

«Το ίδιο άτομο μπορούσε να εργάζεται σαν αυτοαπασχολούμενος σε ένα επάγγελμα, σαν έμμισθος σε ένα άλλο, ή σαν περιπλανώμενος πωλητής σε ένα τρίτο. Με τα κενά που προκαλούσε η ανεργία και οι νεκρές περίοδοι, με τις επιχειρήσεις τους να καταρρέουν αμέσως μετά το στήσιμό τους, ανήμποροι να εξοφλήσουν τους λογαριασμούς και τα χρέη τους, με την αγωνιώδη τους αναμονή για κάποια κληρονομιά από την επαρχία, και τις συνεχείς τους επισκέψεις στα ενεχυροδανειστήρια, με τις ελπίδες και τις αυταπάτες τους, αυτοί οι τεχνίτες ζούσαν μια ζωή παρόμοια με αυτή των “περιθωριακών” εργατών του σήμερα».⁶⁶

Η μη επαρκής αναγνώριση (ή υπογράμμιση) αυτού του γεγονότος έχει οδηγήσει πολλούς σοβαρούς αναλυτές στην αναπαραγωγή του γνωστού μύθου που με συνέπεια προβάλλεται από κρατικές

62. Βλ. G.E. Lenski, «Status crystallization: a non-vertical dimension of social status», *American Sociological Review*, τόμ. 19, 1954, σ. 405-414.

63. Σύμφωνα με την ορολογία του Erik Olin Wright, «Class boundaries in advanced capitalist societies», *New Left Review*, τχ. 98 (1976) και *Classes*, ό.π.

64. Με την κλασική μορφή που τα «ενδιάμεσα στρώματα» εξετάστηκαν, π.χ., από το Nicos Poulantzas, «The New Petty Bourgeoisie», στο A. Hunt (επιμ.), *Class and class structure*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1977.

65. Βλ. Π. Πιζάνιας, ό.π., σ. 106-07, 114. Σύμφωνα με τη γλαφυρή γλώσσα που χρησιμοποίησε ο G.Th. Mavrogordatos για την περιγραφή της κατάστασης των προσφύγων (ό.π., σ. 188), τα στρώματα αυτά αποτελούσαν «μια παρασιτική μάζα [...] που χωριζόταν μόνο με μια λεπτή γραμμή από το [...] λούμπεν-προλεταριάτο [...] με ασταθή απασχόληση σε όλων των ειδών τις δουλειές του ποδαριού».

66. Jacques Rancière, «The myth of the artisan: critical reflections on a category of social history», στο Steven Laurence Kaplan & Cynthia J. Koepf (επιμ.), *Work in France*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1986, σ. 323.

πηγές και την «επίσημη» ακαδημαϊκή σκέψη για δεκαετίες, και που παρουσιάζει την Ελλάδα σαν μια ηλιόλουστη χώρα «ολιγαρχών», αλλά πάντως ικανοποιημένων μικροαστών-ιδιοκτητών και «ελεύθερων τεχνιτών».⁶⁷

Το φαινόμενο της πλειάδας των αυτοαπασχολούμενων και οικογενειακών επιχειρηματιών έχει σωστά ερμηνευθεί σαν η εκτεταμένη αναπαραγωγή της απλής εμπορευματικής παραγωγής σε καπιταλιστικές συνθήκες.⁶⁸ Σαν τέτοια, ήταν κυρίως απόρροια της «συστημικής αδυναμίας» των ελληνικών κοινωνικο-οικονομικών ελίτ, οι οποίες καθ' όλη τη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε

67. Η άποψη αυτή, που μπορεί να ερμηνευθεί σαν το μεσοπολεμικό ανάλογο της θέσης περί της ευμάρειας των πρώτων αγροτών-εργατών που σκιαγραφήθηκε παραπάνω, είναι τόσο ισχυρή ώστε τη βλέπουμε να παρεισδύει ακόμα και σε εξαιρετικά εμβριθείς αναλύσεις, όπως αυτή του G.Th. Mavrogordatos (ό.π., σ. 116-120), που αποκαλεί «μικροαστικές» όλες τις κοινωνικές κατηγορίες εκτός των χειρώνακτων εργατών. Ένα παράλληλο ρεύμα – στο οποίο θα αναφερθούμε παρακάτω – είναι και η ψευδο-φολκλορική ειδυλλιοποίηση της φτώχειας, στο βαθμό που αυτή δε συνοδεύεται από πρόδηλη αθλιότητα και μίσηρη στάση απέναντι στα προβλήματα της επιβίωσης. Ανάλογη, αν και από διαφορετική σκοπιά, είναι και η άποψη του Μιχάλη Ρηγίνου, ο οποίος υποστηρίζει πως το φαινόμενο συνίστατο στη «μεταφορά εν δυνάμει εργατικού δυναμικού σε μικροαστικά επαγγέλματα», με αποτέλεσμα την αύξηση των βιομηχανικών ημερομισθίων (*Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1987, σ. 171*· έμφαση δική μου). Στο θέμα των εργατικών αμοιβών θα αναφερθούμε ακροθιγώς και παρακάτω (2.γ).

68. Βλ. Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 31-34. Έπεται ότι η απλή εμπορευματική παραγωγή (ή, αλλιώς, ο «άτυπος» τομέας της οικονομίας) δεν αποτελεί προ-καπιταλιστικό υπόλειμμα (όπως θα το 'θελε ο αναχρονιστικός «δύσμος» της θεωρίας του εκσυγχρονισμού), αλλά ένα οργανικό στοιχείο της καπιταλιστικής (υπ-)ανάπτυξης σε συνθήκες (ημι-)περιφερειακής «καθυστέρησης». Σε παρόμοιο περιβάλλον, ο καπιταλιστικός έλεγχος πάνω στην παραγωγική διαδικασία δεν εξασφαλίζεται μέσα από εκτεταμένη έμμοθη εργασία, αλλά μέσα από τον έλεγχο των πρώτων υλών, της πίστης, του μηχανισμού των τιμών κτλ. Η άποψη αυτή έχει σημαντικές ομοιότητες με τη θέση του N. Mouzelis (*Modern Greece...*, ό.π., σ. 36-41) σχετικά με την καπιταλιστική ανάπτυξη μέσω «θυλάκων», που χαρακτηρίζεται από την «αρηνητική διάθρωση» των τεχνολογικά προηγμένων κλάδων με τους υπόλοιπους κλάδους της οικονομίας. Για μια συνοπτική παρουσίαση των αρχών της αμερικανικής σχολής του παγκόσμιου οικονομικού συστήματος (βλ., κυρίως, Joan Smith - Immanuel Wallerstein - Hans-Dieter Evers [επιμ.], *Housholds in the world economy*, Publications of the Fernand Braudel Center, τόμ. 3, Beverly Hills 1984) από την οποία αντλούνται πολλές από τις παραπάνω διαπιστώσεις, βλ. Α. Λιάκος (ό.π., σ. 78-80), ο οποίος και τις χρησιμοποιεί καίρια για τη σηματοδότηση της ελληνικής περίπτωσης.

χαρακτηρίζονταν από την περιορισμένη τους διάθεση να επενδύσουν σε ευρείας κλίμακας βιομηχανία, που, με τη σειρά του, σήμαινε, μεταξύ άλλων, και ουσιαστική αποχή από την ανάληψη του πλήρους κόστους αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης. Η πρακτική αυτή ήταν επικερδής κυρίως γιατί επέτρεπε την εκτεταμένη αναπαραγωγή της εργατικής δύναμης μέσα από απλήρωτη (ή πολύ φθηνά αμειβόμενη) εργασία που γινόταν από τα μέλη της οικογένειας στο πλαίσιο του «άτυπου τομέα». Πρόδηλη ήταν συνεπώς και η τεράστια σημασία της οικογένειας (άρα και της παιδικής και γυναικείας εργασίας). Όπως εξήγησε με ενάργεια ο Α. Λιάκος,

«τα μικρά εργαστήρια και η βιοτεχνία, το λιανικό και πλανόδιο εμπόριο, οι εργαζόμενοι δι' εαυτόν, οι εποχικοί και οι ημερομίσθιοι εργάτες και οι γυναίκες που παίρνουν δουλειά στο σπίτι ανήκουν σε ένα κοινό κοινωνικό μόρφωμα, με συστατικές μονάδες όχι τις επιχειρήσεις, ούτε τα άτομα, αλλά τις οικογένειες, οι οποίες συγκεντρώνουν εισοδήματα από περισσότερες από μία από αυτές τις δραστηριότητες...».⁶⁹

Η επίπτωση (που σχετιζόταν άμεσα και με τη βαθύτερη αιτία) αυτής της κατάστασης ήταν ότι

«[μέσω] της στήριξης στην οικογένεια με αυτές τις πολλαπλές δραστηριότητες, η μισθωτή εργασία [ήταν] δυνατόν να αμειβεται κάτω από το κόστος της αναπαραγωγής της και ακόμη να συντηρείται στις ηλικίες και στις εποχές που δεν απασχολείται».⁷⁰

69. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 79.

70. Στο *ίδιο*, σ. 77. Είναι αξιοσημείωτο ότι το γεγονός αυτό δεν ήταν άγνωστο σε αναλυτές της εποχής. Σε σειρά άρθρων του στη μεταξική επιθεώρηση *Εργατική Ελλάς*, ο Γεώργιος Κορρές (διοικητικός υπάλληλος του ΙΚΑ) παρατηρούσε το 1938: «...[Π]αρ' ημίν το εργατικόν ημερομίσθιον ευρίσκεται κάτω του κατώτατου ορίου συντηρήσεως. Πώς λοιπόν δικαιολογείται η ανωτέρω αρχή; Η απάντησις εύρηται ακριβώς εις το γεγονός της επικουρικής εργασίας της γυναικός. Ευρισκόμεθα, ούτω, προ φαύλου κύκλου, των γυναικών αναγκαζομένων να εργάζονται κατά το πλείστον προς συγκέντρωσιν του αναγκαίου εις την εργατικήν οικογένειαν εισοδήματος, γενομένων όμως αιτιών λόγω της παροχής της εργασίας των εις εξαιρετικώς χαμηλάς τιμάς, διατηρήσεως εις πολύ χαμηλά επίπεδα του κυρίου μέρους του εισοδήματος της εργατικής οικογενείας, του ανδρικού δηλ. ημερομίσθιου ή εκτοπίσεως των ανδρικών χειρών, και επαυξήσεως της... ανδρικής ανεργίας δυσμενέστερον επί του ημερομισθίου επιδρώσης από την γυναικείαν» (Γεώργιος Κορρές, «Η εξέλιξις των εργατικών ημερομισθίων», *Εργατική Ελλάς*, τόμ. 22, 1 Απριλίου 1938, σ. 600).

Το συμπέρασμα από τα παραπάνω φαίνεται να είναι ότι, σε αντίθεση με τις γνώριμες ειδυλλιακές εικόνες που ρητά διατυπώνονται (αλλά τις περισσότερες φορές υπονοούνται) σε πολλές αναλύσεις, το υπό εξέταση στρώμα δεν ήταν παρά ένα από τα κύρια θύματα (αν όχι το κύριο) της διαρκώς ρευστής επαγγελματικής δομής, που με τη σειρά της ήταν απόρροια της προτιμώμενης στρατηγικής συσσώρευσης στη βιομηχανία και το εμπόριο. Δεν αποτελεί λοιπόν έκπληξη ότι ο υποσιτισμός ή η κατανάλωση κακής ποιότητας τροφίμων στο πλαίσιο της άτυπης αγοράς, στην οποία οι εν λόγω πληθυσμοί συμμετείχαν τόσο σαν παραγωγοί όσο και σαν καταναλωτές, αποτελούσαν την κύριά τους «επιλογή επιβίωσης» καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου.⁷¹ Όπως θα δούμε παρακάτω (2.δ.), αυτό δεν μπορούσε παρά να έχει σημαντικές επιπτώσεις στις υποκειμενικές-ιδεολογικές τους προδιαθέσεις.

β. Η (αριθμητικά) «συμπιεσμένη» εργατική τάξη: ατομικιστική διάχυση ή μαχητική δυναμική;

Η παραδοσιακή τάση να ανακαλύπτουμε σχετικά ευκατάστατους μικροαστούς ιδιοκτήτες στο στρώμα των αυτοαπασχολούμενων και των οικογενειακών επιχειρηματιών οδηγεί, συχνά, στη συγγενή τάση να «συμπιέζουμε» τους αριθμούς της εργατικής τάξης. Στην πρόσφατη εργασία του, ο Πέτρος Πιζάνιας, για παράδειγμα, υποστήριξε ότι το 1930 η σχέση εργοδοτών-βιομηχανικών εργατών ήταν κατά μέσο όρο 1:2,14, τείνοντας, μάλιστα, «προς την εξίσωση αν στους εργοδότες προστεθούν οι διευθυντές των επιχειρήσεων κι εφόσον από την πλευρά των εργατών αφαιρεθούν τα συμβοηθούσα μέλη της οικογένειας των ιδιοκτητών».⁷² Εξ ου και η άποψή του ότι καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου «η ανάπτυξη

71. Βλ. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 80-83.

72. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 23 κ.ε. (Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ο Π. Πιζάνιας δεν προσυπογράφει την άποψη περί του μικροαστικού χαρακτήρα των αυτοαπασχολούμενων και συναφών στρωμάτων· βλ. σ. 114). Με ανάλογο τρόπο η Ch. Vitsilakis-Soroniatis (*ό.π.*, σ. 433) θεωρεί ότι «ένα από τα ειδοποιά στοιχεία της ανάπτυξης της ελληνικής εργατικής τάξης κατά την περίοδο 1830-1930 [ήταν] [...] το καταπληκτικά μικρό μέγεθός της». Και ούτε καθ' εξής, ο κατάλογος των παραδειγμάτων μπορεί εύκολα να μεγαλώσει (ειδικά αν συμπεριλάβουμε και εργασίες που δεν αναφέρονται ρητά στο «μικρό μέγεθος», αλλά μόνο το υπονοούν). Απ' την άλλη πλευρά, ο Α. Λιάκος υποστήριξε ότι η μεσοπολεμική προλεταριοποίηση, αν και όχι κατακλυσμιαία, δεν ήταν ωστόσο διόλου αμελητέα (*ό.π.*, σ. 71).

του εργατικού πληθυσμού ήταν *περιορισμένη*.⁷³ Και όμως· ακόμα και αν επιλέγαμε να αποκλείσουμε από τον προσδιορισμό «εργατικοί πληθυσμοί» τους συγκαλυμμένους περιστασιακούς εργάτες του άτυπου τομέα, τα πράγματα δεν ήταν διόλου έτσι.

Κατ' αρχήν, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1930, το 49,9% των εργοδοτών στη βιομηχανία («ιδιοκτήται, συνιδιοκτήται, διοικηταί») ήταν επικεφαλής «επιχειρήσεων» που απασχολούσαν ένα άτομο — ήταν δηλαδή αυτοαπασχολούμενοι («ατομικώς εργαζόμενοι» κατά την ορολογία της απογραφής του 1928)⁷⁴· συνεπώς ο αριθμός τους πρέπει να αφαιρεθεί από το σύνολο των εργοδοτών. Δεύτερον, η σημαντική πρόσθεση που πρέπει να γίνει προκειμένου να καταλήξουμε σε συμπεράσματα αναφορικά με την κοινωνική δομή δεν αφορά τόσο το διευθυντικό προσωπικό (ούτως ή άλλως ένα μάλλον ασήμαντο σύνολο 2.662 ατόμων, ή 0,9% του συνόλου των εργαζομένων στη βιομηχανία), αλλά την αρκετά πολυαριθμότερη κατηγορία των έμμισθων υπαλλήλων («προσωπικόν διοικητικόν», «προσωπικόν τεχνικόν», και «προσωπικόν απασχολούμενον εις την πώλησιν»), που αποτελούνταν από 11.623 άτομα (4,1% του συνόλου των εργαζομένων), η οποία πρέπει να προστεθεί στους εργάτες — κάτι που προτείνεται ακόμα και στο εισαγωγικό κείμενο της ίδιας της απογραφής!⁷⁵ Αν εκτελούσαμε αυτούς του υπολογισμούς (ιδιοκτήτες συν διοικητικό προσωπικό, μείον αυτοαπασχολούμενοι· και εργάτες συν υπάλληλοι) η σχέση εργοδοτών-εργαζομένων στη βιομηχανία θα μεταμορφωνόταν ποιοτικά σε 1:4,3 (45.029:193.135).

Αυτό και πάλι όμως δε θα περιλάμβανε τους καπνεργάτες (3,8% των οικονομικά ενεργών των πόλεων), τους χαμηλόβαθμους (και χαμηλά αμειβόμενους) δημόσιους υπαλλήλους (1,8%), και τους εργάτες και υπαλλήλους στο εμπόριο (3,9%), στα «ελεύθερα επαγγέλματα» (3%) και στις «προσωπικές υπηρεσίες» (3,7%) — όλες κατηγορίες που περιλαμβάνονται στην απογραφή του 1928 στην οποία και πρέπει να στραφούμε για περαιτέρω συμπεράσματα. Αν λαμβάναμε υπόψη μας και αυτούς τους εργαζόμενους με

73. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 25· έμφαση δική μου.

74. Αν συμπεριλαμβάναμε και το εμπόριο, το ποσοστό των αυτοαπασχολούμενων θα ανέβαινε στο εκπληκτικό 58,3%.

75. «Ούτω, επί 100 προσώπων ιδιοκτήται και διευθυνταί είνε κατά τι πλέον των 30, ενώ υπάλληλοι και εργάται περίπου 70». ΥΕΟ-ΓΣΥΕ/1930, σ. κε· έμφαση δική μου.

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αστικός πληθυσμός 10 ετών και άνω κατ' επάγγελμα και κοινωνική θέση (1928)

ΕΠΑΓΓΕΛΜΑΤΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ	Εργοδότες	Οικογενειακοί επιχειρηματίες ^α	ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΚΑΤΗΓΟΡΙΕΣ			Υπάλληλοι	Εργάτες
			Αιτωπα- σχολοιμένοι	Συνεργαζόμενοι μέλη οικογενειών	Απροσδιόριστοι		
Άλιεα	1.217	683	7.037	1.070		9	4.925
Μεταλλεία-Ορυχεία	107	19	151	75		204	5.784
Βιομηχανία	29.060	12.741	121.970	19.535		4.310	242.215
Μεταφορές	3.818	1.410	30.234	2.540		17.610	51.146
Πίστη-Ανταλλαγή	1.913	316	6.061	452		13.324	871
Εμπόριο	25.499	11.468	85.415	13.311		16.488	33.379
Προσωπικές υπηρεσίες	2.023	467	6.284	631		98	48.067
Ελεύθερα επαγγέλματα ^β	2.677	327	25.415	444		35.362	3.642
Δημόσιες υπηρεσίες ^γ	-	-	-	-	21.532	1.818	
Μη ορίσταντες επάγγελα	-	-	-	-	160.126	17.607	152.697
ΣΥΝΟΛΟ	66.314	27.431	282.567	38.058		160.126	544.544
Ενεργοί στις πόλεις ^δ			1.284.808				
%	5,2%	2,1%	22%	3%	12,5%	9,8%	42,4%
Ταξικές κατηγορίες	I	II+III		IV		V	

α: «Χρησιμοποιούντες μόνον μέλη της οικογενείας των».

β: Ξεαιρουμένων των κληρικών (σύνολο: 18.102).

γ: Ξεαιρουμένων των εργατών και υπαλλήλων στην αστυνομία, το στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία (σύνολο: 21.122).

δ: Περιλαμβανομένων των κληρικών και των εργατών και υπαλλήλων στην αστυνομία, το στρατό, το ναυτικό και την αεροπορία (σύνολο: 39.224).

Πηγή: Υπουργείον Εθνικής Οικονομίας-Γενική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος, Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III. Επαγγέλματα, Εθνικών Τυπογραφείον, Αθήνα 1934, σ. 4-15.

τους αντίστοιχούς τους εργοδότες (και δεν υπάρχει καμιά αμφιβολία πως *πρέπει* να τους λάβουμε), η σχέση θα εκτινασσόταν σε 1:10,12 (66.314:671.088) – διατηρώντας πάντα ιδιαίτερη θέση για τη γνωστή «κοινωνική κατηγορία χωρίς όνομα» (ένα σύνολο 160.126 ατόμων, ή 12,46% των οικονομικά ενεργών των πόλεων με «απροσδιόριστα» τόσο το επάγγελμα όσο και την κοινωνική τους θέση), και τους «ατομικώς εργαζόμενους» και οικογενειακούς επιχειρηματίες, που, όπως υποστηρίξαμε παραπάνω, αποτελούνταν –κατά πλειοψηφία δύο τρίτων– από περιπλανώμενους μεροκαματιάρηδες μεταξύ δουλειών του ποδαριού στον άτυπο τομέα.⁷⁶ Οι πληροφορίες παρατίθενται στον Πίνακα 1.

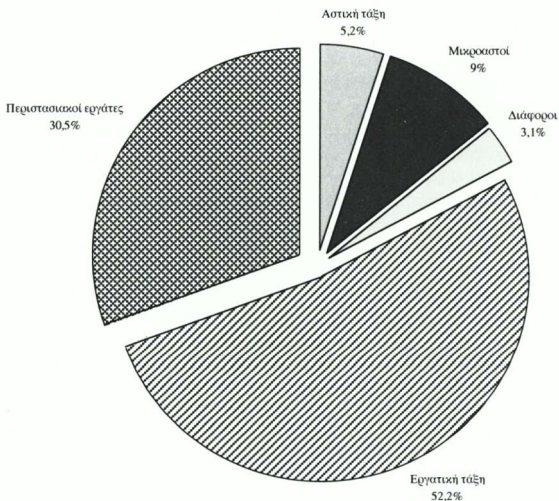
Στη βάση των στοιχείων του πίνακα (και της παραπάνω ανάλυσης), το Γράφημα 1 επιχειρεί μια ενδεικτική απεικόνιση της ταξικής δομής των πόλεων. Για το σκοπό αυτό οι «κοινωνικές κατηγορίες» επανομαδοποιούνται σε «ταξικές κατηγορίες» κατά τον τρόπο που προτείνεται στην τελευταία αράδα του Πίνακα. Οι κατηγορίες I και V, που περιλαμβάνουν αντίστοιχα την «Αστική» (εργοδότες-ιδιοκτήτες, 5,2%) και την «Εργατική» (εργάτες συν υπάλληλοι, 52,2%) τάξη, είναι αυτονόητες. Ο ενδιάμεσος χώρος είναι ελαφρώς πολυπλοκότερος. Σύμφωνα με την ανάλυση που προηγήθηκε, το δεύτερο διάστημα, που περιλαμβάνει τους αυτοαπασχολούμενους και τους οικογενειακούς επιχειρηματίες, περιλαμβάνει *όχι μία αλλά δύο τάξεις*: το ένα τρίτο του συνόλου (δηλαδή το 9% των οικονομικά ενεργών στις πόλεις) αποτελεί τους «πραγματικούς καταστηματάρχες και επαγγελματίες», δηλαδή τους «Μικροαστούς».⁷⁷

76. Σύμφωνα με αυτόν τον υπολογισμό, ο αριθμός των περιστασιακών εργατών μέσα στο σύνολο των αυτοαπασχολούμενων και των οικογενειακών επιχειρηματιών ήταν 232.037 (δηλ. δύο τρίτα των 348.056). Αν προσθέταμε τον αριθμό αυτό στην «απροσδιόριστη» κατηγορία (160.126), και το σύνολο (392.163) στους εργάτες και υπαλλήλους (671.088), η σχέση εργοδοτών: εργαζομένων θα γινόταν 1:16,03 (66.314: 1.063.251)! Επί πλέον, τα 2.069.212 άτομα που η απογραφή του 1928 κατηγοριοποίησε με τον όρο «άνευ επαγγέλματος» δεν ήταν στο σύνολο τους «οικονομικά ανενεργοί»: η κατηγορία περιλάμβανε μαθητές, φοιτητές, συνταξιούχους, αλλά επίσης, νοικοκυρές, επαίτες, ακόμα και κοινές γυναίκες. Γράφοντας στα 1934, ένα στέλεχος του εργατικού κινήματος υποστήριξε ότι ένα «πολύ μεγάλο μέρος» τους «ανήκει στην εργατική τάξη» (Παντελής Πουλιόπουλος, *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*., Εργατική Δημοκρατία, Αθήνα 1992, σ. 52).

77. Κανονικά, ο αριθμός των μικροαστικών στρωμάτων πρέπει να διευρυνθεί περαιτέρω εις βάρος της «Αστικής τάξης». Στις τάξεις των πρώτων θα 'πρεπε να

ΓΡΑΦΗΜΑ 1

Ταξική δομή στις πόλεις

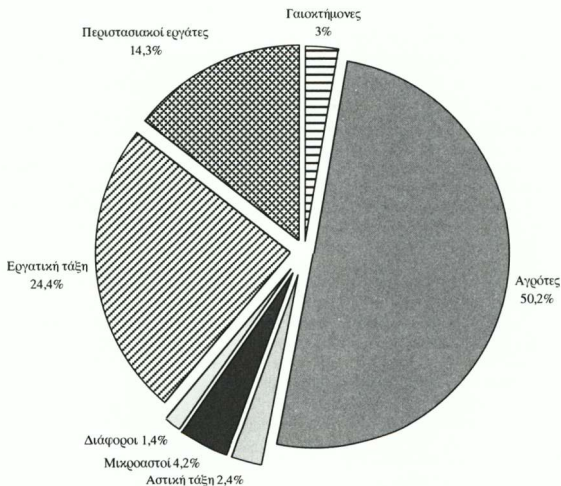

Τα υπόλοιπα δύο τρίτα (18%), προστιθέμενα στην «Απροσδιόριστη» κατηγορία (IV) μας δίνουν την ταξική κατηγορία «Περιστασιακοί Εργάτες» (σύνολο 30,5% των ενεργών στις πόλεις). Ο προσδιορισμός «Διάφοροι» (3,1%), τέλος, χρησιμοποιείται για τον

προσθέσουμε και τους εργοδότες-ιδιοκτήτες μικρών μονάδων (που απασχολούσαν 1-4 εργαζόμενους), που είχαν κοινά κοινωνικά χαρακτηριστικά με τους οικογενειακούς επιχειρηματίες και τους μικροαστούς αυτοαπασχολούμενους. Δεν το επιχειρούμε εδώ λόγω του ότι ο ακριβής αριθμός τους δεν προσδιορίζεται στην απογραφή του 1928 στην οποία βασίζεται το όλο εγχείρημα. Ούτε όμως και η απογραφή του 1930 διαχωρίζει ανάμεσα σε οικογενειακούς επιχειρηματίες και εργοδότες 1-5 εργατών. Κρίνοντας, πάντως, από το μεγάλο αριθμό των «μικρών επιχειρήσεων», μείον τους αυτοαπασχολούμενους (1 εργαζόμενος, περίπου το 40% των εργοδοτών-ιδιοκτητών (που εδώ συλλήβδην αποκαλούμε «αστούς») ήταν «μικροαστοί».

ΓΡΑΦΗΜΑ 2

Ταξική δομή

κλήρο, το στρατό και τους εργαζόμενους στους κατασταλτικούς μηχανισμούς.

Το Γράφημα 2 επαναλαμβάνει την άσκηση καταγράφοντας παράλληλα και τον πρωτογενή τομέα (έτσι, τα ποσοστά που παρατίθενται είναι επί του συνόλου των οικονομικά ενεργών): οι 81.635 εργοδότες χαρακτηρίζονται «Γαιοκτήμονες», ενώ οι μικροί ιδιοκτήτες και το αγροτικό προλεταριάτο (ένα σύνολο από 1.379.065 άτομα) προσδιορίζονται ως «Αγρότες».

Τα παραπάνω στοιχεία δε φαίνεται να αφήνουν καμιά αμφιβολία αναφορικά με το «αντικειμενικό» ειδικό βάρος των εργαζόμενων πληθυσμών: τόσο για σημειωτικούς όσο και για ουσιαστικούς λόγους, η επισήμανση πρέπει να γίνει εμφαντικά: *η Ελλάδα του μεσοπολέμου ήταν και πρέπει να θεωρείται μια χώρα ως επί το*

πλείστον ενδεών εργαζομένων, και όχι μακάρων ιδιοκτητών.⁷⁸ Το πραγματικό ερώτημα (που όμως πρέπει να παραμείνει γνωσιολογικά και εννοιολογικά ξεχωριστό) άπτεται του χαρακτήρα της εσωτερικής διαστρωμάτωσης αυτού του πληθυσμού και των επιπτώσεων που αυτή μπορεί να είχε στη διαδικασία ταξικής συγκρότησης – κυρίως με την έννοια της ενδεχομένως αποτρεπτικής παρεμβολής της στην ικανότητα των εργαζομένων να συμπήξουν μια συλλογική ταυτότητα ενσυνείδητων υποκειμένων.⁷⁹ Το πιο εντυπωσιακό χαρακτηριστικό αυτής της διαστρωμάτωσης είναι, ασφα-

78. Βλ. και Α. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 189. Πρέπει, ωστόσο, να υπογραμμισθεί ότι το πρώτο δεν απέκλειε το δεύτερο (αν και χωρίς το πρόθεμα της «μακαριότητας»). Συχνά, μάλιστα, αποτελούσε τη βαθύτερη ουσία του. Αυτό συνέβαινε ιδιαίτερα με τους αγρότες. Παρότι η αγροτική μεταρρύθμιση που άρχισε να υλοποιείται κυρίως μετά το 1922 στην ουσία εξαφάνισε το στρώμα των άκληρων αγροτών, η γη ήταν τόσο κατατεμαχισμένη (70% της αγροτιάς είχαν νάνους κλήρους από 0,1-3 εκτάρια), που αδυνατούσε να εξαλείψει τη γενικευμένη αθλιότητα (τα στοιχεία από το Στέλιος Μπαμπανιάσης, *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη: υπάρχει νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο;*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985, σ. 117). Ο L. Stavrianos (*ό.π.*, σ. 678) υπολόγισε ότι το 1929 «το 37,6% των ελλήνων αγροτών... είχαν ανεπαρκή γη για να συντηρήσουν την οικογένεια τους», ενώ ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (*Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974, σ. 169) θεωρεί ότι το 50% των κατοίκων της υπαίθρου ήταν «πλεονάζων πληθυσμός». Για τα πολλά προβλήματα των αγροτών, βλ. και Κώστας Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975, και G.Th. Mavrogordatos, *ό.π.*, σ. 172-176.

79. Μπορούμε εδώ παρενθετικά να επισημάνουμε ότι έχουμε να κάνουμε με μια περίπτωση όπου η έννοια της «τάξης καθ' εαυτήν» θα μπορούσε να είναι πολύ χρήσιμη. Διότι, ακόμα και αν θέλαμε να υποστηρίξουμε την άποψη ότι δεν είχαμε βραχυπρόθεσμη συγκρότηση τάξης με την υποκειμενική έννοια (εξαιτίας του κατακερματισμού της εργατικής τάξης κτλ.), θα ήταν παράλογο να αγνοήσουμε την ανάδυση εργατικής τάξης σαν «απλώς μάζα με κοινά συμφέροντα» – ειδικά αν ενδιαφερόμασταν να διερευνήσουμε τη μεσο-μακροπρόθεσμη κοινωνική δυναμική. Από την άλλη πλευρά, η μη επισήμανση του «αντικειμενικού» χαρακτήρα αυτής της ανάδυσης εισάγει στη ροή της ανάλυσης ένα εξόφθαλμο γνωσιολογικό κενό (οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν εργάτες επειδή δεν αισθάνονταν εργάτες: μα, τότε, τι ήταν;), το οποίο συχνότατα τείνει να καλυφθεί με τη νόθα επίκληση προκατασκευασμένων ψευδο-φολκλορικών εικόνων σχετικά με τη σύνθεση και ποιοτροπία των υπό εξέταση στρωμάτων. Το να ξεχνούμε ότι οι άνθρωποι αυτοί ήταν «αντικειμενικά» ενδεείς εργαζόμενοι είναι να εγκαταλείπουμε και το κύριο εργαλείο που διαθέτουμε για να ερμηνεύσουμε την όποια αίσθηση είχαν οι ίδιοι για τον εαυτό τους. Το να υιοθετούμε στη συνέχεια την ειδυλλιακή εικόνα που τους παρουσιάζει μακάριους «ελεύθερους τεχνίτες» (ή ακόμα και «βιοτέχνες» που περιφρονούσαν την εργασία στη βιομηχανία), ούτε δύσκολο είναι ούτε πρωτότυπο.

λώς, το σχετικά μικρό μέγεθος του «συμπαγούς προλεταριακού πυρήνα» μέσα στην εργατική τάξη: ακόμα και αν προσθέταμε τους 48.214 καπνεργάτες της απογραφής του 1928 στους 181.512 βιομηχανικούς προλετάριους της απογραφής του 1930, ο πυρήνας αυτός δε θα ξεπερνούσε το 35% του συνόλου της εργατικής τάξης (θα ήταν, για την ακρίβεια, 34,25%): δηλαδή, για κάθε έναν εργάτη που είχε μια λίγο πολύ σταθερή απασχόληση, υπήρχαν δύο άλλοι σε μια διαρκώς ρευστή κατάσταση, είτε απασχολούμενοι σε εφήμερες μονάδες, είτε περιπλανώμενοι ως μεροκαματιάρηδες εντός και εκτός του «άτυπου τομέα». Η μεταξύ τους αναλογία, μάλιστα, θα γινόταν 1:3,63 αν προσθέταμε στους μη-προλετάριους εργάτες και την κατηγορία που στα Γραφήματα 1 και 2 χαρακτηρίσαμε «Περιστασιακούς Εργάτες», και θα αυξανόταν επιπλέον αν στις τάξεις τους συμπεριλαμβάναμε και τους εργαζόμενους σε νανώδεις μονάδες-εργαστήρια. Αν και δεν πρέπει να διολισθήσουμε σε κοινότοπες υπερβολές (το 30-35% δεν είναι μικρό ποσοστό), είναι σαφές ότι οι αριθμοί δείχνουν έναν αναμφισβήτητο κατακερματισμό της εργατικής τάξης.⁸⁰ Ποιες ήταν οι επιπτώσεις;

Μια άποψη που υποστηρίχθηκε πρόσφατα (ενδεχομένως συμπτωματική ενός «μετα-μοντέρνου αναθεωρητικού» ρεύματος στην ελληνική κοινωνική και οικονομική ιστορία) είναι ότι αυτή η «λαϊκή διάχυση», οδήγησε σε μια αίσθηση αποκλινόντων ατομικών τροχιών που ακόμα κι όταν δεν προκάλεσε τη μικροαστικοποίηση της εργατικής τάξης,⁸¹ στην ουσία ανέστειλε τη διαδικασία της ταξικής της συγκρότησης εμποδίζοντας την ανάπτυξη συνείδησης τάξης. Καθώς όλες οι προϋποθέσεις για κάτι τέτοιο εξέλιπαν, συνεχίζει η επιχειρηματολογία, οι εργάτες έτειναν να «ταυτίζονται, το συχνότερο άκριτα, με τις κυρίαρχες αξίες» και «επιδίωκαν να διαφύγουν το κοινωνικό τους πεπρωμένο [sic] ως εργάτες». Ήταν, έτσι, αναπόφευκτο να επιδεικνύουν «ευπιστία απένα-

80. Βλ. Άγγελος Ελεφάντης, *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης. ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1976, σ. 319-320· Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 408.

81. Βλ., λ.χ., την παρακάτω άποψη: «Μικρή οικονομική ή κοινωνική απόσταση χάριζε [τους εργάτες] από τους μικροαστούς εργοδότες τους, με τους οποίους συνδέονταν στενά με πολλαπλούς προσωπικούς και παραδοσιακούς δεσμούς, και με τους οποίους μοιράζονταν ένα κοινό [...] ιδεολογικό σημείο αναφοράς προσδοκώντας και οι ίδιοι, εν καιρώ, να στήσουν τις δικές τους επιχειρήσεις» (G.Th. Manogordatos, *ό.π.*, σ. 144). Την ίδια άποψη έχει και ο Α. Ελεφάντης (*ό.π.*, σ. 319-321).

ντι στους κοινωνικά ισχυρούς και ακρισία για τον κοινωνικά αδύνατο εαυτό». ⁸²

Ο αναγνώστης που δεν έχει, τυχόν, το χρόνο να προσμετρήσει την έκταση της «απομυθοποίησης» που επιτυγχάνεται, αναπόφευκτα αναρωτιέται: δεν υπήρχε λοιπόν ταξική πάλη (και, συνεπώς, εργατική τάξη με την «υποκειμενική» έννοια του όρου) στη μεσοπολεμική Ελλάδα; Γιατί είναι σαφές ότι, ωθούμενη στα λογικά της όρια, αυτό ακριβώς υπονοεί η παραπάνω άποψη. Γράφει, λ.χ., ο Π. Πιζάνιας:

«Καμιά λοιπόν κραυγή απελπισίας από τη μιζέρια, αλλά ούτε ριζοσπαστικές επιλογές που να εκδηλώνονται με συνδικαλιστική ενεργοποίηση». ⁸³

Ο προφανής και, νομίζω, πιο αποφασιστικός, αντίλογος σ' αυτή την επιχειρηματολογία απορρέει απ' την παρατήρηση ότι στηρίζεται στην *πλήρη αποσιώπηση* του εργατικού κινήματος (συνεπώς και της ταξικής πάλης) που υπήρξε. ⁸⁴ Είναι νομίζω σαφές ότι κάτι τέτοιο δεν μπορεί να γίνει αποδεκτό. Μπορούμε να κατασκευάσουμε όσα θεωρητικά σχήματα θέλουμε για να αποδώσουμε τις ιδιαιτερότητες της «κατακερματισμένης», «ετερογενούς» ή «άτυπης» ελληνικής εργατικής τάξης και τον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα της συγκρότησής της, όμως με την προϋπόθεση ότι δεν παραβλέπουμε συναφή πραγματολογικά στοιχεία: δε νοείται εγχείρημα επιστημονικής εξεήγησης που προβαίνει σε συστηματική αποσιώπηση *υπάρχοντος* εμπειρικού υλικού. Αλλιώς, παραμονεύει πάντα ο τεράστιος κίνδυνος της θεωρητικής διαστροφής: της δημιουργίας, δηλαδή, τυπικά άψογων θεωρητικών κατασκευών για την εξεήγηση μη-γεγονότων

82. Π. Πιζάνιας, *ό.π.*, σ. 24, 65-67, 147.

83. Στο *ίδιο*, σ. 112.

84. Αλλά και όταν ακόμα η ύπαρξη του αναγνωρίζεται, το εργατικό κίνημα γρήγορα παραγκωνίζεται ως «μη-σύγχρονο», απελπιστικά «πρωτόγονο» ή «σποραδικό και αναρχικό... χωρίς συνέχεια» (βλ., π.χ., Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 322-323· G.Th. Manrogorodatos, *ό.π.*, σ. 145). Φυσικά, το ότι υπήρχαν τέτοια στοιχεία (ασυνέχεια, οργανωτική ανεπάρκεια κτλ.) είναι αναμφισβήτητο. Αντί όμως να αποτελούν ενδείξεις έλλειψης ταξικής πάλης, δεν είναι παρά τα κλασικά στοιχεία ενός συγκεκριμένου τύπου εργατικού κινήματος που ιστορικά απαντά και σε άλλες νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Η θεωρητική διατύπωση των ιδιαιτεροτήτων του (καθώς και η συγκριτική τοποθέτησή του στο ευρωπαϊκό πλαίσιο) αποτελεί το θέμα της διδακτορικής μου διατριβής, *Working class movements through time and struggle: a European macrohistorical framework for analysis (1800s-1930s), and a Greek case-study (1880-1936)*, (Columbia University).

(όπως η «έλλειψη ταξικής πάλης/εργατικού κινήματος»), την ώρα που τα πραγματικά γεγονότα (ιδιομορφίες του εργατικού κινήματος) παραμένουν αδιευκρίνιστα. Όχι μόνο παραμερίζεται κατ' αυτόν τον τρόπο ο στόχος της επιστημονικής εξήγησης, αλλά επιβαρύνεται χωρίς λόγο κι αυτός της απλής παρατήρησης. Το πρόβλημα μπορεί να γίνει τόσο έντονο ώστε προοδευτικά να πάψουμε να «διακρίνουμε» την ταξική πάλη ακόμα κι όταν τη «βλέπουμε».⁸⁵ Για να θέσω τις αντιρρήσεις μου με τρόπο επιγραμματικό: αντί να αποδίδουμε την *υποτιθέμενη* έλλειψη ταξικής πάλης/ταξικής συγκρότησης στον κατακερματισμένο χαρακτήρα της εργατικής τάξης, η πραγματική πρόκληση έγκειται στο να διατυπώσουμε επακριβώς τον τρόπο με τον οποίο αυτός ο κατακερματισμός επηρέασε το εργατικό κίνημα και την ταξική πάλη που υπήρξαν.

Κάτι τέτοιο φυσικά δεν μπορεί να γίνει στο πλαίσιο αυτού του άρθρου.⁸⁶ Μόνο ακροθιγώς μπορεί να υπογραμμισθεί ότι ένα έντονα συγκρουσιακό εργατικό κίνημα (αν και με ενδημικές οργανωτικές αδυναμίες και ανεπάρκειες) έκανε την εμφάνισή του κατά τη μεσοπολεμική περίοδο και κατέλαβε σημαντική θέση στη δημόσια αντιπαράθεση, αν και όχι την κυρίαρχη που κατείχαν ανάλογα κινήματα στη Δυτική Ευρώπη.⁸⁷ Βασίζόταν (α) στους καπνεργά-

85. Η Ch. Vitsilakis-Soroniatis, π.χ., συμπεραίνει μετά μια εκτεταμένη παρουσίαση εργατικών κινητοποιήσεων ότι η εργατική τάξη «παρέμεινε, κατά το πλείστον... εντελώς αδρανής [!]» (ό.π., σ. 430· έμφαση δική μου).

86. Για μια αρκετά εκτενή παρουσίαση της υπάρχουσας – δυστυχώς ακόμα ανεπαρκούς – βιβλιογραφίας πάνω στο εργατικό κίνημα βλ. Α. Λιάκος «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος...», ό.π., σ. 161-170. Βλ., επίσης, Γιώργος Φ. Κουκουλές, *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος· εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσεάς, Αθήνα 1983. Κρίνοντας πάντως από τον όχι ευκαταφρόνητο αριθμό νέων ερευνητών που συνάντησα κατά το διάστημα της δικής μου έρευνας, αίσθησή μου είναι ότι ο κλάδος της μελέτης του εργατικού κινήματος πρόκειται σύντομα να γνωρίσει νέα άνθηση.

87. Η λεπτομερής καταγραφή και αποτίμηση του διεκδικητικού κινήματος κατά το μεσοπόλεμο στη βάση μιας τράπεζας δεδομένων από εργατικές (και αγροτικές) κινητοποιήσεις αποτελεί το αντικείμενο ιδιαίτερης εργασίας μου (*Το διεκδικητικό κίνημα· μέγεθος και ποιότητα: Μαχητικότητα, εμφύλια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*). Το εγχείρημα βασίζεται στον αυστηρό εννοιολογικό προσδιορισμό και την κατασκευή μετρικών κλιμάκων για τη μέτρηση τριών διαστάσεων της εμπειρίας του ελληνικού εργατικού κινήματος: της «μαχητικότητας» και «εμβέλειας» που επέδειξε, και της «καταστολής» που υπέστη. Μερικά συμπεράσματα της εργασίας αυτής (που, ανάμεσα σε άλλα, μας επιτρέπει να διακρίνουμε τη μαχητικότητα των διαφόρων εργατικών κλάδων) θα χρησιμοποιηθούν και παρακάτω.

τες, που ήταν η πρωτοπορία και η οργανωτική σπονδυλική του στήλη,⁸⁸ (β) στους εργάτες μεταφορών (σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί, ναυτεργάτες, αυτοκινητιστές, και λιμενεργάτες), αλλά και, σε όχι ασήμαντο βαθμό, (γ) στους «σύμμαχους κλάδους» των αγροτών και των φοιτητών· επίσης, (δ) στους «βιοτεχνικούς» κλάδους των υποδηματεργατών και αρτεργατών,⁸⁹ και (ε) στους οργανωτικά «αδιόρατους» ανέργους. Το κίνημα, μάλιστα, αποδείχθηκε αρκετά δυναμικό ώστε να ξεπεράσει (i) την αδιαμφισβήτητη ανάσχεση της μεταπολεμικής του δυναμικής – λόγω της μη ενσωμάτωσης των προσφύγων στις τάξεις του (μια κατάσταση που συνεχίστηκε τουλάχιστον μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1930)⁹⁰ (ii)

88. Η οφθαλμοφανής μαχητικότητα των καπνεργατών φαίνεται να τους έχει σώσει από τη μέγερη της ιστορικής λήθης. Βλ., χαρακτηριστικά, Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, ό.π., σ. 422-430· G.Th. Manogordatos, ό.π., σ. 146-47· τις αναμνήσεις του Γιώργου Α. Πέγιου (*Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας 1922-1953*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984)· και Δ. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 51-52.

89. Μια εξαιρετικά διεισδυτική θεωρητική ανάλυση της μαχητικότητας των «βιοτεχνικών εργατών» (ραπτεργάτες, υποδηματεργάτες, αρτεργάτες, εργάτες βυρσοδευρείων, τυπογράφοι, κτλ.) στη βάση της γαλλικής εμπειρίας του 19ου αιώνα γίνεται από τον J. Rancière, ό.π. Ανασκευάζοντας πολλές διαδεδομένες δοξασίες, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η κινητήρια δύναμη αυτής της μαχητικότητας δεν ήταν κάποια τραυματισμένη επαγγελματική υπερηφάνεια, αλλά «μάλλον [το γεγονός ότι] υπήρχε πολύς [...] ελεύθερος χρόνος και οι υλικές και συμβολικές απολαβές των επαγγελματιών ήταν τόσο πολύ ασήμαντες» (σ. 319). Επιπλέον, ο Rancière τονίζει την πολύ μικρή σύνδεση των εργατών αυτών τόσο με τους εργοδότες τους όσο και με το ίδιο το επάγγελμα (σ. 321-322).

90. Βλ., π.χ., Δ. Λιβιεράτος, ό.π., σ. 28. Για τους γηγενείς εργάτες, οι πρόσφυγες αντιπροσώπευαν τόσο επαγγελματικούς ανταγωνιστές στην τοπική αγορά εργασίας (προκαλώντας με την παρουσία τους χρόνια ανεργία και δραματική πτώση στους μισθούς – βλ. Σ. Κλαδάς, *Η ανεργία...*, ό.π., σ. 6-7), όσο και μια πολιτιστικά διάφορη κοινωνική ομάδα. Επιπλέον, το κράτος και οι εργοδότες επέτειναν συνειδητά αυτή την κατάσταση καθ' όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1920, χρησιμοποιώντας την ως μέσο για την αναστροφή της δυναμικής του εργατικού κινήματος. Για μια συνολική εξέταση της διαιρετικής τομής γηγενείς-πρόσφυγες, βλ., ιδιαίτερα, G.Th. Manogordatos, ό.π., σ. 182-225. Βλ., επίσης, Κ. Τσοικαλάς, *Η ελληνική τραγωδία...*, ό.π., σ. 23, και Α. Ελεφάντης, ό.π., σ. 315-318. Από την άλλη πλευρά, πρέπει να αποφυγούμε την υπερβολή του να σκεπτόμαστε τους πρόσφυγες σαν μια κοινωνική κατηγορία ολότελα ξένη προς τους εργάτες. Ο Π. Πιζάνις (ό.π., σ. 124-127) έδειξε ότι στη μεγάλη τους πλειοψηφία οι πρόσφυγες που κατέφυγαν στα αστικά κέντρα προέρχονταν από τις χαμηλές τάξεις και ήταν φορείς «πολιτιστικού κεφαλαίου» (Bourdieu) ανάλογου αυτού των γηγενών. Παρόμοια άποψη φαίνεται να υποστηρίζει και ο Α. Λιάκος (ό.π., σ. 89-91), που υπο-

το ολόένα διογκούμενο πρόβλημα της ανεργίας – ιδιαίτερα κατά την περίοδο 1929-1932· και (iii) τη συνεχιζόμενη – και προς το τέλος της περιόδου, εντεινόμενη – κρατική καταστολή.

**γ. Αναφορικά με το ζήτημα της «εργατικής αριστοκρατίας»:
σιδηροδρομικοί, τροχιοδρομικοί και δημόσιοι υπάλληλοι**

Ο σταθερός πυρήνας της εργατικής τάξης (το βιομηχανικό προλεταριάτο συν τους καπνεργάτες) χαρακτηριζόταν ιδιαίτερα από δύο στοιχεία: (α) το πολύ χαμηλό μισθολογικό και, κατ' επέκταση, βιοτικό του επίπεδο,⁹¹ και (β) την απουσία κάποιου ευμεγέθους

γραμμίζει το σημαντικό τους ρόλο στο νεαρό εργατικό κίνημα της Οθωμανικής αυτοκρατορίας κατά την περίοδο μετά το 1870. Το τελευταίο εξετάζεται λεπτομερειακά από τον Κωστή Μοσκόφ, *Θεσσαλονίκη τομή της μεταπρατικής πόλης*, Στοχαστής, Αθήνα 1978, σ. 167-207. Βλ., επίσης, Γιώργος Μουτάφης, «Μια ταξική προσέγγιση στην κοινωνική ιστορία της Σμύρνης 1850-1910», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.

91. Όπως εξηγήθηκε παραπάνω, οι χαμηλοί μισθοί (συντά κάτω από το κόστος αναπαραγωγής της εργατικής δύναμης) αποτελούσαν οργανικό στοιχείο του μοντέλου συσσώρευσης. Το ζήτημα αυτό έχει αποτελέσει θέμα πολλών εργασιών. Βλ., ενδεικτικά, Γ. Κορρές, *ό.π.*: Γεώργιος Αν. Τρίμης, *Η πενιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949· Απόστολος Η. Βογιατζής, *Πολιτική και εξέλιξι των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, Εκδόσεις Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, 1956. Η ύπαρξη χαμηλών μισθών στη βιομηχανία έχει αμφισβητηθεί πρόσφατα από το Μ. Ρηγίνο (*Παραγωγικές δομές...*, *ό.π.*) και τη Μαργαρίτα Δρίτσα (*Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990). Ο Ρηγίνος βασίζει το επιχειρημά του στην ύπαρξη υψηλών ημερομισθίων στη «βιοτεχνία» (π.χ., σ. 138). Όμως κάτι τέτοιο δε συνάγεται ούτε από τα στοιχεία που ο ίδιος παραθέτει (σ. 38) – από τα οποία προκύπτει ότι ο μέσος όρος των ημερομισθίων στους κυρίως «βιοτεχνικούς» κλάδους (τροφήμα, βυρσοδεψία, μηχανουργία και ματισιμός) ήταν κατά την περίοδο 1913-1935 1% κάτω από το μέσο όρο των ημερομισθίων σε ολόκληρη τη βιομηχανία! Εκείνο που είναι επίσης εν δυνάμει αποπροσανατολιστικό είναι το ότι ο συγγραφέας προβαίνει σε εκτεταμένη απομύλιωση των ποσοτικών στοιχείων από το ποιοτικό τους περιεχόμενο μέσω της εκατοστιαίας στάθμισής τους για μικρά χρονικά διαστήματα. Αυτό μπορεί να είναι χρήσιμο για τη διερεύνηση του ρόλου της βραχυπρόθεσμης οικονομικής συγκυρίας και άλλων παραγόντων στις ενδο- και διακλαδικές μισθολογικές διαφοροποιήσεις, όμως σε καμιά περίπτωση δε νομιμοποιεί την εξαγωγή συμπερασμάτων αναφορικά με το πραγματικό ύψος των ημερομισθίων. Πάντως οι εργασίες των Μ. Ρηγίνου και Μ. Δρίτσα (των οποίων η επαρκής διερεύνηση διαφεύγει των στόχων αυτής της εργασίας) αποτελούν το μεσοπολεμικό ανάλογο της θέσης περί της δήθεν «οχρετικής ευμάρειας» των αγροτών-εργατών του 19ου αιώνα λόγω της ιδιοκτησίας μικρού αγροτικού κλήρου (Β. Παναγιωτόπουλος, Χ. Αγριαντώ-

στρώματος που να απολαμβάνει σημαντικά καλύτερες συνθήκες – από την έλλειψη δηλαδή μιας «εργατικής αριστοκρατίας». Η συναφής βιβλιογραφία, ωστόσο, τείνει να παρουσιάζει τους σιδηροδρομικούς και τους τροχιοδρομικούς ως «αριστοκρατικά» στρώματα, ενώ για τους δημόσιους υπαλλήλους επιφυλάσσεται συνήθως ο προσδιορισμός «μικροαστοί». Παρότι, σύμφωνα με τα στοιχεία της απογραφής του 1928, και οι τρεις κλάδοι μαζί δεν αποτελούσαν παρά το 5,4% του συνόλου της εργατικής τάξης (άρα, ακόμα και αν πράγματι ήταν «αριστοκρατικοί», δεν ήταν ευμεγέθεις), είναι σκόπιμο να εξετάσουμε εν τάχει το βιοτικό τους επίπεδο προτού αποφανθούμε κατηγορηματικά.

Είναι γεγονός ότι οι σιδηροδρομικοί και οι τροχιοδρομικοί δεν υπέφεραν από την εποχικότητα και την επαγγελματική ανασφάλεια που κατάτρεχε άλλους εργάτες. Μετά από μαχητικές κινητοποιήσεις (1906, 1914, 1920 και 1925) οι σιδηροδρομικοί είχαν κερδίσει ταμεία πρόνοιας (ιατρικής περίθαλψης) και συντάξεις, ενώ η εργασία και στους δύο κλάδους ήταν δομημένη στη βάση σαφώς προδιαγεγραμμένων εσωτερικών κανονισμών, κάτι που με τη σειρά του επέτρεπε τον εύκολο έλεγχο για πιθανές παραβιάσεις της εργατικής νομοθεσίας. Στη βάση αυτών των δεδομένων, ο Α. Λιάκος υποστήριξε ότι, «συγκριτικά [...] με τους άλλους κλάδους των ελλήνων εργατών», οι σιδηροδρομικοί και οι τροχιοδρομικοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν το ελληνικό αντίστοιχο της ευρωπαϊκής

νη). Για μια εκτενή ανασκευή βλ. Α. Liakos, *ό.π.*, και Α. Λιάκος, *Εργασία και πολιτική...*, *ό.π.*, σ. 74-83. Για την εξάλειψη και της παραμικρής αμφιβολίας αναφορικά με το άθλιο μισθολογικό και βιοτικό επίπεδο των εργαζομένων στο μεσοπόλεμο ο συγγραφέας αυτός παραθέτει έναν εκτεταμένο κατάλογο σύγχρονων πηγών που περιλαμβάνει τις απόψεις (α) των κορυφαίων οικονομολόγων της εποχής (Σπ. Κορώνης, Εμ. Τσουδερός, Ιω. Δροσόπουλος, Σ. Κλαδάς, Χρ. Ευελπίδης, Γ. Χαριτάκης κ.ά.), (β) ξένων αξιωματούχων της Επιτροπής Αποκαταστάσεως Προσφύγων και του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας και (γ) ξένων διπλωματικών αποστολών. Μια επιγραμματική περίληψη των συνθηκών που επικρατούσαν αποτελεί δήλωση του ολλανδού αξιωματούχου του Διεθνούς Γραφείου Εργασίας Walter Schevenels, ο οποίος απευθυνόμενος το 1931 σε έλληνες συνδικαλιστές έγραψε: «Τα ημερομίσθια σας είναι χαμηλότερα από όλην την Ευρώπη και οι όροι εργασίας δεν ημπορούν να παραβληθούν με τας άλλας πολιτισμένες χώρας» (στο Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 60). Παρόμοια, ο γνωστός Αμερικανός διπλωμάτης Morgenthau έγραψε μετά από ταξίδι στην Ελλάδα στα τέλη της δεκαετίας του 1920: «...[Ο]ι μισθοί μεταφράζονται πρακτικά σε μισό καρβέλι ψωμί ανά άτομο την ημέρα, μια χούφτα ελιές, λίγο ελαιόλαδο, και ψάρι ή κρέας μόνο μία ή δυο φορές το μήνα» (παρατίθεται από τη Λ. Λεοντίδου, *ό.π.*, σ. 193-194).

εργατικής αριστοκρατίας.⁹² Με τη μορφή αυτή, το επιχείρημα είναι απόλυτα πειστικό και δε φαίνεται να επιδέχεται αντίλογο. Τα πράγματα γίνονται ελαφρώς πιο πολύπλοκα όμως, αν θέλουμε να συναγάγουμε γενικότερα συμπεράσματα αναφορικά με τη συνεισφορά των κλάδων αυτών στη συνολική δυναμική του εργατικού κινήματος.⁹³ Για το σκοπό αυτό το «σχετικό-συγκριτικό» κριτήριο φαίνεται ανεπαρκές και πρέπει να συμπληρωθεί τουλάχιστον με δύο άλλα είδη κριτηρίων.

Κατ' αρχήν το βιοτικό επίπεδο και οι συνθήκες εργασίας ενός αριστοκρατικού κλάδου *strictu sensu* πρέπει να είναι ικανοποιητικά και σε απόλυτους όρους. Δε νοείται εργατική αριστοκρατία, για παράδειγμα, όταν στις τάξεις της «η φυματίωση θερίζει», όπως παραπονιόταν ο *Σύνδεσμος Τροχιοδρομικών Μακεδονίας* σε ανακοίνωσή του προς το Υπουργείο Μεταφορών το Δεκέμβριο του 1925.⁹⁴ ούτε μπορεί να ισχύει ο προσδιορισμός όταν οι εν λόγω εργάτες θεωρούν ότι τα «είδη της πρώτης ανάγκης κατάντησαν πλέον να μην είναι προσιτά εις ημάς, και μπροστά μας τίθεται καθαρά και ξάστερα ο κίνδυνος της πείνας που μας απειλεί...».⁹⁵ Το ίδιο ισχύει και για τις περιπτώσεις που διαμαρτύρονται για συνθήκες εκμετάλλευσης που «έχει φέρει στον τάφο εκατοντάδες εργατών, από τους δυσμενείς όρους δουλειάς, τα ανθυγιεινά εργοστάσια, τις ανήλικες τρώγλες και τον εξευτελισμένο μισθό των κα-

92. Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 146-149.

93. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ο Α. Λιάκος αναγνωρίζει ότι οι κλάδοι αυτοί είχαν «προωθητικό ρόλο στο εργατικό κίνημα». Όπως και άλλοι «αριστοκρατικοί» κλάδοι στην Ευρώπη, πρόβαλλαν «πρωτοποριακά αιτήματα που υιοθετούσε αργότερα το υπόλοιπο εργατικό κίνημα», και «όταν υπονομεύονταν οικονομικά η θέση [τους], απαντούσαν με πολιτική ριζοσπαστικοποίηση». Με την έννοια αυτή λειτουργούσαν «ως κλάδοι πιλότοι».

94. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 8 Δεκεμβρίου 1925.

95. *Σύνδεσμος Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, «Ανακοινωθέν», Εφημερίς των Βαλκανίων*, 29 Ιουλίου 1926. Θεωρείται συχνά ότι οι σιδηροδρομικοί απολάμβαναν υψηλούς μισθούς. Σύμφωνα όμως με στοιχεία που παρατίθενται από το διευθυντή του Υπουργείου Εργασίας Γ. Α. Τρίμη (*ό.π.*, σ. 12-13), το 1937 το 62,5% των υπαλλήλων (στα δίκτυα Μακεδονίας/ΣΕΚ, ΣΠΑΠ, Θεσσαλίας, και Πύργου-Κατακόλου) είχαν μηνιαίους μισθούς μόνο λίγο πάνω από το μεσοπολεμικό «όριο της φτώχειας» (μέσος όρος: 3.549 δρχ.). Πραγματικά υψηλούς μισθούς, της τάξης των 6.000 δρχ., είχαν μόνο οι 308 υπάλληλοι (ή 3,1% του συνόλου) του γαλλοελληνικού δικτύου, ενώ μισθούς που κυμαίνονταν από 4.434 δρχ. έως 5.961 είχαν οι αντίστοιχα υπάλληλοι του Λαρισιαϊκού/ΣΕΚ (με το 25,2% των υπαλλήλων) και του δικτύου Αττικής (με το 1,5% των υπαλλήλων).

τωτέρων εργατών».⁹⁶ Κάθε άλλο παρά «αριστοκρατική», τέλος, μπορεί να ειπωθεί πως είναι η εικόνα που αναδύεται από μια δημοσιογραφική έρευνα του συνιδρυτή (μαζί με τον Κάρολο Κουν) του Λαϊκού Θεάτρου Δ. Σ. Δεβάρη, αναφορικά με τις συνθήκες διαβίωσης των τροχιδορομικών της Αθήνας: είναι ενδεικτικό ότι τιτλοφορείται «Οι άνθρωποι με τα μικρότερα εισοδήματα»:

«...Πηγαίνομεν εις το Αεριόφως. Ή μάλλον κατερχόμεθα εις πολύ χαμηλότερον κύκλον της κολάσεως που λέγεται φτώχεια και αθλιότης γιατί βρισκόμαστε σε συνοικισμό. Ένας λαβύρινθος από σπιτάκια, τα οποία 250 οικογένειες έκτισαν μόνες των. Μεταξύ των σειρών των σπιτιών στενοί διάδρομοι, που ονομάζονται σαρκαστικώς δρόμοι. Μόνο ένας άνθρωπος μπορεί να περάσει, αλλά και αυτός με δυσκολία, διότι σε κάθε βήμα σάς θωπεύουν, σας αρπάζουν το κεφάλι, σας τυλίγουν τα εσώρουχα της συνοικίας που είναι απλωμένα παντού.

Βρέχει, λάσπη και αθλιότης. Πάνω στη βρώμα αυτή κυλιούνται τα παιδάκια. Ένας οδηγός αναλαμβάνει να μας δείξει το σπίτι ενός τροχιδορομικού. Είναι ο Θεόδωρος Σεραφείδης. Πόντιος που κατοικεί μέσα σ' αυτή την κόλασι από το 1919. Το σπίτι του αποτελείται από ένα μικρό δωμάτιο και μια κουζίνα, τα οποία έκτισε μόνος του. Εκεί μέσα κάθεται με την σύζυγόν του κ. Σοφίαν Σεραφείδη και τα πέντε παιδιά του. Εργάζεται ως οδηγός από το 1925...

— Δεν έχουμε φως μου λέγει ο κ. Σεραφείδης. Εζητήσαμε πισσόχαρτο από το υπουργείο για τις στέγες και δεν μας δίδει. Όταν βρέχη όλο το νερό μπαίνει μέσα. Τα σπίτια μας γίνονται λίμνες...

[Π]αρά τη βρώμα εις τους δρόμους το εσωτερικό του σπιτιού είναι εξαιρετικά καθαρό...».⁹⁷

Φαίνεται, λοιπόν, ότι αν και σε σχετικά καλύτερη μοίρα από τους υπόλοιπους κλάδους, οι εργάτες στις μεταφορές μάλλον δεν ήταν και σε καλή μοίρα. Όπως τοποθέτησε το ζήτημα ένας δημοσιογράφος-ερευνητής της εποχής,

«οι περισσότεροι είναι πτωχοί βιοπαλαισταί που δεν τα βγά-

96. Σύνδεσμος Τροχιδορομικών Μακεδονίας, «Ανακοινωθέν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21 Ιουλίου 1927.

97. *Ελευθέρα Γνώμη*, 7 Φεβρουαρίου 1936.

ζουν εύκολα πέρα. Η κατάσταση των παραμένει οικτρά παρά τας [...] απεργίας».⁹⁸

Παρόμοια όμως ήταν η κατάσταση και για τους χαμηλόβαθμους δημόσιους υπαλλήλους, που συχνά συγχέονται με το μικρό αριθμό των υψηλόβαθμων (και υψηλόμισθων). Είναι πάντα χρήσιμο να αφουγκραζόμαστε, όταν μπορούμε, τη φωνή του ίδιου του κλάδου. Ένα ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί ο κατάλογος αιτημάτων που υποβλήθηκε στο πανελλαδικό τους συνέδριο του Δεκέμβρη του 1926:

«...Μισθοί: [...] [N]α δύναται ο υπάλληλος να ζη από τον μισθόν του. Όχι πλέον πείνα και στενοχώρια οικονομική. Το μισθολόγιον των δημοσίων υπαλλήλων να ρυθμισθή συμφώνως προς τον τιμάριθμον της ζωής. Ήδη οι υπάλληλοι μισθοδοτούνται εις το ήμισυ σχεδόν των προπολεμικών απολαβών των συμφώνως προς την τωρινήν αγοραστικήν αξίαν της δραχμής...».⁹⁹

Ένα άλλο έγγραφο, που υποβλήθηκε στην Οικουμενική Κυβέρνηση ένα χρόνο αργότερα, αποκαλύπτει την πρακτική μέσω της οποίας οι δημόσιοι υπάλληλοι κατάφεραν να διατηρούν το «αξιοπρεπές» τους κοινωνικό προφίλ:

«Πεινούμε κύριοι [...] φθίνομεν με τας οικογενείας μας κατοικούντες σε τρώγλες που δεν τας βλέπει ποτέ το φως του ήλιου. Τα ενδύματά μας υποστάντα πλείστας μεταφράσεις δεν επιδέχονται άλλας. Τι μέλλει γενέσθαι, αφού ο γλίσχρος μισθός μας μόλις εξαρχεί διά το πρώτον δεκαήμερον εκάστου μηνός;»¹⁰⁰

Παρότι υποστηρίζεται ευρύτατα η άποψη ότι οι δημόσιοι υπάλληλοι απολάμβαναν υψηλό κοινωνικό επίπεδο, η πραγματικότητα κάτω από την επιφάνεια συχνά μας διαφεύγει. Η αναφορά ενός υγειονομικού επιθεωρητή είναι άξια ιδιαίτερης προσοχής:

«...[M]ε τον άθλιο μισθό, που έπαιρνε ο εκπαιδευτικός υπάλληλος, ήταν υποχρεωμένος να ζήσει ο ίδιος και ταυτόχρονα να

98. Κ. Καστρινός, «Τα ζητήματα που απασχολούν την εργατική τάξιν», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 20 Σεπτεμβρίου 1929.

99. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 23 Δεκεμβρίου 1926· έμφαση δική μου.

100. Παρατίθεται από τον Α. Σακελλαρίου, σε άρθρο του στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 15 Νοεμβρίου 1927.

συντηρήσει την οικογένεια του με βάση τις αξιώσεις της κοινωνίας. Αναγκάζοταν συνελώς να στερείται [πολλές φορές] και αυτής της τροφής διά την κοινωνικήν παράστασιν – [με αποτέλεσμα] να εξασθενή ο οργανισμός του μέχρι τοιούτου σημείου, ώστε να καθίσταται επιδεκτικός της φυματώσεως».¹⁰¹

Το 1933 μια πολυμελής επιτροπή ειδικών αποφάνθηκε ότι

«η παρεχομένη σήμερα μισθοδοσία εις την μεγάλην μάζαν των δημοσίων υπαλλήλων *είνε απολύτως ανεπαρκής προς αντιμετώπισιν στοιχειωδών αναγκών της ζωής και [...]* συνελώς η αύξησης αυτής θα ήτο επιβεβλημένη, λαμβανομένων μάλιστα υπ' όψιν ότι περιεκόπησαν οι μισθοί εις δύο περιόδους κατά 7% εν έτει 1924 και κατά 6% εν έτει 1932...».¹⁰²

Όπως ήταν αναμενόμενο, οι δημόσιοι υπάλληλοι (όπως και οι ιδιωτικοί) αντέδρασαν σ' αυτή την κατάσταση – ιδιαίτερα μετά το 1932 (παρά το Ιδιώνυμο και τις συνεχείς απειλές για απόλυση και διώξεις) κάτω από την ηγεσία της μαχητικής *Κεντρικής Πανυπαλληλικής Επιτροπής* (ΚΠΕ – των Παντελή Δαμασκόπουλου, Μιλτιάδη Πορφυρογέννη και Νίκου Πλουμπίδη). Είχαν, έτσι, τη δική τους συνεισφορά στην ανάπτυξη του εργατικού κινήματος, και, συνελώς, τη συγκρότηση της εργατικής τάξης.¹⁰³

101. Παρατίθεται από τον Βασίλη Κ. Λάζαρη, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας. Τόμος Δεύτερος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986, σ. 250.*

102. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7 Αυγούστου 1933. Η επιτροπή απαρτιζόταν από ένα μέλος του Συμβουλίου Επικρατείας, δύο καθηγητές πανεπιστημίου, τον πρότανη του ΕΜΠ, έναν αντιπρόσωπο στρατιωτικού υπουργείου, ένα δήμαρχο και έναν αντιπρόσωπο της ΓΣΕΕ. Η εκτίμησή της κατέληγε σε πρόταση για «αύξησιν των μισθών κατά προτίμησιν δε των μισθών των κλητήρων, γραφέων και ακολουθών των διαβιούντων τουλάχιστον εις τας πέντε μεγάλας πόλεις». Ήταν όμως μια πρόταση που σταδιακά αποσιωπήθηκε. Γλαφυρή είναι και η περιγραφή που κάνει ο Δημήτρης Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31) από την καταφρόνια μια καινούρια αυγή*, Κομμούνια, Αθήνα 1987, σ. 191-193: «Το 50% έχουν μισθό γύρω στις 1.500 δραχ. το μήνα, το 40% γύρω στις 2.000, και μόνο το 10% των ανώτερων θέσεων, αμείβεται καλά. Πολλές φορές ο μισθός τους πληρώνεται καθυστερημένα, ενώ η θέση τους δεν είναι βέβαιη με τις κυβερνητικές μεταβολές». Ανάλογα, τέλος, είναι και τα συμπεράσματα στα οποία καταλήγει και ο Μ. Ρηγίνος, *ό.π.*, σ. 218-121.

103. Ο ρόλος των δημοσίων υπαλλήλων στην ανάκαμψη του κινήματος την περίοδο μετά το 1932 εξετάζεται διεξοδικά στη μελέτη μου για το *Διεκδικητικό κίνημα...*, *ό.π.* Ωστόσο, σημάδια δημοσιονυπαλληλικής ριζοσπαστικοποίησης εμφανίζονται καθαρά ήδη από τη δεκαετία 1920. Στην παρέμβασή του στο 2ο Πανελλαδι-

Ακόμα όμως και αν ανακαλύπταμε ότι οι τρεις κλάδοι απολάμβαναν σημαντικά υψηλότερο βιοτικό επίπεδο, είναι και πάλι αμφίβολο αν ο προσδιορισμός «εργατική αριστοκρατία» θα ήταν δόκιμος για την απόδοση της πραγματικότητας από τον ενός τρίτου παράγοντα: συγκεκριμένα, της προοπτικής της ανοδικής κινητικότητας, της προσδοκίας ενός «καλύτερου μέλλοντος». Στον τομέα όμως αυτό η κατάσταση για τους υπό εξέταση εργαζόμενους ήταν πράγματι αποκαρδιωτική: καθ' όλη τη διάρκεια της μεσοπολεμικής περιόδου το άνυσμα της κοινωνικής τους κινητικότητας έδειχνε διαρκώς προς τα κάτω. Τα κομβικά σημεία αυτής της «πορείας υποβάθμισης» (που επισημαίνονται και στο προηγούμενο παράθεμα) ήταν (α) οι αποφάσεις της *Επιτροπής Οικονομικών* του 1924-1925 (επί κυβερνήσεως Αλ. Παπαναστασίου), που στο πλαίσιο μιας γενικότερης προσπάθειας για τη σταθεροποίηση της δραχμής, προκάλεσαν εκτεταμένες απολύσεις και σημαντικές περικοπές στους μισθούς, και (β) η περίφημη μισθολογική περικοπή του 6% που έγινε από την κυβέρνηση Τσαλδάρη στα τέλη του 1932 στην απέλπιδα προσπάθειά της να ισοσκελίσει τον προϋπολογισμό. Πέρα όμως από αυτά τα γεγονότα, μια λεπτομερής καταγραφή των συνδικαλιστικών αιτημάτων τόσο των εργατών μεταφορών όσο και των δημοσίων υπαλλήλων θα αποκάλυπτε ότι πολλά από τα «προνόμια» που συνήθως θεωρείται ότι κατείχαν οριστικά και αμετάκλητα (όπως το οκτάωρο, η αυξημένη αμοιβή για υπερωριακή εργασία κτλ.) είχαν έναν ολοένα ασταθέστερο χαρακτήρα όταν — και αν — εφαρμόζονταν. Ένα καλό παράδειγμα αποτελεί ο «13ος μισθός» των σιδηροδρομικών και τροχιοδρομικών. Έχοντας πρωτοθεσπισθεί στα τέλη του 1925, η χορήγησή του σταμάτησε λίγο αργότερα, στη συνέχεια επαναθεσπίστηκε στα χαρτιά χωρίς όμως να εφαρμόζεται, και στο τέλος καταργήθηκε μαζί με μια σειρά άλλες «δευτερεύουσες απολαβές» κατά τη διάρκεια της δημοσιονομικής κρίσης των αρχών της δεκαετίας του 1930.¹⁰⁴

κό Συνέδριο του 1927 ο αντιπρόσωπος των Σερρών Πιέρρος φαίνεται να απηχούσε ένα ευρύτατο ρεύμα: «Πρέπει να γνωρίζετε ότι είμαστε κλοτσσοσκούφια [!]. Αναμέναμεν, αναμέναμεν και θ' αναμένομεν επ' άπειρον την λύσιν των ζητημάτων μας. Διά να κατορθώσομεν να φάγωμεν ένα ψωμί πρέπει να συνεργασθώμεν με τας εργαζομένας τάξεις» (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 26 Φεβρουαρίου 1927: έμφαση δική μου).

104. Βλ. Δ. Στρατής, *ό.π.*, σ. 137. Ένα άλλο αίτημα των σιδηροδρομικών που αποκαλύπτει την πτωτική τους κινητικότητα αφορούσε το πάγωμα των προαγω-

Δεν πρέπει, επομένως, να αποτελεί έκπληξη ότι τα τρία στρώματα ήταν αρκετά ριζοσπαστικά, αρθρώνοντας ένα μαχητικό συνδικαλιστικό και πολιτικό λόγο «ταξικά συνειδητοποιημένο» όσο λίγα άλλα. Η μαχητικότητα της ΚΠΕ πανικόβαλε το κράτος που επέβαλε τη διάλυσή της και τον εκτοπισμό της ηγεσίας της στις αρχές του 1933, χωρίς όμως αυτό να ανακόψει και τις πολύπλευρες ζυμώσεις στον κλάδο που είχε τώρα πρωτοπορία τους υπαλλήλους των τηλεπικοινωνιών (ΤΤ). Σε αντίθεση με την *Πανελλήνιο Ομοσπονδία Σιδηροδρομικών* (ΠΟΣ) που παρέμεινε «ρεφορμιστική» καθ' όλη τη διάρκεια της ζωής της, η *Πανελλήνιος Ομοσπονδία Εργατών Ηλεκτροκινήσεως, Φωταερίου και Μεταφορών* (στην οποία συμμετείχαν οι τροχιοδρομικοί) ξεκίνησε σαν προπύργιο της κομμουνιστικής παράταξης, και στη συνέχεια (την ελαύριο της διάσπασης της ΓΣΕΕ το 1925-1926) υιοθέτησε μια στάση ανάμεσα στην επαναστατική και τη μεταρρυθμιστική τακτική. Και οι δύο ομοσπονδίες, ωστόσο, ήταν οπαδοί των «αρχών της ταξικής πάλης», περιλάμβαναν στις γραμμές τους μεγάλες επαναστατικές τάσεις (που κατά πάσα πιθανότητα θα είχαν καταφέρει να πάρουν και τις αντίστοιχες ηγεσίες αν δεν προσέκρουαν στην κρατική παρέμβαση), και έδειχναν μια αξιοσημείωτη ετοιμότητα να εμπλακούν σε έκνομη ριζοσπαστική δράση (ειδικά κατά τη δεκαετία του 1920), έχοντας έτσι μια τεράστια συνεισφορά στη διαδικασία *μαχητικής ταξικής συγκρότησης*. Παρότι η καθοριστική ήττα των σιδηροδρομικών στη μεγάλη τους εθνική-κλαδική απεργία του 1925 αναμφισβήτητα ανέκοψε τη μαχητική τους δυναμική, δεν την εξασφάνισε κιόλας (καθώς επέστρεψαν για να διεξαγάγουν νέα μαχητική εθνική-κλαδική απεργία τον Απρίλη του 1934). Οι τροχιοδρομικοί, από την πλευρά τους, διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη δυναμική ανάκαμψη του κινήματος στην αρχή της δεκαετίας του 1930 (με μαχητικά ορόσημά τους το 1932 και το 1936).¹⁰⁵

γών. Κατά την περίοδο 1920-1925, για παράδειγμα, έγινε μόνο μία (!) προαγωγή στο μακεδονικό δίκτυο (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 30 Δεκεμβρίου 1925). Είναι αξιοσημείωτο ότι το αίτημα για επαρκείς προαγωγές εξακολουθούσε να υπάρχει και το 1936 (βλ. Ανακοινωθέντα του Συνδέσμου Σιδηροδρομικών Μακεδονίας, στην *Εφημερίδα των Βαλκανίων*, 11 και 22 Ιανουαρίου 1936).

105. Βλ. την εργασία μου *Το διεκδικητικό κίνημα...*, ό.π.

δ. Η εργαζόμενη φτωχολογία: απαθείς ατομικιστές ή περιστασιακοί εργατικοί σύμμαχοι;

Αν τα παραπάνω είναι σωστά, τότε σίγουρα η άποψη περί «απόλυτης διάχυσης» της εργατικής τάξης πρέπει να απορριφθεί. Η ύπαρξη ενός μαχητικού εργατικού κινήματος είναι, αντίθετα, επαρκής απόδειξη του γεγονότος ότι η διαδικασία της ταξικής συγκρότησης σημείωνε σημαντική πρόοδο στη διάρκεια του μεσοπολέμου. Μπορεί ακόμα να υποστηριχθεί η άποψη ότι αυτό το «κίνημα» αφορούσε μόνο το «συμπαγή προλεταριακό πυρήνα» της εργατικής τάξης συν μια σειρά από άλλους ολιγάριθμους κλάδους (π.χ. τους χαμηλόβαθμους δημόσιους υπαλλήλους). Επομένως, μπορεί να υπήρχε κίνημα, όμως δεν ήταν παρά ένα περιθωριακό φαινόμενο: ο όγκος των εργαζομένων (δηλ. η φτωχολογία των «περιστασιακών εργατών») παρέμενε έξω απ' τις γραμμές του, παγερά αδιάφορη, αν όχι εχθρική, προς τις κινητοποιήσεις του. Με την έννοια αυτή, θα κατέληγε η επιχειρηματολογία, η διαδικασία ταξικής συγκρότησης δεν προχωρούσε. Είναι αναμφισβήτητο ότι, σε γενικές γραμμές, η ταξική συγκρότηση παρεμποδίζεται σημαντικά απ' την ύπαρξη εκτεταμένων άτυπων πληθυσμών-απασχολούμενων στην απλή εμπορευματική παραγωγή. Δεν είναι δύσκολο να καταλάβουμε το γιατί. Ακόμα κι όταν καταφέρνουν να υπερβούν (πρόσκαιρα ή σε πιο μόνιμη βάση) το αίσθημα της «φαινομενικής ανεξαρτησίας» που τους διακατέχει, εργαζόμενοι όπως οι «αυτοαπασχολούμενοι» μικροπωλητές συνήθως εργάζονται ατομικά και, συχνά, ανταγωνιστικά ο ένας προς τον άλλο, και υποχρεώνονται να μετακινούνται ακατάπαυστα μέσα στην πόλη. Έχει υποστηριχθεί ότι, ως αποτέλεσμα,

«αδυνατούν να εστιάσουν τη δυσαρέσκεια τους παρά μόνο σε πολύ γενικούς παράγοντες. Έτσι, η συλλογική δράση και η οργάνωση μπορούν να προκύψουν μόνο με τρόπο κατακερματισμένο και ασυνεχή [...] Η εμπειρία της αντιξοότητας δεν οδηγεί αναγκαστικά στην απόδοση μομφής, κι ακόμα λιγότερο στην ανάπτυξη μιας συνειδητής αίσθησης του ότι αποτελούν αντικείμενα εκμετάλλευσης [...] [Σ]πάνια ικανοί να πραγματοποιήσουν το άλμα στη ριζοσπαστική πολιτική δράση, τείνουν να παρέχουν την υποστήριξή τους στα κόμματα που υποστηρίζουν την κεφαλαιοκρατική ιδιοκτησία – τον τρόπο παραγωγής που αποκλείει την ανέλιξή τους».¹⁰⁶

106. Ch. Gerry & Ch. Birkbeck, *ό.π.*, σ. 146-147.

Όμως, για άλλη μια φορά, δεν πρέπει να υπερβάλλουμε.

Είναι γεγονός ότι, καθώς αυτοί οι εργαζόμενοι δεν είχαν σταθερή εργασία, δε θα μπορούσαν ποτέ να αναπτύξουν συνδικαλιστική συνείδηση ή να γίνουν εμβριθείς οπαδοί μοντέλων «κοινωνικής ι-διοκτησίας των μέσων παραγωγής»: ούτε, βέβαια, ήταν ποτέ δυνατό να αποκτήσουν αίσθηση «επαγγελματικής/συναδελφικής αλληλεγγύης». Όμως αυτό είναι ένα πράγμα, και το να υποθέτουμε την απόλυτη κοινωνική τους εσωστρέφεια κάτι ολότελα διαφορετικό. Δε δούλευαν μαζί, αλλά ασφαλώς αντιλαμβάνονταν και βίωναν την κοινή τους ανέχεια:¹⁰⁷ δεν ανήκαν σε σωματείο, αλλά – αντίθετα από κοινωνικά πρωτόγονα στρώματα όπως, λ.χ., οι αγρότες της φυσικής οικονομίας – και ήξεραν τι θα πει συνδικαλισμός και ήταν σε θέση να κρίνουν και να αποτιμήσουν τις όποιες εξαγγελίες του.¹⁰⁸ οι συγκεκριμένες δυσκολίες που αντιμετώπιζε μια οικογένεια μπορεί να μην παραλληλίζονταν εύκολα με αυτές κάποιας άλλης, όλες όμως οι οικογένειες είχαν κοινές αγωνίες, υπέφεραν από τις ίδιες αρρώστιες (πιο συχνά τη φυματίωση, τον ελώδη πυρετό και τη δυσεντερία) και μοιράζονταν τις ίδιες, αδιαφοροποιητά καταθλιπτικές, «ευκαιρίες ζωής» με τη βεμπεριανή έννοια του όρου.¹⁰⁹ Τέλος, αν και κατ' ανάγκην προσαρμοστικοί (όπως, άλλωστε, και όλοι οι εργαζόμενοι¹¹⁰), οι άνθρωποι αυτοί δεν ήταν –

107. Επεκτείνοντας προβληματισμούς του Castells, η Α. Λεοντίδου (ό.π., σ. 202-253), π.χ., επισήμανε την ύπαρξη μιας κοινής «λαϊκής» κουλτούρας (κατά περίπτωση αντιθετικής προς την κυρίαρχη ιδεολογία), η οποία αναπτύχθηκε γύρω από το ζήτημα της στέγης, κατά κύριο λόγο από πρόσφυγες-καταλαπτητές των περιχώρων της Αθήνας και του Πειραιά. Ούτε βέβαια είναι συμπτωματικό ότι οι γειτονιές της φτωχολογιάς έμελλε να γίνουν προπύργια επανάστασης κατά τη δεκαετία του 1940 (Α. Λιάκος, ό.π., σ. 41-42).

108. Άλλωστε και ο ίδιος ο Π. Πιζάνιας επισημαίνει, χωρίς όμως να αντλεί όλα τα συμπεράσματα, το γεγονός ότι φτωχολογία και εργάτες έμοιαζαν με «συγκοινωνούντα δοχεία» (ό.π., σ. 149): τουλάχιστο σε κάποια φάση της ζωής τους οι φτωχοί είχαν υπέρξει εργάτες και τανάπαλιν. Αν και μπορεί να υποστηριχθεί ότι η κύρια επίπτωση αυτής της κατάστασης ήταν η εμφύτευση «οικογενειακο-τοπικιστικών» παρωπίδων στο χώρο του εργοστασίου, είναι προφανές ότι και η αντίστροφη διαδικασία δεν μπορούσε παρά να είναι επίσης σε εξέλιξη – όπου η «βιομηχανική εμπειρία», ανεξάρτητα του πόσο εφήμερη, διέυρνε τους κοινωνικούς ορίζοντες και την «κατανόηση» της φτωχολογιάς. Για το το επιχείρημα αυτό, βλ. και Α. Λεοντίδου, ό.π., σ. 201.

109. Βλ. Ralph Dahrendorf, *Life chances*, Weidnfeld & Nicholson, Λονδίνο 1979.

110. Στη μελέτη του *Efficiency and Effort*, ο William Baldamus, π.χ., παρατήρησε ότι οι βιομηχανικοί εργάτες, στην προσπάθειά τους να προσαρμοστούν στις αντιξοότητες της καπιταλιστικής εργασίας, τείνουν να μετατρέπουν τη διαταραχή

να το πούμε ωμά — ανόητοι. Ο σποραδικός τους λόγος, μάλιστα, παρέχει ενδείξεις μιας αξιοπρόσεκτης ικανότητας τόσο για την απομυθοποίηση της φαινομενικής τους «ανεξαρτησίας», όσο και για την ιχνηλασία και αιτιώδη αναγωγή των αντιξοοτήτων τους σε συγκεκριμένες στρατηγικές συσσώρευσης. Τα παρακάτω ενδεικτικά παραθέματα προέρχονται από κατ' αποκοπήν εργάτες και υπεργολάβους στο λιμάνι της Θεσσαλονίκης, και στις «βιομηχανίες» δέσματος (υποδηματεργάτες) και κατασκευών (ελαιοχρωματιστές):

«Οι μεγαλοεργολάβοι φορτώσεων και εκφορτώσεων καθιέρωσαν το σύστημα να δίνουν τη δουλειά κατ' αποκοπήν, τρόπον τινα υπεργολαβικώς. Γινόμαστε δηλαδή από εργάτες [...] υπεργολάβοι για να πεινάμε. Το σύστημα αυτό είναι επικερδέστατο για τους εργοδότες μας αλλά για μας καταστρεπτικόν. Διότι μας τσακίζει ενώ συντομεύει την απόδοση της δουλειάς σε ημερομίσθια. Με το σύστημα αυτό, δηλαδή, ένα βαλόρι που θα 'θελε 50 ημερομίσθια να ξεφορτωθή, ξεφορτώνεται με 10. Και μήπως γίνεται οικονομία με το κόστος της εκφορτώσεως; Κάθε άλλο. Ο εργολάβος τσεπώνει το χρήμα, αλλά σε μας, στον εργάτη δεν απομένει τίποτα...».

«Εμείς [...] με το φασματώδες πρόσωπο από την πείνα και την κούρασι και με την ράχι σκεβρωμένη από το σαμάρι του επαγγέλματος, ενάντια σε ποιον να στραφούμε; Ορισμένο εργοδότη δεν έχουμε. Μας εξουσιάζει όποιος μας αρπάζει. Εργοδότης μας σήμερα είναι ο ένας και αύριο ο άλλος. Είμαστε ελεύθερα πουλιά [...] Αυτή η ελευθερία μας είναι ο θάνατός μας. Την πληρώνουμε πολύ ακριβά...».¹¹¹

«[Οι επιχειρηματίες] διέλυσαν τα εργοστάσια τους [...] Δίνουν τη δουλειά στους υποδηματεργάτες κι εκείνοι τη βγάζουν στο σπίτι τους, κι αν η κάμαρή τους δεν τους χωράει, τότε νοικιάζουν κανένα ανήλιο υπόγειο ή κανένα ανθυγιεινό πατάρι κι εκεί δουλεύουν...».¹¹²

σε εξοικείωση, την πλήξη σε δέσμευση και το άγχος σε ικανοποίηση (η άποψη παρατίθεται από τον Μ. Burawoy, *ό.π.*, σ. 37).

111. Μ. Ρ. και Ι. Χ., λιμενεργάτες Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων* 5 και 16 Νοεμβρίου 1934· έμφαση δική μου.

112. Ανώνυμος υποδηματεργάτης Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Οκτωβρίου 1934.

«Όταν παρουσιάζεται δουλειά δεν μπορούμε να δουλέψουμε μεροκάματο, να τη φτουρήσουμε κανονικά. Πρέπει να τη βγάλουμε μακ-μακ. Μπορούμε να την κάνουμε αλλιώς; Οι εργοδότες μάς επιβάλλουν την κατ' αποκοπήν εργασία. Η αμοιβή μας δε κατ' αποκοπήν είναι τέτοια που για να στρογγυλέψουμε ένα μεροκάματο πρέπει να δουλέψουμε υπερεντατικώς. Το οκτάωρο [...] είναι [...] γράμμα νεκρό [...] Πού ακούσθηκε κατ' αποκοπήν εργασία και οκτάωρο;»¹¹³

Είναι, τέλος, ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ψήγματα του λόγου των δήθεν μικροαστικοποιημένων ιδιωτικών υπαλλήλων (των ανθρώπων που – συχνά υποστηρίζεται πως – περιμέναν σύντομη ανέλιξη τους στο στρώμα των καταστηματαρχών) όπως εκφράστηκε κατά τη διάρκεια του 5ου συνεδρίου της ομοσπονδίας τους τον Οκτώβρη του 1929:

«Μισθοδοτούμεθα με 1.000 δραχ. κατά μήνα και είμεθα απελπισμένοι μη γνωρίζοντες ποίαν τακτική θα ακολουθήσωμεν διά την επιδιώξιν των δικαιωμάτων μας. Η κατάσταση μας είναι συνδεδεμένη με την τύχην και την θέσιν όλης της εργατικής τάξεως. Να λάβωμεν υπ' όψιν μας τους εργάτας που ζουν κάτω από τας ιδίας συνθήκας και να δούμε τι θα κάνουμε. Να αφήσωμεν την κατατριβήν μας εις [...] τας πολυλογίας [...] και να κυτάξωμε να σωθούμε από την κόλασι εις την οποίαν ευρισκόμεθα, διότι αλλιώς θα αποθάνωμεν από την πείναν...»¹¹⁴

113. Ανώνυμος ελαιοχρωματιστής, τέως γενικός γραμματέας του Σωματίου Θεσσαλονίκης, συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Νοεμβρίου 1934· έμφαση δική μου.

114. Αντιπρόσωπος Νικολαΐδης, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 13 Οκτωβρίου 1929, έμφαση δική μου. Γλαφυρή είναι επίσης η περιγραφή του Δ. Σ. Δεβάρη στην εφημ. *Ελευθέρα Γνώμη*, αναφορικά με τις συνθήκες εργασίας των περίπου 5.000 παιδιών στα μπακάλικα της Αθήνας: «Εις τα μεγάλα καταστήματα, όπου οι υπάλληλοι έχουν πολλά χρόνια στην υπηρεσία, παίρνουν μισθό 1.300-1.500 δραχ. μηνιαίως. Αυτός είναι ο μεγαλύτερος. Ο μικρός που ήλθε από το χωριό του, και δουλεύει 15-16 ώρες την ημέρα, πληρώνεται 200-300 δραχ. μηνιαίως. Ο νόμος ορίζει 11 ώρες. Αλλ' ο νόμος δεν τηρείται. Ο νόμος επιβάλλει την Κυριακή αργία. Εις τα περισσότερα καταστήματα τα παιδιά δουλεύουν και την Κυριακήν, διότι όλα τα συνοικιακά παντοπωλεία διατηρούν ταβέρνες κι έτσι χρησιμοποιούν το μπακαλόπαιδο και για την ταβέρνα, καίτοι κατά τον νόμον πρέπει να έχουν ιδιαίτερο προσωπικό (μπακαλοταβέρνες). Τρώγουν ό,τι τους δώση ο καταστηματάρχης [...] Πού κοιμούνται; Εις υπόγεια χωρίς ήλιο, χωρίς φως, χωρίς καμιά καθαριότητα. Το Β. Διάταγμα της 25 Απριλίου 1913 κανονίζει πολύ καλά τα των υπνωτηρίων

Συμπερασματικά, αν δεν είναι δυνατό να συναχθεί –αναγωγ-
γι(στι)κά– «ταξική συνείδηση» από τη φτώχεια αυτών των στρω-
μάτων (και ασφαλώς δεν είναι), παρομοίως δεν είναι δυνατό να
συναχθεί και *a priori* «ταξική ασυνείδησία» ή, πολύ περισσότερο,
αυτοϊκανοποίηση και μικροαστική συνείδηση. Ακόμα όμως και
στην περίπτωση που κάποια έρευνα κατάφερε να τεκμηριώσει
μια τέτοια «ασυνείδησία» (που, καθόσον ξέρω, δεν έχει γίνει), εί-
ναι προφανές ότι θα ήταν απόρροια εξαιρετικής ανασφάλειας
ή/και έλλειψης ελεύθερου χρόνου και όχι κοινωνικής «γαλήνης» ή
εσωστρέφειας.

Εν ολίγοις, φαίνεται ότι αν το ζήτημα της συγκρότησης τάξης
πρέπει να παραμείνει επί της αρχής ανοιχτό για την προλεταριακή
εργατική τάξη, αυτό ισχύει στο πολλαπλάσιο για τους άτυπους ερ-
γαζόμενους πληθυσμούς. Είναι δηλαδή ολότελα πιθανό ότι αυτοί
οι πληθυσμοί πράγματι διαμόρφωναν «πολιτιστικούς σχηματι-
σμούς» [*cultural configurations*],¹¹⁵ ή μη-βιομηχανικά ανάλογα των
«άτυπων ομάδων» [*informal groups*] που οι προλετάριοι εργάτες
ανακαλύφθηκε ότι διαμορφώνουν στη γραμμή παραγωγής.¹¹⁶

Αν είναι έτσι, το ενδιαφέρον ερώτημα γίνεται: υπάρχει τρόπος
να ανακαλύψουμε ενδείξεις πιθανής συνεισφοράς αυτών των
στρωμάτων στην ταξική πάλη (επομένως στην προώθηση της δια-
δικασίας συγκρότησης της εργατικής τάξης) κατά το μεσοπόλεμο;
Πιστεύω πως ναι. Πέρα από την παρατήρηση του σποραδικά εικο-

από απόψεως αερισμού, φωτισμού, καθαριότητας, ακόμη και παροχής πρώτων
βοηθειών. Τίποτε από αυτά δεν τηρείται [...] Πολλοί στις συνοικίες ξυθύνουν υπό
ποιάς οικτράς συνθήκας ζουν τα μπακαλόπαιδα. Χτυπάτε στο μπακάλικο τις 10,
τις 11 τη νύχτα και το βλέπετε να κοιμάται κουλουριασμένο σε μια γωνιά ή πάνω
σ' ένα πάγκο. Δεν έχει ώρα στη διάθεσή του να διασκέδαση σαν άνθρωπος, εκτός
3-4 ώρες την Κυριακή. Τις άλλες μέρες θα πέση ψόφιος να κοιμηθή στη γωνιά
του. Αυτές είναι οι μόνες ώρες που έχει στη διάθεσή του. Το πρωί θα κάνει διανο-
μή στα σπίτια, θα γυρίσει στο μαγαζί να πωλήση, θα σεβρίξη στην ταβέρνα, τ' α-
πόγευμα πάλι διανομή, πίσω στο μπακάλικο ακολουθώντας, έπειτα στην ταβέρνα
[...] Αλλά και στα μεγάλα μπακάλικα παραβιάζονται οι ώροι εργασίας και η Κυ-
ριακή αργία. Δουλεύουν περισσότερο και πολλές φορές την Κυριακή μένουν μέσα
και καθαρίζουν, οιάχνουν τις βιτρίνες κτλ. Αυτά τα πράγματα τα ξεύρει όλος ο
κόσμος πλην της Αστυνομίας». Αλήθεια πόσο μικροαστική *μπορούσε* να είναι η
συνείδηση αυτών των νεαρών με όλες τις προσδοκίες ανέλιξης που ενδεχομένως
διατηρούσαν;

115. Με την έννοια που ο όρος χρησιμοποιείται από τον I. Katznelson (I.
Katznelson - A. Zolberg [επιμ.], *ό.π.*, σ. 18).

116. M. Burawoy, *ό.π.*, σ. 35-38.

νοκλαστικού τους λόγου, η λεπτομερής μελέτη του μεσοπολεμικού διεκδικητικού κινήματος αποκαλύπτει ότι ένα σημαντικό τμήμα της συνολικής μαχητικότητας που αυτό επέδειξε, προερχόταν από μη-κλαδικά προσδιορισμένους λαϊκούς πληθυσμούς, κατά πάσα πιθανότητα, εργαζόμενης φτωχολογιάς, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930. Τα συναφή στοιχεία παρατίθενται στον Πίνακα 2, και προέρχονται από επεξεργασία στοιχείων της ποσοτικής μου μελέτης στην οποία έχω ήδη αναφερθεί. Παρότι είναι αναγκαστικά ατελείς πρώτες προσεγγίσεις ενός ιδιαίτερα σύνθετου φαινομένου,¹¹⁷ είναι νομίζω σαφές ότι αποτελούν τεκμήριο της ιδιότροπης «ταξικής παρουσίας» και «ταξικής ικανότητας»¹¹⁸ στρωμάτων που παραδοσιακά παρουσιάζονται κατ' εξοχήν «άφωνα» όταν δεν παρουσιάζονται εντελώς αυτιστικά.

Το να διακρίνουμε, όμως, μια σημαντική μαχητικότητα από την πλευρά της εργαζόμενης φτωχολογιάς δεν πρέπει να αποτελεί έκπληξη.¹¹⁹ Αναφερόμενος θεωρητικά στις νοοτροπίες τάξεων/στρωμάτων που είναι φορείς αντιφατικών ταξικών τόπων,¹²⁰ ο Erik Olin Wright υπογράμμισε την εξαιρετική τους ευαισθησία σε μεταβαλλόμενες πολιτικο-ιδεολογικές σχέσεις.¹²¹ Η κυριότερη επίπτωση είναι ότι κάτω από ειδικές συνθήκες (π.χ. μια σειρά επιτυχημένων απεργιακών κινητοποιήσεων στο πλαίσιο μιας συνολικότερης ανάκαμψης του εργατικού κινήματος) η συνήθως «αδιάφορη» στάση που επιδεικνύουν σε ζητήματα πολιτικής και συλλογικής δράσης μπορεί να υποστεί θεαματική μεταμόρφωση. Στην περίπτωση αυτή

117. Συν το γεγονός ότι προσμετρούν σαν «μη-κλαδικά προσδιορισμένη» τη μαχητικότητα συγκεκριμένων κλάδων όταν αυτοί συμμετείχαν σε τοπικές-γενικές απεργίες και άλλες μη-κλαδικές κινητοποιήσεις.

118. Με την έννοια που οι όροι χρησιμοποιούνται από τον G. Therborn, *ό.π.*

119. Μια επίσης καλή ένδειξη της «ταξικής παρουσίας» της φτωχολογιάς είναι και η μαχητικότητα των ανέργων, ιδιαίτερα κατά τη δεκαετία του 1930 (το 1931, μάλιστα ήταν ο πιο μαχητικός «κλάδος»). Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι ανέπτυξαν και συνδικαλιστική κίνηση (ως επί το πλείστον κάτω από την ηγεσία των Αρχαιομαρξιστών). Σύμφωνα με αναφορά της ΓΣΕΕ, το 1926 είχαν 4.800 μέλη (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 7 Δεκεμβρίου 1926), ενώ το 1934 ιδρύθηκε η *Πανελληνιος Ομοσπονδιακή Ένωση Ανέργων*, με έδρα τη Θεσσαλονίκη και 7.000 μέλη κατανεμημένα σε 23 πρωτοβάθμια σωματεία (*Εφημερίς των Βαλκανίων*, 28 Φεβρουαρίου 1934)!

120. Ας υπογραμμίσουμε όμως ξανά ότι η θέση που κατείχαν τα στρώματα που εδώ εξετάζουμε ήταν ανάμεσα στο προλεταριάτο και ένα generic λούμπεν-προλεταριάτο.

121. Βλ. E.O. Wright, «Class boundaries...», *ό.π.*, σ. 39-40.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Μαχητικότητα μη-κλαδικά προσδιορισμένων εργατικών στρωμάτων στην Ελλάδα (1920-1936)

Χρόνος	Δείκτης μαχητικότητας μη-κλαδικά προσδιορισμέ- νων εργατικών στρωμάτων	Συνολικός δείκτης μαχητικότητας	I σαν ποσοστό του II
	I	II	
1920	50	149	35,56%
1921	35	234	14,96%
1922	38	98	38,78%
1923	98	272	36,03%
1924	48	366	13,11%
1925	44	210	20,95%
1926	15	74	20,27%
1927	21	180	11,67%
1928	47	262	17,94%
1929	82	279	29,34%
Σύνολο 10ετίας 1920	478	2.124	22,50%
1930	31	221	14,03%
1931	33	301,5	10,95%
1932	61	464	13,15%
1933	59	355	16,62%
1934	296	706	41,93%
1935	171	402	42,54%
1936	839	1.513,5	55,43%
Σύνολο 10ετίας 1930	1.490	3.963	38,00%
Τελικό σύνολο	1.978	6.987	28,31%

Πηγή: Σ. Σεφεριάδης, *Το διεκδικητικό κίνημα: μέγεθος και ποιότητα. Μαχητικό-τητα, εμπέλεια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, αδημοσίευ-τη εργασία.

«μαχητικοί σοσιαλιστές» είναι δυνατό να εμφανισθούν κυριολεκτι-κά σε μια νύχτα. Βέβαια, σε περίπτωση που ο αγώνας που τους ενέ-πνευσε ηττηθεί ή, γενικά, δεν εξελιχθεί σύμφωνα με τις προσδοκίες τους, είναι εξαιρετικά πιθανό ότι οι ίδιοι άνθρωποι θα τείνουν να επιστρέψουν σε συντηρητικές, ή ακόμα και αντιδραστικές, θέσεις.

Ο Antonio Gramsci προσέγγισε αυτό ακριβώς το φαινόμενο ό-ταν μίλησε για τη «συχνή συνύπαρξη δύο αντιλήψεων του κόσμου» στη ζωή των λαϊκών μαζών: η πρώτη λειτουργεί στο λόγο και την πρακτική της καθημερινότητας και χαρακτηρίζεται από μια φαινο-

μενική «διανοητική-ιδεολογική υποταγή»· η άλλη, που εμφανίζεται «περιστασιακά και έχει τη μορφή της αναλαμπής», μπαίνει σε λειτουργία κατά τη διάρκεια συλλογικής δράσης που αναλαμβάνεται σε «έκτακτες περιστάσεις», όταν, κάτω από την επίδραση «εξωτερικών γεγονότων» (π.χ., μια εργατική νίκη), οι κυρίαρχες δυνάμεις επιβολής χαλαρώνουν ή υποχωρούν και οι σχέσεις κυριαρχίας διαρρηγνύονται. Από τη στιγμή, ωστόσο, που οι τελευταίες επανακτήσουν τον έλεγχο της κατάστασης, η επιστροφή στην «υποταγμένη κανονικότητα» είναι απλώς ζήτημα χρόνου.¹²² Είναι εύκολο να κατανοήσουμε τον αποφασιστικό ρόλο που διαδραματίζει σε παρόμοιες συγκυρίες ο παράγοντας της ηγεσίας του οργανωμένου συνδικαλιστικού κινήματος και του εργατικού κόμματος: επιτυχείς κινήσεις μπορούν να ανταμειφθούν με ανέλπιστα μεγάλη υποστήριξη (και θεαματική επίσπευση της ταξικής συγκρότησης) και το αντίθετο, και το παραμικρό λάθος μπορεί να σημαίνει καταστροφή.¹²³

Οι γενικοί αυτοί παράγοντες είναι ιδιαίτερα χρήσιμοι για την ερμηνεία του χαρακτήρα των κινητοποιήσεων της φτωχολογιάς — που με τη σειρά τους επηρέασαν καθοριστικά τη συνολική υφή του μεσοπολεμικού διεκδικητικού κινήματος: διαρκώς καταπονημένοι από τη χρόνια ανέχεια, και απρόθυμοι (ή απλώς ανίκανοι) να συμμετάσχουν σε οργανωτικά «ορθολογικές» διαδικασίες, έτειναν να διαχέονται μέσα στα περιοδικά ξεσπάσματα του κινήματος αν και όταν οι προοπτικές εμφανίζονταν ελπιδοφόρες, και να τους προσδίδουν έναν εξαιρετικά συγκρουσιακό — συχνά «οχλαγωγικό» — χαρακτήρα. Ωστόσο, κατά κανόνα, αυτός ο υποδόριος ριζοσπαστισμός σπάνια έβρισκε οργανωτική ή εκλογική έκφραση.¹²⁴

122. Antonio Gramsci, *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, μετάφραση και επιμέλεια Quintin Hoare - Geoffrey Nowell-Smith, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971, σ. 326-327. Το πνευματικό χρέος για τις παρατηρήσεις αυτές ανήκει στον Steven Lukes, ο οποίος χρησιμοποιεί την ανάλυση του Γκράμσι για την ανάπτυξη της επιχειρηματολογίας του περί της «τριτοδιάστατης θεώρησης της εξουσίας». Βλ. *Power. A radical view*, Macmillan, Λονδίνο 1978, σ. 46-48.

123. Ούτως ή άλλως, όμως, οι κινητοποιήσεις αυτές σπάνια οδηγούν σε αξιοσημείωτα «οργανωτικά κέρδη» για το θεσμοθετημένο κίνημα ή/και το εργατικό κόμμα.

124. Επεκτείνοντας τον προβληματισμό του E.P. Thompson, ο Α. Λιάκος (ό.π., σ. 177) υποστήριξε ότι το ελληνικό εργατικό κίνημα χαρακτηριζόταν από ένα γενικά προ-βιομηχανικό προσανατολισμό με την έννοια ότι τα κυριότερα αιτήματα «συγκεντρώνονταν γύρω από τον άξονα της πάλης εναντίον της “αισχροκέρδειας” και της ανύψωσης των τιμών» (αποσκοπώντας «στην επανεγκαθίδρυση του ι-δεώδους μιας εθιμικής ηθικής οικονομίας»), και είχαν λίγη σχέση με αιτήματα

Από τα άφθονα παραδείγματα αυτού του τύπου κινητοποίησης δύο τρία αξίζουν ιδιαίτερη αναφορά: η έκρηξη των βολιώτικων λαϊκών μαζών εναντίον των κερδοσκόπων και της συνέχισης του πολέμου το Φλεβάρη του 1921, την οποία ένας ντόπιος δημοσιογράφος παρομοίασε με «τρομεράν καταιγίδα ήτις [...] ενώ τίποτε εις τον ορίζοντα δεν υπήρχε που να προμηνύει καν απειλήν [...] εκυριάρχησε σαρώνουσα τα πάντα [έχουσα] αναλάβει τα ηνία της ζωής της πόλεως...».¹²⁵ η ανάφλεξη των πειραιώτικων μαζών τον Αύγουστο του 1923, που αν και οργανωμένη από την κομμουνιστική ΓΣΕΕ (των Σεραφείμ Μάξιμου και Θωμά Αποστολίδη) και το ΣΕΚΕ, όφειλε την «πρωτοφανή» δυναμική της στη συμμετοχή των γηγενών λαϊκών στρωμάτων που διαμαρτύρονταν για την αύξηση στις τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης. Το ξέσπασμα κατέπληξε τον Βρετανό πρεσβευτή εξαιτίας του ότι μεταμόρφωσε τους «ήσυχους μεροκαματιάρηδες» του χθες σε «μαινόμενους ζηλωτές της εργατικής ιδέας».¹²⁶ ο εκπληκτικός πολλαπλασιασμός των τοπικών-γενικών απεργιών την περίοδο μετά το 1934 (οκτώ το 1934, τέσσερις το 1935 και δεκαεπτά [!] τους πρώτους οκτώ μήνες του 1936, την ώρα που την περίοδο 1919-1933 είχαν λάβει χώραν μόνο επτά) – μια σαφής ένδειξη λαϊκής ριζοσπαστικοποίησης, που επιστημάνθηκε από το ΚΚΕ, και θεωρήθηκε απόδειξη «πως τα στρώματα αυτά αποτελούν πολύτιμο σύμμαχο του προλεταριάτου».¹²⁷ και, φυσικά, τα κολοσσιαία γεγονότα του 1936, όταν –όπως μπορεί να συναχθεί από τον Πίνακα 2– περισσότερη από τη μισή συνολική μα-

---

που απαντούν σε συνθήκες βιομηχανικού ανταγωνισμού (π.χ., υψηλότεροι μισθοί, καλύτερες συνθήκες εργασίας κτλ.). Η παρατήρηση είναι χρήσιμη με την προϋπόθεση ότι –και πάλι– θα αποφύγουμε την υπερβολή. Δε θα πρέπει, για παράδειγμα, να παραβλέψουμε το γεγονός ότι τα «βιομηχανικά αιτήματα» αφθονούν στην ιστορία του διεκδικητικού κινήματος. Επί πλέον –και σε συνάφεια με την προηγούμενη επιχειρηματολογία μου αναφορικά με το χαρακτήρα του «άτυπου τομέα»–, ακόμα και αν ανακαλύπταμε μια συνολικά προβιομηχανική υφή στο εργατικό κίνημα, αυτή σε καμιά περίπτωση δε θα ήταν συγχρόνως και μη-σύγχρονη/νεωτερική [*pre-modern*].

125. Τάκης Οικονομάκης, «Η προχθεσινή αξιοθρήνητος αναρχία», *Η Θεσσαλία*, 17 Φεβρουαρίου 1921, όπως παρατίθεται από τη Νίτσα Κολιού, *Τυπο-φωτογραφικό πανόραμα του Βόλου*, τόμος Α', Αθήνα 1991, σ. 332· έμφαση δική μου.

126. Αναφορά Bentinck στον Curzon 24 Ιουλίου 1923, FO 371/8827.

127. Το ΚΚΕ. *Επίσημα Κείμενα, τόμος τέταρτος, 1934-1940* (Αποφάσεις του 5ου συνεδρίου, Ενότητες Β: «Η επαναστατική άνοδος και η πάλη ενάντια στο φασισμό και τον πόλεμο», παράγραφος 9: «Η φτωχολογία των πόλεων», σ. 50).

χητικότητα του κινήματος προήλθε από μη-κλαδικά προσδιορισμένα στρώματα.

Συνοψίζοντας, φαίνεται λοιπόν ότι, παρότι η εργαζόμενη φτωχολογία αντιμετώπιζε δομικά εμπόδια στο να αναπτύξει συνδικαλιστική συνείδηση, δεν ήταν ούτε «εντελώς αδιάφορη», ούτε —πολύ περισσότερο— εχθρική στον εργατικό λόγο που αρθρωνόταν από το οργανωμένο κίνημα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου. Τα στρώματα που την αποτελούσαν επέδειξαν, αντίθετα, έντονα μαχητικά αντανακλαστικά και είχαν μια σημαντική, αν και άنيση, συνεισφορά στη διαδικασία ταξικής συγκρότησης.

Είναι επίσης αξιοσημείωτο ότι παρόμοια ήταν και η συνεισφορά της μικρής αγροτιάς, ενός ιδιαίτερα σημαντικού στρώματος, αν μη τι άλλο λόγω του όγκου του (45,72% των οικονομικά ενεργών). Αρκεί να επισημανθεί ότι —αντίθετα με τις ορθόδοξες δοξασίες περί «έλλειψης αγροτικού κινήματος»— το στρώμα είχε, παρά την οφθαλμοφανή οργανωτική του ανεπάρκεια, τη δεύτερη μεγαλύτερη συνεισφορά (μετά τους καπνεργάτες) στη συνολική μαχητικότητα που επέδειξε το κίνημα κατά το μεσοπόλεμο. Μάλιστα προς το τέλος της περιόδου, έτεινε να αρθρώσει έναν σύγχρονο/νεωτερικό και έντονα αντικαπιταλιστικό λόγο που λίγο υπολειπόταν από τον πλέον μαχητικό εργατικό. Είναι ενδεικτικό το παρακάτω απόσπασμα από μια προκήρυξη που κυκλοφόρησε η επιτροπή για την οργάνωση του σταφιδοπαραγωγικού συνεδρίου στους Γαργαλιάνους το καλοκαίρι του 1935:

«Σαρανταπέντε χρόνια παλεύουμε για να γλιτώσουμε από τα νύχια των εκμεταλλευτών μας. Κάθε χρόνο και στην περίοδο αυτή που από τη βαριά εκμετάλλευση ξεχειλίζει η αγανάκτησή μας, παρουσιάζονται ορισμένοι δημαγωγοί σταφιδοπατέρες (Πεσμαζόγλου, Βουρλούμης, Χαρίλαος) και μας σερβίρουν διάφορα μέσα και μηχανές ληλασίας για τη σωτηρία της σταφιδοπαραγωγής. Όλοι οι οργανισμοί που μας σέρβιραν (παρακράτημα, σταφιδική τράπεζα, ενιαία, ΑΣΟ) σκοπό είχαν πώς να καλμάρουν την αγανάκτησή μας, να εκφυλίσουν τους δίκαιους αγώνες μας και να εκμεταλλευτούν συστηματικότερα το μαύρο χρυσάφι, τη σταφίδα μας [...] Με την ανοχή του κράτους κατάφεραν οι εκμεταλλευτές μας να μας παίρνουν κάθε χρόνο τη σταφίδα και σε μας να μένει η σαρωματίνα με τα κότσαλα [...] Περιφρονήστε τους προδότες και περιφρουρήστε το συνέδριό σας. Από

κάθε χωριό στείλτε δύο-τρεις αντιπροσώπους σας στις 28 Ιουλίου στο συνέδριο των Γαργαλιάνων. Βγάλτε σταφιδικές επιτροπές και διεκδικήστε από τώρα την κατάργηση όλων των φρολογικών βαρών της σταφίδας... [κτλ.]».¹²⁸

Και δεν έμειναν στα λόγια. Τόσο κατά το καλοκαίρι του 1934 όσο και αυτό του 1935 προχώρησαν σε ένοπλες καθόδους στα τοπικά αστικά κέντρα (Πύλο, Φιλιατρά, Γαργαλιάνους, Καλαμάτα αλλά και στον Πύργο και την Πάτρα) και πυρπόλησαν πολλά νομαρχιακά κτίρια προκαλώντας, όπως ήταν αναμενόμενο, τη δυναμική παρέμβαση του κράτους που κινητοποίησε για την – αιματηρή – καταστολή τους ισχυρές στρατιωτικές δυνάμεις. Διαστάσεις πραγματικής εξέγερσης πήραν επίσης και οι κινητοποιήσεις των Κρητών αγροτών (και εργατών) τον Αύγουστο του 1935.¹²⁹

Ένας διεισδυτικός ερευνητής του ισπανικού αγροτικού κινήματος επισήμανε δύο παράγοντες που είναι χρήσιμοι και για την αποτίμηση της ελληνικής εμπειρίας. Ο πρώτος ήταν ότι οι αγρότες, κατά κανόνα περισσότερο εξαθλιωμένοι και λιγότερο εξοικειωμένοι με τους κανόνες της «πολιτισμένης» αντιπαράθεσης, έτειναν «να συμπεριφέρονται με μεγαλύτερη αγριότητα όταν τελικά εκρή-

128. Παρατίθεται από τον Δημήτρη Λιβιεράτο, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)*, όπου και λεπτομερής αναφορά στην εξέγερση του 1934-1935. Για μια συνοπτική παρουσίαση του ιστορικού των σταφιδικών οργανισμών βλ. G.Th. Manogordatos, *Stillborn republic...*, ό.π., σ. 163-164, και Χ. Βραχνιάρης, *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις...*, ό.π., σ. 28-29. Διαφωτιστικές σύγχρονες αναλύσεις για τη σταφιδική κρίση παρουσιάζονται στην επιθεώρηση *Εργασία* (π.χ., Β. Πάνος, «Η κρίσις της σταφίδας», 28 Μαρτίου 1931· Ι. Π. Κουτσοχέρας, «Και πάλιν το σταφιδικόν», 28 Μαρτίου και 4 Απριλίου 1931). Πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι το συνέδριο του Καϊάφα που έγινε τον Οκτώβριο του 1934 προκήρυξε «δυσπιστία» απέναντι σε «όλες τις καπιταλιστικές κυβερνήσεις», συμπεριλαμβανομένης δηλαδή και αυτής του Λαϊκού Κόμματος στην εκλογή της οποίας οι Πελοποννήσιοι αγρότες είχαν καθοριστική συνεισφορά με την ψήφο τους το 1932-1933.

129. Είναι χαρακτηριστικό ένα τηλεγράφημα Αθηναίους ανταποκριτή το βράδυ της 4ης Αυγούστου 1935: «Από τας τηλεγραφικάς [...] εκκλήσεις [της Νομαρχίας] εξάγεται ότι οι στασιασταί εγένοντο σχεδόν κύριοι της καταστάσεως εις την πόλιν του Ηρακλείου όπου οι αρχαί ευρίσκοντο εν παντελεί αδυναμία. Οι επί κεφαλής των στρατιωτικών και αστυνομικών αρχών έφθασαν μάλιστα μέχρι του σημείου, ώστε να τονίζουν εις τα τηλεγραφήματα των ότι κινδυνεύει και αυτή η ζωή των, εάν η αποστολή ενισχύσεων εντεύθεν δεν πραγματοποιηείτο αμέσως...», *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 6 Αυγούστου 1935. Για λεπτομέρειες, τόσο πάνω στα γεγονότα της Κρήτης όσο και αυτά της Πελοποννήσου, βλ. *Το διεκδικητικό κίνημα...*, ό.π.

γνυνταν». Ο δεύτερος άπτεται πιο άμεσα της διαδικασίας της συγκρότησης της εργατικής τάξης:

«οι αγροτικές συγκρούσεις δε λάβαιναν χώρα πάντα σε απομόνωση, αλλά συχνά έτειναν να αγκαλιάσουν ολόκληρες περιοχές [...] Οποτεδήποτε συνέβαινε αυτό, οι ίδιες οι βάσεις της κοινωνίας φαίνονταν να απειλούνται τόσο στα μάτια των τάξεων της υπαίθρου όσο και αυτών των πόλεων. Κι αυτό γιατί με δεδομένη τη μακροβιότητα του μύθου της αγροτικής σταθερότητας, η διάβρωση [του κοινωνικού ιστού] συντελούνταν εκεί όπου ήταν λιγότερο αναμενόμενη».¹³⁰

Πάντοτε έχοντας κατά νου την απουσία θεμελιακής διαιρετικής τομής ανάμεσα στην ύπαιθρο και τις πόλεις, είναι επίσης ενδιαφέρον να επιστημόνουμε τη μεγάλη σχέση που έτεινε να αναπτυχθεί ανάμεσα σε μαχητικές αγροτικές κινητοποιήσεις και αντίστοιχες εργατικές, με τις μεν να επηρεάζουν τις δε και τανάπαλιν: το 1925, η έκρηξη της θεσσαλικής αγροτιάς (Τρίκαλα) ήταν το επιστέγασμα και κορυφαίο σημείο του μετά-το-1922 κύκλου εργατικής μαχητικότητας, ενώ οι εξεγέρσεις των Αχαιών και Μεσσηνίων σταφιδοπαραγωγών και των αγροτών της Κρήτης το 1934-1935 προοιωνίζονταν το τεράστιο εργατικό ξέσπασμα του 1936.

3. ΕΠΙΛΕΓΟΜΕΝΑ

Γίνεται λοιπόν σαφές ότι παρά την αναμφίβολα κατακερματισμένη εσωτερική της διαστρωμάτωση και την ύπαρξη εκτεταμένων άτυπων στρωμάτων στις γραμμές της, η εργατική τάξη παρουσίαζε σημάδια προϊούσας συγκρότησης κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, αν και όχι με τρόπο ευθύγραμμο ή με μορφές παρόμοιες με την αντίστοιχη διαδικασία στη Δυτική Ευρώπη. Ειδικά κατά τη δεκαετία του 1930, όταν οι πρόσφυγες εργάτες άρχισαν να χάνουν τις αυταπάτες που έτρεφαν στο Βενιζελισμό,¹³¹ και το βάθος της

130. Edward Malefakis, «A comparative analysis of worker movements in Spain and Italy», ανακοίνωση στο πάνελ «Comparative Political and Social History of Modern Spain and Italy» στο Συνέδριο της Αμερικανικής Ιστορικής Εταιρείας (AHA), San Francisco, Δεκέμβριος 1973, σ. 12.

131. Για το θέμα αυτό βλ. Α. Ελεφάντης, *ό.π.*, σ. 318· Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27)*... *ό.π.*, σ. 28-29· και Α. Λιάκος, *ό.π.*, σ. 93-94. Σύμφωνα με τον G.Th. Mavrogordatos (*ό.π.*, σ. 145), «οι πρόσφυγες εργάτες γρή-

οικονομικής κρίσης¹³² είχε γενικεύσει την απογοήτευση, το συλλογικό εργατικό «εμείς» απόχτησε τη δική του ταυτότητα και μια όχι ανάξια λόγου ελκτική δύναμη για τα πολυάριθμα στρώματα της φτωχολογίας. Σαν αποτέλεσμα, και παρά τις συνεχιζόμενες (αν όχι επιδεινούμενες) οργανωτικές αδυναμίες του θεσμοθετημένου κινήματος, η συνολική μαχητικότητα που επιδείχτηκε κατά την εξαετία 1930-1936 ήταν κατά 86,6% ανώτερη της αντίστοιχης της δεκαετίας του 1920 (βλ. Πίνακα 2). Το ότι η διαδικασία ταξικής συγκρότησης προχωρούσε όμως μπορεί να συναχθεί και από τις κινητοποιήσεις δύο μη-εργατικών κλάδων: των καταστηματαρχών (ιδιαίτερα της Βόρειας Ελλάδας), των οποίων η ενεργητική αλληλεγγύη προς εργάτες-απεργούς συνέβαλε αποφασιστικά στην οργανωτική επιτυχία των πολλών τοπικών-γενικών απεργιών,¹³³ και των φοιτητών.

Οι –κατά τεκμήριο μικροαστοί– καταστηματαρχες διαμαρτύρονταν για την υψηλή φορολογία, και έστρεφαν τα πυρά τους κυ-

---

γορα έγιναν το πιο ριζοσπαστικό τμήμα της εργατικής τάξης. Ανεξάρτητα από το παρελθόν τους, οι μικροαστικές ανταπάτες και προσδοκίες σύντομα καταστράφηκαν [...] μα και δεν είχαν τη στήριξη που η μικρή ιδιοκτησία, οι οικογενειακοί δεσμοί, οι πελατειακές σχέσεις και η [...] παράδοση πρόσφεραν στην περίπτωση των γηγενών».

132. Σύμφωνα με τον –πάντα λαλιότατο– Αριστείδη Δημητρότο, γεν. γραμματέα της φιλο-κρατικής ΓΣΕΕ με τη γνωστή κατοπινή ιστορία, στις αρχές της δεκαετίας του 1930, «...προϊούσης της οικονομικής κρίσεως, η θέσις του μεγαλύτερου αριθμού των οπωσδήποτε εργαζομένων, ολίγον διαφέρει από την τραγικήν θέσιν των ανέργων [237.000 το 1932] [...] Και η θλιβερά πορεία της οικονομικής συντεινούσης και της νομισματικής κρίσεως, είχαν ως επακόλουθα την αυξανόμενην αβεβαιότητα και γενικώς την εξάπλωσιν της θνησιμότητος, της νοσηρότητος και της εγκληματικότητος, συντέλεσασα εις την εξευτέλεισιν, καταπίεσιν, καθυποδούλωσιν και εκμετάλλευσιν των εκ της μισθώσεως της εργασίας των διατρεφομένων, ήτις και επέφερε την μεγάλην, την τρομακτικήν πτώσιν της αγοραστικής ικανότητος των μεγάλων μαζών», στο «Αι συνέπειαι της οικονομικής κρίσεως επί της ζωής των εργαζομένων τάξεων», *Εργασία*, τχ. 178, 28 Μαΐου 1933, σ. 757. Αν και είναι το ύφος εκείνο το οποίο κυρίως εντυπωσιάζει, ωστόσο το περιεχόμενο δεν πρέπει να περάσει απαρατήρητο.

133. Ενδεικτική της κατάστασης που επικρατούσε είναι η δήλωση του προέδρου του *Συνδέσμου Ελλήνων Βιοτεχνών Θεσσαλονίκης Α. Χρυσοστομίδη*: «...οι βιοτέχναι έχουν από πολλού αποκτήσει ταξικήν συνείδησιν και είνε αποφασισμένοι να κατέλθουν εις σκληρούς αγώνας διά την διεκδίκησιν των [...] δικαιωμάτων των, διά μίαν ζωήν υποφερτήν» (συνέντευξη, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 21 Σεπτεμβρίου 1934).

ρίως ενάντια στους βιομήχανους, κρατώντας παράλληλα μια στάση φιλική προς το εργατικό κίνημα. Όπως ήταν φυσικό, το τελευταίο υποδέχθηκε θερμά την εξέλιξη. Οι ιδιωτικοί υπάλληλοι Θεσσαλονίκης του *Πανυπαλληλικού Κέντρου* (ΠΥΚ), π.χ., τηλεγράφησαν στους Καβαλιώτες καταστηματαρχες όταν οι τελευταίοι αποφάσισαν να κλείσουν τα καταστήματά τους σε ένδειξη συμπαράστασης προς τις εργατικές καταλήψεις καπναποθηκών τον Ιούλιο του 1933:

«[Το ΠΥΚ] συγχαίρει την επαγγελματική τάξιν της Καβάλας, η οποία, έστω και αργά, αντελήφθη πλέον ότι τα συμφέροντά της είναι συνυφασμένα με τα συμφέροντα της εργατούπαλληλικής τάξεως».¹³⁴

Οι φοιτητές από την πλευρά τους ήταν παραδοσιακοί σύμμαχοι του εργατικού κινήματος.¹³⁵ Το κρίσιμο στοιχείο είναι ότι οι ιδιαίτερα μαχητικές κινητοποιήσεις τους το Μάρτη του 1936 σηματοδότησαν το ξεκίνημα του εκρηκτικού Μάη.¹³⁶ Είναι ενδιαφέρον να επιχειρήσουμε να διαβάσουμε «διά μέσου των γραμμών» της παρακάτω αποτίμησης γραμμένης από ένα συμπαθούντα (αλλά, πάντως, μη κομμουνιστή) δημοσιογράφο:

«Με την απεργία των φοιτητών, η πρωτεύουσα είναι γεμάτη από ρίγη πολεμικού αναβρασμού [!]. Ο αέρας της δονείται από επαναστατικά συνθήματα, η ατμόσφαιρά της βρωμάει μπαρούτι.

134. *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 25 Ιουλίου 1933. Η εξέλιξη ήταν ιδιαίτερα εντυπωσιακή αν λάβουμε υπόψη μας ότι κατά τη δεκαετία του 1920 (π.χ., κατά τη διάρκεια των απεργιακών κινητοποιήσεων του Αυγούστου του 1923) οι καταστηματαρχες ήταν κατά κανόνα εχθρικοί απέναντι στις εργατικές απεργίες. Φαίνεται όμως ότι την αμέσως επόμενη περίοδο ξεκίνησε η διαδικασία μερικής ριζοσπαστικοποίησής τους, με πρώτο σημαντικό σταθμό την αιματηρή κινητοποίηση του Μάρτη του 1927 ενάντια στην κατάργηση του ενοικιοστασίου. Βλ. Δ. Λιβιεράτος, *Κοινωνικοί Αγώνες στην Ελλάδα (1927-31)*..., ό.π., σ. 22-23.

135. Για το φοιτητικό κίνημα βλ. Αντώνης Φλουντζής, *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα 1983· και Γιώργος Γιάνναρης, *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία, τόμος Α' Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, Εκδόσεις Το Ποινίτι, Αθήνα 1993. Στοιχεία για το νεολαϊστικό κίνημα (με άξονα την παρέμβαση του ΚΚΕ σ' αυτό) παρέχονται και από το Χρήστο Τζιντζιλώνη (*ΟΚΝΕ 1922-1940. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989).

136. Είναι επίσης αποκαλυπτικό ότι – πάντα σύμφωνα με τις εκτιμήσεις που υποβάλλω στο *Διεκδικητικό κίνημα*..., ό.π. – το 1936 (χρονιά αξεπέραστης μαχητικότητας για ολόκληρη την υπό εξέταση περίοδο) οι φοιτητές επέδειξαν μαχητικότητα που υπολείπταν μόνο αυτής των καπνεργατών.

Οι δρόμοι της έχουν κάτι που θυμίζει Παρίσι της εποχής των οδοφραγμάτων. Αλλά θα ρωτήσετε. Καλά, και οι κινήσεις των παραγόντων, τα διαβούλια και τα διαβήματά τους δε γέμιζαν με αρκετή αναμπουμπούλα την ατμόσφαιρα του κλεινού άστεως; Αμπά! Εξαπέλυαν βέβαια και οι κινήσεις αυτές επαναστατικούς ατμούς, οι οποίοι όμως δεν ήταν [...] παρά υδρατμοί της βραζούσης πολιτικο-κομματικής φασουλάδας. Αλλά η φασουλάδα αυτή βράζει μέσα στον πελώριο τέντζερα της ελληνικής τεμπελιάς, του ελληνικού ξεπεσμού και ραμπαγισμού, που λέγεται κέντρον του Ζαχαράτου, και έτσι όταν ξεχειλίζει δεν πάει πιο πέρα από το κανάλι που οδηγεί από του Ζαχαράτου μέχρι Βουλής και μέχρι ανάκτορα. Τη βράση αυτή την αναδαυλίζουν οι πολιτικοί κύκλοι και οι δυναμικοί “παράγοντες” και την αισθάνονται μόνον οι χασομέρηδες και οι ακαδημαϊκοί της πολιτολογίας [...] [Οι φοιτηταί όμως] αγωνίζονται με ευψυχία και ανδρισμόν που σας κάμνει κι αν έχετε απελπισθή για την ελληνική νεολαία να διακόπτετε [...] την απελπισία σας. Πείθεσθε πως οι φοιτηταί έχουν μέσα τους κάποιο αίμα [...] αφού το χύνουν στις συμπλοκές τους με τους αστυνομικούς. Έφθασαν να μεταβάλλουν σε στρατόπεδα πολέμου ακόμη και τους τόπους της προσευχής και του έρωτος. Τη Μητρόπολι και το Ζάππειο». ¹³⁷

Ούτε πρέπει να αποτελεί έκπληξη ότι η προϊούσα ταξική συγκρότηση βρήκε μερική αντανάκλαση και στη λαϊκή κουλτούρα. Είναι γνωστή η άποψη για την «τομή» που παρατηρείται στο σίγχο των ρεμπέτικων, που από το 1930 και μετά αρχίζει να εγκαταλείπει την ως τότε αποκλειστική του ενασχόληση με το περιθώριο και να θίγει ζητήματα κοινωνικής αδικίας. Λιγότερο γνωστό είναι ότι η διαδικασία σύμπτυξης εργατικών υποκειμένων βρήκε το δρόμο της και στον τότε νεαρό χώρο του κινηματογράφου. Το 1932 προ-

137. Γιάννης Ταχογιάννης, *Εφημερίς των Βαλκανίων*, 10 Μαρτίου 1936. Είναι χαρακτηριστικό ότι στην κινητοποίηση του Μάρτη συμμετείχαν ακόμη και μαθητές δημοτικών σχολείων! Η εφημερίδα *Ελευθέρα Γνώμη* σατίρισε το γεγονός δημοσιεύοντας τη φωτογραφία ενός νηπίου που κρατούσε πλακάτ με το σύνθημα: «Απεργία Νηπιαγωγείου». Ο τίτλος που της έδωσε ο συντάκτης ήταν «Η Νέα Απειλή» ενώ υπήρχε και η παρακάτω λεζάντα: «Η ανωτέρω φωτογραφία ελήφθη χθες από φωτορεπόρτερ της “Ελευθέρας Γνώμης” εις το Ζάππειον. Να πρόκειται περί φάρσας, περί ειρωνείας, ή περί πραγματικότητας; Πού να το ξέρη κανείς; Αφού απήγγησαν και τα δημοτικά σχολεία, ημπορεί ν’ απεργήσουν και τα Νηπιαγωγεία. Εις τον τόπον αυτόν όλα είναι δυνατά!»

βλήθηκε η –βωβή– ταινία *Κοινωνική Σαπίλα* (παραγωγή Φύζιο Φιλμς), σε σενάριο και σκηνοθεσία του νεαρού Στέλιου Τατασόπουλου που είχε και τον πρωταγωνιστικό ρόλο. Δίνεται η παρακάτω περιγραφή σεναρίου:

Ένας φτωχός φοιτητής υποχρεώνεται να διακόψει τις σπουδές του· άνεργος και χωρίς λεφτά αρχίζει να κατρακυλά στον υπόκοσμο, ώσπου κάποιοι εργάτες τον βοηθούν να βρει δουλειά σε εργοστάσιο, όπου και γίνεται ηγετικό στέλεχος στις γραμμές του συνδικαλιστικού κινήματος.¹³⁸

Ακόμα και αν το σενάριο και ο κάπως μακάβριος τίτλος της ταινίας του Τατασόπουλου μας φανούν μελοδραματικά, δε θα πρέπει, ωστόσο, να μας οδηγήσουν στο λανθασμένο συμπέρασμα ότι μια πολύτιμη αίσθηση του χιούμορ έλειπε από τον τρόπο που οι λαϊκές μάξες σταδιακά εσωτερικευαν τη μαχητική πρακτική και τις οργανωτικές μεθόδους του συνδικαλισμένου τμήματος της εργατικής τάξης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα γεγονός που συνέβη στον Πειραιά, όταν κάποιο πρωί του Μάρτη έκπληκτοι οι κάτοικοι της Γούβας βρήκαν τοιχοκολλημένη στους δρόμους και τους στύλους του ηλεκτρικού την παρακάτω περισπούδαστη ανακοίνωση. Κλείνω παραθέτοντας την ολόκληρη, με την ελπίδα ότι το γέλιο μπορεί να απαλύνει ακόμα και την κάματο που προκαλούν οι αγωνιώδεις πολυπλοκότητες της μελέτης της «ταξικής συγκρότησης»:

«Σύνδεσμος Ερωτευμένων Γούβας
Προκήρυξις προς άπαντα τα μέλη του Συλλόγου

Συνάδελφοι,

Το Διοικητικό Συμβούλιο, συνελθόν χθες εις μυστικήν συνεδρίασιν, απεφάσισε την λήψιν ανυστηρών μέτρων προς ανακούφισιν της τάξεώς μας και μας καλεί να κατέλθωμεν εις έντονον απεργιακόν αγώνα μέχρις αποδοχής εκ μέρους της Κυβερνήσεως των κάτωθι αιτημάτων μας:

- 1) Άρσις του Νόμου 25, 299, 168 περί καταδιώξεως των ερωτευμένων κατά τας νυκτερινάς ώρας·
- 2) Ελάττωσις των τιμών των εισιτηρίων εις τα δημόσια θεάματα διά τους ερωτευμένους·

138. Βλ. Στάθης Βαλούκος, *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Αθήνα 1985, σ. 154· Γιάννης Σολδάτος, *Ο ελληνικός κινηματογράφος: Ντοκουμέντα Ι, Μεσοπόλεμος, Αιγόκερως, 1994*, σ. 15.

3) Λήψη μέτρων κατά των πατεράδων, όπως παύσουν αι καταδιώξεις και τα αγριοκυττάγματα των ερωτευμένων, όπως επιτρέπουν τας συχνάς εξόδους ή να τις στέλνουν στο μπακάλη μόνες και να υποχρεώσουν αυτές να παραθέτουν γεύμα δις της εβδομάδος εις τους ανέργους ερωτευμένους.

4) Να συμπεριληφθή το Σωματείον μας εις τας κοινωνικός ασφαλίσεις.

Ζήτω η απεργία των ερωτευμένων!

ΥΓ. Προσοχή εις τους απεργοσπάστας που παραμονεύουν εις τας ταβέρνας!!». ¹³⁹

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές πηγές

Αρχείο Γενικής Διοικήσεως Μακεδονίας, Αρχεία του Foreign Office (FO), State Department National Archives (SDNA).

Εφημερίδες

Εφημερίς των Βαλκανίων (Θεσσαλονίκη 1918-1936), *Ελευθέρα Γνώμη* (Αθήνα 1936).

Προπολεμικές στατιστικές, βιβλία και άρθρα

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Στατιστικά αποτελέσματα της απογραφής του πληθυσμού της Ελλάδος της 15-16 Μαΐου 1928, III Επαγγέλματα*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1932.

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΝ ΕΘΝΙΚΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑΣ/ΓΕΝΙΚΗ ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΕΛΛΑΔΟΣ, *Απογραφή των καταστημάτων των βιομηχανικών και εμπορικών επιχειρήσεων ενεργηθείσα τον Σεπτέμβριον του 1930*, Εθνικόν Τυπογραφείον, Αθήνα 1934.

ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Α., «Η φορολογία του επιτηδείου εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 195 (24 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1386-1389.

139. *Ελευθέρα Γνώμη*, 14 Μαρτίου 1936.

- ΓΡΑΦΕΙΟ ΠΡΟΣΤΑΣΙΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΑΠΝΟΥ (ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ), Το ζήτημα της υποχρεωτικής ή μη επεξεργασίας του εις φύλλα καπνού· συλλογή των σπουδαιότερων επισήμων εγγράφων, Θεσσαλονίκη/Σέρρες 1925.
- ΔΗΜΗΤΡΑΤΟΣ, ΑΡ., «Αι συνέπειαι της οικονομικής κρίσεως επί της ζωής των εργαζομένων τάξεων», *Εργασία*, τχ. 178 (28 Μαΐου 1933), σ. 757-758.
- ΚΛΑΔΑΣ, Σ., «Η ανεργία· αίτια και μέτρα αντιμετώπισεως αυτής εν Ελλάδι», σειρά άρθρων στην *Εργασία*, τχ. 251 (21 Οκτωβρίου), τχ. 252 (28 Οκτωβρίου), τχ. 253 (4 Νοεμβρίου), τχ. 254 (11 Νοεμβρίου), και τχ. 254 (18 Νοεμβρίου 1934).
- ΚΛΑΔΑΣ, Σ., *Η ανεργία εν Ελλάδι*, Αθήνα 1935.
- ΚΟΡΡΕΣ, Γ., «Η εξέλιξι των εργατικών ημερομισθίων», σειρά άρθρων στην επιθεώρηση *Εργατική Ελλάς*, τχ. 21 (15 Μαρτίου), τχ. 22 (1 Απριλίου), τχ. 33 (15 Απριλίου 1938).
- ΠΟΥΛΙΟΠΟΥΛΟΣ, Π., *Δημοκρατική ή σοσιαλιστική επανάσταση στην Ελλάδα*;; *Εργατική Δημοκρατία*, Αθήνα 1992 (πρώτη έκδοση 1934).
- ΡΕΔΙΑΔΗΣ, Π., «Η εκ των εμμέσων φόρων επιβάρυνσις εν Ελλάδι», *Εργασία*, τχ. 191 (27 Αυγούστου 1933), σ. 1222-1224 και τχ. 192 (3 Σεπτεμβρίου 1933), σ. 1259-1260.

Ξενόγλωσση

- ANDREOPOULOS, G.J., «Liberalism and the formation of the nation-state», *Journal of Modern Greek Studies*, τόμ. 7, τχ. 2 (Οκτώβριος 1989), σ. 193-234.
- BURAWOY, M., *The politics of production*, Verso, Λονδίνο 1985.
- DAHRENDÓRF, R., *Life chances*, Weidnfeld & Nicholson, Λονδίνο 1979.
- DETRILIS, G.B. (επιμ.), *Banquiers, usuriers et paysans; réseaux de crédit et stratégies du capital en Grèce (1780-1930)*, Fondation des Treilles, Editions la Découverte, Παρίσι 1988.
- GERRY, C. - BIRKBECK, C., «The petty commodity producer in third-world cities: petit-bourgeois or “disguised” proletariat?», στο Frank Bechhofer - Brian Elliot (επιμ.), *The petite bourgeoisie; comparative studies of the uneasy stratum*, Macmillan, Λονδίνο 1981, σ. 121-154.
- GOLDTHORPE, J.H. - LOCKWOOD, D. - BECHFOR, F. - PLATF, J., *The affluent worker in the class structure*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1969.
- GRAMSCI, A., *Selections from the prison notebooks of Antonio Gramsci*, μετάφραση και επιμέλεια Quintin Hoare - Geoffrey Nowell-Smith, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1971.
- HIRSCHMAN, A.O., *Exit, voice and loyalty; Responses to decline in firms*,

- organisations and States*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1970.
- HUNTINGTON, S.P., *Political order in changing societies*, Yale University Press, New Haven/Λονδίνο 1968.
- JECHINNIS, CH., *Trade unionism in Greece: a study in political paternalism*, Roosevelt University Press, Σικάγο 1967.
- KATZNELSON, IRA - ZOLBERG, A. (επιμ.), *Working-class formation; nineteenth century patterns in western Europe and the United States*, Princeton University Press, Princeton 1988.
- KERR, C.D., - HARBISON, F. - MYERS, C.A., *Industrialism and industrial man*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1964.
- LAMBRIANIDIS, L., «Industrial location in capitalist social formations: tobacco processing and manufacturing in Greece», Ph.D. Thesis; Geography Department, the London School of Economics and Political Science, Φεβρουάριος 1982.
- LENSKI, G.E., «Status crystallization: a non-vertical dimension of social status», *American Sociological Review*, τόμ. 19, 1954, σ. 405-414.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Problems on the formation of the Greek working class», *Etudes Balkaniques*, τχ. 2 (1988), σ. 43-54.
- LUKES, ST., *Power. A radical view*, Macmillan, Λονδίνο 1978.
- MALEFAKIS, E., «A comparative analysis of worker movements in Spain and Italy», ανακοίνωση στο πάνελ «Comparative Political and Social History of Modern Spain and Italy», στο Συνέδριο της Αμερικανικής Ιστορικής Εταιρείας (AHA), San Francisco, Δεκέμβριος 1973.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ.Θ., *Stillborn republic; social coalitions and party strategies in Greece (1922-1936)*, University of California Press, Berkeley/Λονδίνο 1983.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Modern Greece; Facets of underdevelopment*, Macmillan, Λονδίνο 1978.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Politics in the semi-periphery; early parliamentarism and late industrialisation in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο 1986.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν.Ρ., *Post-marxist alternatives; the construction of social orders*, Macmillan, Λονδίνο 1990.
- OFFE, C. - WIESENTHAL, H., «Two logics of collective action», στο Claus Offe (επιμ.), *Disorganized Capitalism*, The MIT Press, Cambridge, Massachusetts 1985, σ. 170-220.
- ΠΟΥΛΑΝΤΖΑΣ, Ν., «The New Petty Bourgeoisie», στο A. Hunt (επιμ.), *Class and class structure*, Lawrence & Wishart, Λονδίνο 1977.
- PRZEWORSKI, Α., «Proletariat into class: the process of working class formation from Karl Kautsky's *The Class Struggle* to recent controversies», *Politics & Society*, τόμ. 7, τχ. 4 (1977), σ. 344-401.

- RANCIÈRE, J., «The myth of the artisan: critical reflections on a category of social history», στο Steven Laurence Kaplan - Cynthia J. Koepp (επιμ.), *Work in France*, Cornell University Press, Ithaca και Λονδίνο 1986, σ. 317-334.
- SCOTT, J., *Corporations, classes and capitalism*, Huntchinson, Λονδίνο 1979.
- SMITH, J. - WALLERSTEIN, I. - EVERS, H.-D. (επιμ.), *Housholds in the world economy*, Publications of the Fernand Braudel Center, τόμ. 3, Beverly Hills 1984.
- STAVRIANOS, L., *The Balkans since 1453*, Holt, Rinehart & Winston, Νέα Υόρκη 1958.
- THERBORN, G., «Why some classes are more successful than others», *New Left Review*, τχ. 138 (1983), σ. 37-55.
- THOMPSON, E.P., *The making of the English working class*, Alfred Knopf & Random House, Νέα Υόρκη 1963.
- THOMPSON, E.P., *The poverty of theory and other essays*, Monthly Review Press, Νέα Υόρκη 1983.
- VITSILAKIS-SORONIATIS, CHRYSSEI, «Working class formation: the case of Greece 1830-1928», Ph. D. dissertation, University of Chicago, Ιούνιος 1988.
- VON LAUE, TH., «Russian peasants in the factory, 1892-1904», *Journal of Economic History*, τόμ. 21 (1961), σ. 61-81.
- WRIGHT, E.O., «Class boundaries in advanced capitalist societies», *New Left Review*, 98 (1976).
- WRIGHT, E.O., *Classes*, Verso, Λονδίνο 1985.

Ελληνική

- ΑΒΔΕΛΑ, ΕΦΗ, «Κοινωνική τάξη στη σύγχρονη ιστοριογραφία. Από το οικονομικό δεδομένο στην πολιτισμική κατασκευή», *Τα Ιστορικά*, τόμ. 12, τχ. 22, Ιούνιος 1995, σ. 173-204.
- ΑΓΡΙΑΝΤΩΝΗ, ΧΡΙΣΤΙΝΑ, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Ιστορικό Αρχείο/Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1986.
- ΒΑΛΟΥΚΟΣ, Σ., *Φιλμογραφία του ελληνικού κινηματογράφου (1914-1984)*, Αθήνα 1985.
- ΒΑΞΕΒΑΝΟΓΛΟΥ, ΑΛΙΚΗ, *Οι έλληνες κεφαλαιούχοι 1900-1940: κοινωνική και οικονομική προσέγγιση*, Θεμέλιο, Αθήνα 1994.
- ΒΕΡΓΟΠΟΥΛΟΣ, Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα: το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Εξάντας, Αθήνα 1975.
- ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ, Α. Η., *Πολιτική και εξέλιξεις των ημερομισθίων εν Ελλάδι*, Εκδόσεις Ευρωπαϊκού Οργανισμού Παραγωγικότητας, 1956.

- ΒΡΑΧΝΙΑΡΗΣ, Χ., *Ανάμεσα σε δυο εξεγέρσεις. Κιλελέρ 1910, Τρίκαλα 1925*, Αλφειός, Αθήνα 1985.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Χ., *Το Ελληνικό εργατικό κίνημα και το αγροτικό ζήτημα. Περίοδος 1900-1920*, Gutenberg, Αθήνα 1988.
- ΓΙΑΝΝΑΡΗΣ, Γ., *Φοιτητικά κινήματα και ελληνική παιδεία. Τόμος Α΄. Από τον Ρήγα Φεραίο στην Κατοχή*, εκδόσεις Το Ποντίκι, Αθήνα 1993.
- ΔΑΓΚΑΣ, Α. - ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, Α., «Για την εργατική τάξη στις περιοχές Θεσσαλονίκης-Μοναστηριού και Αδριανούπολης την περίοδο 1910-1918», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ, Γ. Β., *Κοινωνικός μετασχηματισμός και στρατιωτική επέμβαση 1880-1909*, Εξάντας, Αθήνα 1977.
- ΔΕΡΤΙΑΗΣ, Γ. Β., *Ατελέσφοροι ή τελεσφόροι; φόροι και εξουσία στο νεοελληνικό κράτος*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1993.
- ΔΡΙΤΣΑ, ΜΑΡΓΑΡΙΤΑ, *Βιομηχανία και τράπεζες στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, ΜΙΕΤ, Αθήνα 1990.
- ΕΛΕΦΑΝΤΗΣ, Α., *Η επαγγελία της αδύνατης επανάστασης: ΚΚΕ και αστισμός στον μεσοπόλεμο*, Ολκός, Αθήνα 1976.
- ΚΚΕ, *Επίσημα Κείμενα. Τόμος Τέταρτος, 1934-1940*, Αθήνα 1975.
- ΚΟΛΙΟΥ, ΝΙΤΣΑ, *Οι ρίζες του εργατικού κινήματος και ο «Εργάτης» Βόλου*, Οδυσσέας, Αθήνα 1988.
- ΚΟΛΙΟΥ, ΝΙΤΣΑ, *Τυπο-φωτο-γραφικό πανόραμα του Βόλου. Τόμος Α΄*, Αθήνα 1991.
- ΚΟΡΔΑΤΟΣ, Γ., *Ιστορία του ελληνικού εργατικού κινήματος*, Μπουκουμάνης, Αθήνα 1972.
- ΚΟΥΚΟΥΛΕΣ, Γ. Φ., *Για μια ιστορία του ελληνικού συνδικαλιστικού κινήματος: εισαγωγή στην παιδαγωγική της ιστορικής έρευνας*, Οδυσσέας, Αθήνα 1983.
- ΚΟΥΝΔΟΥΡΟΣ, Ρ., *Η ασφάλεια του καθεστώτος: πολιτικοί κρατούμενοι, εκτοπίσεις και τάξεις στην Ελλάδα 1924-1974*, Καστανιώτης, Αθήνα 1975.
- ΛΑΖΑΡΗΣ, Β. Κ., *Πολιτική ιστορία της Πάτρας (2 τόμοι)*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα 1986.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Γ. Α., *Το ελληνικό σοσιαλιστικό κίνημα κατά τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, Εξάντας, Αθήνα 1978.
- ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Γ. Α., «Το ελληνικό εργατικό κίνημα και το αστικό κράτος 1910-1920», στο Οδυσσέας Δημητράκοπουλος - Θάνος Βερέμης (επιμ.), *Μελετήματα γύρω από τον Βενιζέλο και την εποχή του*, Φιλιλπότης, Αθήνα 1980.
- ΛΕΟΝΤΙΔΟΥ ΛΙΛΑ, *Πόλεις της σιωπής: εργατικός εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά 1909-1940*, Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ, Αθήνα 1989.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., *Εργασία και πολιτική στην Ελλάδα του μεσοπολέμου: το*

- Διεθνές Γραφείο Εργασίας και η ανάδυση των κοινωνικών θεσμών*, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1993.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Η ιστοριογραφία του εργατικού κινήματος: σημειώσεις για μια επισκόπηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37, Δεκέμβριος 1988, σ. 161-170.
- ΛΙΑΚΟΣ, Α., «Οι δυνατότητες πρόσληψης του μαρξισμού στην Ελλάδα το 19ο αιώνα», στο Γιώργος Β. Δερτιλής - Κώστας Κωστής (επιμ.), *Θέματα νεοελληνικής ιστορίας (18ος-20ός αιώνες)*, Σάκκουλας, Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σ. 405-416.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1923-27). Επαναστατικές εξαγγελίες*, Κομμούνια, Αθήνα 1985.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1927-31): από την καταφρόνια μια καινούρια αγγή*, Κομμούνια, Αθήνα 1987.
- ΛΙΒΙΕΡΑΤΟΣ, Δ., *Κοινωνικοί αγώνες στην Ελλάδα (1932-36)* (δακτυλογραφημένο αντίτυπο).
- ΜΑΝΩΛΕΔΑΚΗΣ, Ι., «Ιστορική εισαγωγή στο ελληνικό εργασιακό ποινικό δίκαιο», *Δίκαιο και Πολιτική* (Αφιέρωμα: Εργασιακές σχέσεις), τχ. 3 (1982), σ. 65-90.
- ΜΑΡΑΤΟΥ-ΑΛΙΠΡΑΝΤΗ, ΛΑΟΥΡΑ, «Γυναικεία απασχόληση και νεοελληνική πόλη το α΄ μισό του 20ού αιώνα», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 533-551.
- ΜΗΛΙΟΣ, Γ., *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός: από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1988.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ., *Θεσσαλονίκη· τομή της μεταπρατικής πόλης*, Στοχαστής, Αθήνα 1978.
- ΜΟΣΚΩΦ, Κ., *Εισαγωγικά στην ιστορία του κινήματος της εργατικής τάξης· η διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη 1979.
- ΜΟΥΤΑΦΗΣ, Γ., «Μια ταξική προσέγγιση στην κοινωνική ιστορία της Σύμυρνης 1850-1910», *Επιστημονική Σκέψη*, τχ. 30 (1986), σ. 26-45.
- ΜΠΑΜΠΑΝΑΣΗΣ, Σ., *Ιδιομορφίες της ανάπτυξης στη Νότια Ευρώπη· υπάρχει νοτιοευρωπαϊκό μοντέλο;*, Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών, Αθήνα 1985.
- ΜΠΑΦΟΥΝΗΣ, Γ., «Ο σχηματισμός του εργατικού δυναμικού στον Πειραιά», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 561-564.

- ΜΠΕΝΑΡΟΓΙΑΣ, Α., *Η πρώτη σταδιοδρομία του ελληνικού προλεταριάτου*, Κομμούνα, Αθήνα 1991.
- ΝΟΥΤΣΟΣ, Π., *Η σοσιαλιστική σκέψη στην Ελλάδα από το 1875 ως το 1974. Τόμος Β΄: Ιδέες και κινήσεις για την οικονομική και πολιτική οργάνωση της εργατικής τάξης (1907-1925)· Β΄ μέρος: από το ΣΕΚΕ στο ΚΚΕ*, Γνώση, Αθήνα 1992.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β., «Η βιομηχανική επανάσταση και η Ελλάδα», στο Grothusen κ.ά. (επιμ.), *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, Θεμέλιο, 1980, σ. 216-235.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, Β., «Αγροτική έξοδος και σχηματισμός της εργατικής δύναμης στην ελληνική πόλη», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 521-531.
- ΠΕΓΙΟΣ, Γ. Α., *Από την Ιστορία του συνδικαλιστικού κινήματος της Καβάλας (1922-1953)*, ΟΑΕΔ, Αθήνα 1984.
- ΠΕΤΜΕΖΙΔΟΥ-ΤΣΟΥΛΟΥΒΗ, ΜΑΡΙΑ, «Προσεγγίσεις στο θέμα της υπανάπτυξης του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού: μια κριτική θεώρηση», *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 22, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1984, σ. 13-29.
- ΠΙΖΑΝΙΑΣ, Π., *Οι φτωχοί των πόλεων· η τεχνογνωσία της επιβίωσης στην Ελλάδα το μεσοπόλεμο*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.
- ΡΗΓΙΝΟΣ, Μ., «Παραγωγικές δομές και ενεργός πληθυσμός στην ελληνική βιομηχανία-βιοτεχνία, 1909-1936», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη· οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β΄, Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα 1985, σ. 553-559.
- ΡΗΓΙΝΟΣ, Μ., *Παραγωγικές δομές και εργατικά ημερομίσθια στην Ελλάδα, 1909-1936. Βιομηχανία-Βιοτεχνία, Ίδρυμα Έρευνας και Παιδείας της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος*, Αθήνα 1987.
- ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., *Θεσμικός μετασχηματισμός και οικονομική ανάπτυξη*, Εξάντας, Αθήνα 1991.
- ΣΕΦΕΡΗΣ, Κ., *Το ελληνικό συνδικαλιστικό κίνημα*, Αθήνα 1975.
- ΣΕΦΕΡΙΑΔΗΣ, Σ., *Το διεκδικητικό κίνημα· μέγεθος και ποιότητα: Μαχητικότητα, εμβέλεια και καταστολή στην Ελλάδα του μεσοπολέμου*, αδημοσίευτη εργασία.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ, *Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 1983.
- ΣΚΑΛΤΣΑ, ΜΑΤΟΥΛΑ, «Κοινωνική ζωή και δημόσιοι χώροι κοινωνικών συναθροίσεων στην Αθήνα του 19ου αιώνα», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών και Γενικής Παιδείας*, τχ. 8 (1986), σ. 57-64.

- ΣΟΛΔΑΤΟΣ, Γ., *Ο ελληνικός κινηματογράφος: Ντοκουμέντα 1, Μεσοπόλεμος, Αιγύockeyως*, 1994.
- ΣΤΕΦΑΝΟΥ, Σ. Ι., *Ο Ελευθέριος Βενιζέλος πρωτοπόρος της κοινωνικής πολιτικής και του «Κράτους Ενημερίας» εις τον Δυτικόν κόσμον*, Αθήνα 1969.
- ΣΤΙΝΑΣ, Α., *Αναμνήσεις, Ύψιλον*, Αθήνα 1985.
- ΣΤΡΑΤΗΣ, Δ., *40 χρόνια αγώνες των ελλήνων σιδηροδρομικών*, Πιγκούινος, Αθήνα 1959.
- ΤΖΙΝΤΖΙΩΝΗΣ, Χ., *ΟΚΝΕ 1922-1940. Λενινιστικό μαχητικό σχολείο των νέων*, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1989.
- ΤΟΥΝΤΑΣ, Μ., «Πόλη και βιομηχανία: η περίπτωση της Ερμούπολης», στο *Πρακτικά του διεθνούς συμποσίου ιστορίας: Νεοελληνική πόλη-οθωμανικές κληρονομίες και ελληνικό κράτος*, Αθήνα 26-28 Σεπτέμβρη 1984, Ερμούπολη 29-30 Σεπτέμβρη 1984. Τόμος Β', Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού, Αθήνα, 1985, σ. 609-634.
- ΤΡΙΜΗΣ, Γ. Α., *Η πενιχρότης του ελληνικού εργατικού εισοδήματος*, Αθήνα 1949.
- ΤΣΟΚΟΠΟΥΛΟΣ, Β., *Πειραιάς, 1835-1870: εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ*, Καστανιώτης/Εταιρεία Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας της Ελλάδας, Αθήνα 1984.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Η ελληνική τραγωδία: από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Ολκός, Αθήνα 1974.
- ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ, Κ., *Εξάρτηση και αναπαράγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Θεμέλιο, Αθήνα 1977.
- ΦΙΛΙΑΣ, Β., *Κοινωνία και εξουσία στην Ελλάδα*, Σύγχρονα Θέματα, Αθήνα 1975.
- ΦΛΟΥΝΤΖΗΣ, Α., *Το φοιτητικό κίνημα 1923-1928*, Κέδρος, Αθήνα 1983.
- ΧΑΡΙΤΟΣ, Χ. Γ., *Σημειώσεις για το εργατικό κίνημα στην Ελλάδα, η «νηπιακή» και η «παιδική» του ηλικία (1879-1918): η περίπτωση του Βόλου*, Εργατοϋπαλληλικό Κέντρο Βόλου, Βόλος 1984.
- ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, Χ., *Η γηραιά σελήνη. Η βιομηχανία στην ελληνική οικονομία, 1830-1940*, Θεμέλιο, Αθήνα 1993.

Οπτικό Υλικό

- ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΙΑΝΝΟΥΛΟΠΟΥΛΟΣ - ΘΑΝΟΣ ΒΕΡΕΜΗΣ κ.ά., *Το πανόραμα του αιώνα (σειρά ντοκυμαντέρ, ΕΡΤ 1983)*.

**ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ
ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ. ΟΙ ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ ΣΕ ΠΕΡΙΟΔΟΥΣ ΚΡΙΣΗΣ
ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ**

1. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΣΥΝΘΗΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ

Μετά από δύο συναπτές δεκαετίες συνεχιζόμενης μαζικής ανεργίας στις περισσότερες από τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες κοινωνίες, οι πολλαπλές εκδηλώσεις της κρίσης απασχόλησης ενισχύουν, πλέον, τη διαπίστωση ότι το φαινόμενο βρίσκεται ακόμη εν εξελίξει.¹ Οι πολιτικές απασχόλησης που συχνά, διαζευκτικά ή συμπληρωματικά, δοκιμάζονται (μείωση εβδομαδιαίου χρόνου εργασίας με ή χωρίς μισθολογική εξίσωση, δεύτερη αγορά εργασίας, ευέλικτη απασχόληση, πρόωγη συνταξιοδότηση κτλ.) κρίνονται, μέχρι στιγμής, ως μερικώς μόνον αποτελεσματικές.² Η εφαρμογή τους, δηλαδή, μπορεί να συμβάλει στη δημιουργία θέσεων εργασίας, δεν επιδρά όμως θεαματικά στον περιορισμό του μέσου χρόνου παραμονής των ανέργων εκτός εργασίας ούτε μετριάζει το ποσοστό των διαρκώς ανέργων επί του συνόλου των ανέργων ούτε απομακρύνει ικανοποιητικά το ενδεχόμενο περιθωριοποίησης από

* Η Βασιλική Γεωργιάδου είναι πολιτικός επιστήμων, διδάκτωρ φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου του Münster (ΟΔΓ).

1. Το ποσοστό ανεργίας στις χώρες της Ε.Ε. την περίοδο Ιουνίου-Ιουλίου 1992 ανερχόταν σε 9,5% (14 εκατομ. πολίτες). Τον Ιούνιο του 1991 ο αριθμός των ανέργων ήταν κατά 1 εκατομ. μικρότερος και ένα χρόνο πριν (1990) οι άνεργοι έφθαναν τα 12 εκατομ. Τον Απρίλιο του 1994 το ποσοστό ανεργίας άγγιξε το 11% και οι άνεργοι τα 17,8 εκατομ. (στοιχεία: Eurostat 1994).

2. Συνοπτική παρουσίαση των παραπάνω στο Β. Γεωργιάδου, *Νέα Ένδεια και Αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992, σ. 79 επ. και σ. 47, σημ. 70.

το σύστημα απασχόλησης των λεγόμενων ομάδων υψηλού κινδύνου (νέων χωρίς επαγγελματική εμπειρία, γυναικών, ατόμων χωρίς σαφή εξειδίκευση κτλ.). Το παραπάνω ενδεχόμενο ενισχύεται περαιτέρω με δεδομένη και την προϋούσα «τμηματοποίηση» (segmentation) της αγοράς εργασίας: τη διαίρεσή της δηλαδή σ' ένα υψηλά εξειδικευμένο δυναμικό που δραστηριοποιείται στον «πρωτογενή» πυρήνα της και σ' ένα οριακά ενταγμένο προσωπικό που προσφέρει υπηρεσίες στη «δευτερογενή» αγορά. Το φαινόμενο της τμηματοποίησης συνεπάγεται τη βεβαιότητα των ρυθμισμένων εργασιακών σχέσεων και της συνεχούς απασχόλησης για τη συμπαγή ομάδα του στελεχικού δυναμικού της αγοράς εργασίας, την παρατεταμένη, όμως, έκθεση στην πιθανότητα της απορρύθμισης του εργασιακού πλαισίου και της ανεργίας για τα εύκολα υποκαταστάσιμα μέλη της που δραστηριοποιούνται στην περιφέρεια του συστήματος απασχόλησης.³

Μεσούσης της μαζικής και διαρκούς ανεργίας, ένα καίριο ερώτημα που (επανα-) προβάλλει στις ημέρες μας είναι το κατά πόσον η παραπάνω πραγματικότητα, νοούμενη είτε ως οικονομική θεματική (issue) είτε ως κοινωνικό πρόβλημα,⁴ είναι δυνατόν να επηρεάσει ή και να μεταστρέψει μια ήδη «παγιωμένη» εκλογική συμπεριφορά τμημάτων του εκλογικού σώματος. Να επηρεάσει ή να μεταστρέψει τη συμπεριφορά κατά κύριο λόγο των ίδιων των ανέργων και εκείνων εκ των εργαζομένων που στο παρελθόν είχαν για ένα διάστημα παραμείνει εκτός του συστήματος απασχόλησης, καθώς και όσων έμμεσα θίγονται από τις διάφορες εκδηλώσεις της κρίσης της αγοράς εργασίας ή, εν είδει απειλητικής προοπτικής, αισθάνονται πως, προσωπικά, κάποια στιγμή θα υποστούν τις συνέπειές της.

3. Η σχετική βιβλιογραφία είναι εκτενής. Ενδεικτικά βλ. R.C. Edwards κ.ά. (επιμ.), *Labor Market Segmentation*, Lexington/Mass. 1975· H.-P. Blossfeld - K.-U. Mayer, «Labor Market Segmentation in the Federal Republik of Germany: an empirical study of segmentation theories from a life course perspective», στο *European Sociological Review*, τόμ. 4, 2 (1988), σ. 123-140. Στη τμηματοποίηση και τα εδαφικά χαρακτηριστικά της αναφέρονται οι J.R. Owens - L.L. Wade, «Economic Conditions and Constituency Voting in Great Britain», *Political Studies*, τόμ. 36 (1988), σ. 30-51, ιδιαίτ. σ. 39. Για τις πολιτικές-εκλογικές συνέπειες της τμηματοποίησης, H. Krieger - K. Liepelt - R. Schneider - M. Smid, *Arbeitsmarktkrise und Arbeitnehmerbewußtsein*, Infas, Campus 1989, σ. 69 επ.

4. Στη διάκριση αυτή προβαίνει ο D. Roth, «Ökonomische Situation und Wahlverhalten», στο *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977), σ. 537-550, ιδιαίτ. σ. 541-545.

Η ανάλυση της σχέσης ανεργίας και εκλογικής συμπεριφοράς σε ένα πρώτο επίπεδο παραπέμπει σε μια ευρύτερη θεματική ενότητα, που περιεχομένου της έχει τη διακρίβωση των συνεπειών που προκύπτουν από την παρατεταμένη ύφεση που επικρατεί στο σύστημα απασχόλησης. Είναι γεγονός ότι η μελέτη των πολιτικών και, ειδικότερα, των εκλογικών συνεπειών, ως μιας επιμέρους ενότητας στην παραπάνω γενική θεματική, χαρακτηρίζεται από θεωρητικά κενά και μεθοδολογικές αδυναμίες, οι οποίες αντικατοπτρίζονται στην αντιφατικότητα των τελικών συμπερασμάτων σχετικών μελετών. Απλοποιητικές και ψυχολογικά διανθισμένες υποθέσεις που διακρίνονται από τάσεις υπεργενίκευσης σε ό,τι αφορά την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, καθώς και τη συμπεριφορά εν γένει του εκλογικού σώματος σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης: συναφείς, επίσης, υποθέσεις που παρουσιάζουν τις κομματικές προτιμήσεις των ανέργων ως εμφανώς διστάμενες από τις αντίστοιχες του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, με απόληξη της διάστασης αυτής την εικαζόμενη πολιτική απάθεια των ανέργων και τη ριζοσπαστικοποίηση των «χαμένων» του εκσυγχρονισμού της αγοράς εργασίας, συνθέτουν τα συνήθη γνωρίσματα της, ούτως ή άλλως, μη επαρκώς ανεπτυγμένης έρευνας των πολιτικών συνεπειών της ανεργίας.

α. Οικονομικές θεωρίες της πολιτικής και κομματικές προτιμήσεις

Ο προς εξέταση αλληλοσυσχετισμός ανεργίας και εκλογικής συμπεριφοράς εντάσσεται σ' ένα ευρύτερο αναλυτικό πεδίο που αντικείμενό του έχει τον έλεγχο της διαπλοκής οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων. Ως μεταβλητές του πεδίου αυτού που συμπυκνώνεται περισσότερο στις αναπτύξεις περί του «οικονομικού κύκλου της πολιτικής» (political economic cycle) και της οικονομικής ψήφου εκλαμβάνεται, συνήθως, ένα σύνολο μακροοικονομικών μεγεθών (πληθωρισμός, ανεργία, εισόδημα), το περιεχόμενο των οποίων υπόκειται σε διαφορετικές δημοσιονομικές χρήσεις εκ μέρους της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας.⁵ Αυτές συναρτώνται

5. Αναλυτική παρουσίαση της θεματικής με αναφορές στο ελληνικό κομματικό σύστημα στους Στ. Θωμαδάκη - Δ. Σερεμέτη, «Ο εκλογικός δημοσιονομικός κύκλος», *ΕΕΠΕ*, 2 (1993), σ. 48-82· Π. Καζάκος, «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989», *ΕΕΠΕ, Εκλογές και Κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990, σ. 129-164.

με την πολιτική συγκυρία, προ- ή μετεκλογική, εντός της οποίας τα μεγέθη αυτά εντοπίζονται. Εξετάζεται, ωστόσο, αν οι μεταβλητές αυτές είναι δυνατόν να αποτελέσουν και αυτοτελείς «παράγοντες υποδομής» για τον προσδιορισμό της εκλογικής συμπεριφοράς. Στο πλαίσιο της θεωρίας και των εφαρμογών της εξετάζεται δηλαδή το εάν και κατά πόσο μακροοικονομικά μεγέθη και η διακύμανσή τους είναι δυνατό να δημιουργήσουν προϋποθέσεις μεταστροφής παγιωμένων κομματικών προτιμήσεων ή/και να συμβάλουν ευθέως στη θεμελίωση σταθερών πολιτικών προτιμήσεων.⁶

Οι κοινωνιολογικές θεωρίες της εκλογικής συμπεριφοράς,⁷ περισσότερο δομικά προσανατολισμένες, ασχολήθηκαν εντατικά με διαδικασίες παγίωσης κομματικών προτιμήσεων. Με τον τρόπο αυτό έδωσαν κατά το μάλλον ή ήττον πειστικές απαντήσεις για το πώς συγκροτούνται και διατηρούνται στο χρόνο οι κομματικές ταυτίσεις, δημιούργησαν ωστόσο ερωτηματικά για τις προϋποθέσεις μεταβολής των ταυτίσεων αυτών.⁸ Οι οικονομικές θεωρίες της πολιτικής,⁹ οι οποίες σημειωτέον εκκινούν από τη μεταστρεψιμότητα των προτιμήσεων των εκλογέων, επιχειρούν ακριβώς να δια-

6. Η διάκριση μεταξύ «παραγόντων υποδομής» και παραγόντων «άμεσης πρόσληψης και αξιολόγησης» στο R. Zintl, «Zur politischen Wirkungsweise von makroökonomischen Variablen: Ein Problemaufriß», στο D. Oberndörfer - H. Rattinger - K. Schmitt (επιμ.), *Wirtschaftlicher Wandel, religiöser Wandel und Wertewandel*, Duncker u. Humblot, Βερολίνο 1985, σ. 45-59, ιδιαίτ. σ. 45.

7. Μεταξύ των σχετικών θεωριών διακρίνουμε: (α) Το μικροκοινωνιολογικό υπόδειγμα εκλογικής συμπεριφοράς της Σχολής του Columbia, βλ. ενδεικτικά P.F. Lazarsfeld - B.R. Berelson - H. Gaudet, *The People's Choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1965. Ακόμη B. Berelson - P.F. Lazarsfeld - W. McPhee, *Voting. A study of opinion formation in a Presidential Campaign*, Σικάγο-Λονδίνο 1954. (β) Το μακροκοινωνιολογικό μοντέλο των S.M. Lipset - St. Rokkan, «Cleavage structures, party systems and voter alignments. An introduction», στο S.M. Lipset - St. Rokkan (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, Νέα Υόρκη 1967, σ. 1-64.

8. Στα ερωτήματα αυτά δίνει απαντήσεις η Σχολή του Michigan, λαμβάνοντας υπόψη δομικούς και ψυχολογικούς παράγοντες της συμπεριφοράς. A. Campbell - G. Gurin - W. Miller, *The Voter decides*, Evanston 1954· A. Campbell - Ph.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes, *The American Voter*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1960.

9. M. Kalecki, «Political aspects of full employment», *Political Quarterly*, τόμ. 14, 4 (1943), σ. 322-331· J. Ackerman, «Political economic cycles», *Kyklos*, τόμ. 1 (1947), σ. 107-117· W.D. Nordhaus, «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, τόμ. 42, 2 (1975), σ. 169-190· H. Kramer, «Short Term Fluctuation in the US Voting Behavior», στο *APSR*, τόμ. 65 (1971), σ. 131-143.

πιστώσουν τα αίτια και να εντοπίσουν τους όρους της μεταστροφής αυτής, αίτια και όροι που έχουν έναν οικονομικό προσδιορισμό και συσχετίζονται με την οικονομική συγκυρία, θετική ή αρνητική, εντός της οποίας λαμβάνουν χώρα οι εκλογικές αναμετρήσεις. Η υπόθεση της ύπαρξης ενός εκλογέα με λιγότερο σταθερές και δομικά προσδιορισμένες προτιμήσεις, που συναρτά την ψήφο του με μεσοπρόθεσμους και εν γένει παράγοντες της (οικονομικής) συγκυρίας, συνιστά ένα ουσιαστικό τμήμα του ερευνητικού ενδιαφέροντος των θεωριών αυτών.

Το μοντέλο του Nordhaus για τον οικονομικό κύκλο της πολιτικής, το οποίο αδιαμφισβήτητα εδράζεται θεωρητικά στην υπόθεση περί ορθολογικού ψηφοφόρου του Downs,¹⁰ και ένα πλήθος άλλων μελετών που είδαν το φως της αμερικανικής, προ πάντων, επιστημονικής δημοσιότητας (Kramer, παλαιότερα Åckerman κ.ά.), αποτελούν παραδείγματα μερικού ελέγχου της υπόθεσης περί κομματικών και εκλογικών προτιμήσεων μεταβαλλομένων συνεπεία της αυξομείωσης μακροοικονομικών μεγεθών. Σε ό,τι αφορά τις εγγενείς αδυναμίες των υποδειγμάτων αυτών, η κριτική που έχει μέχρι στιγμής ασκηθεί μάλλον δεν αφήνει περιθώρια για άλλες καινοτόμες παρατηρήσεις. Εξάλλου οι ίδιοι οι εμπνευστές αυτών των μοντέλων υπήρξαν γνώστες αρκετών αδυναμιών τους, τις οποίες ήδη μέσα στα κείμενά τους εντόπισαν, σχετικοποιώντας με τον τρόπο αυτό μέρος των βασικών υποθέσεών τους. Π.χ. ο Kramer αμφισβητεί την ύπαρξη ενός απολύτως ορθολογικού ψηφοφόρου, ο οποίος θα αποφάσιζε επί τη βάση μιας συγκεκριμένης αποτίμησης των συμφερόντων του αφενός και της συνολικής προσφοράς κομματικών (προγραμματικών) πακέτων αφετέρου. Ισχυρίζεται ότι ο ψηφοφόρος αποφασίζει έχοντας πληροφορίες «εύκολα διαθέσιμες», άρα ελλιπείς, και έχοντας αποκομίσει απλώς μια γενική εντύπωση για το κυβερνών κόμμα.¹¹ Βεβαίως, σύμφωνα με το Nordhaus, η άσκηση μιας επεκτατικής οικονομικής πολιτικής κατά την ύστερη περίοδο διακυβέρνησης ενός κόμματος, που θα επέφερε μείωση των ποσοστών ανεργίας και, αναπότρεπτα, αύξηση του επιπέδου τιμών, άρα και των ποσοστών πληθωρισμού, θα είχε μεγάλες πιθανότητες να αμειφθεί από το εκλογικό σώμα (τους προσφέροντες

10. A. Downs, *Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας*, Πρόλογος-Επιμέλεια Ηλία Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990 (τίτλος πρωτοτύπου: *An Economic Theory of Democracy*, Harper and Brothers, Νέα Υόρκη 1957).

11. H. Kramer, ό.π., *passim*.

εξαρτημένη εργασία, την εκλογική πελατεία εργατικών κομμάτων), παρ' ότι η μετεκλογική δημοσιονομική πολιτική του δεν μπορεί παρά να στηριζόταν στην εφαρμογή ενός σταθεροποιητικού προγράμματος, αναγκαίου προκειμένου να επέλθει ισορροπία στην «πληθωριστική έκρηξη».¹² Η εναλλαγή μεταξύ σφιχτής μετεκλογικής δημοσιονομικής πολιτικής και προεκλογικής πολιτικής των «δώρων» (potlatch), όπως χαρακτηριστικά ο Nordhaus αναφέρει ως το κεντρικό περιεχόμενο του οικονομικού κύκλου της πολιτικής,¹³ είναι γεγονός ότι δεν τυγχάνει πάντοτε της αναμενόμενης ανταπόκρισης του εκλογικού σώματος επιμέρους χωρών στη διάρκεια συγκεκριμένων εκλογικών αναμετρήσεων. Πάντως, από τις μέχρι τώρα διεξαχθείσες εμπειρικές μελέτες για την αλληλοδιαπλοκή οικονομικών και πολιτικών παραμέτρων καθίσταται φανερό ότι το σχήμα «επιβράβευση (αντιπόκριση)-τιμωρία» δε λειτουργεί πάντα κατά τον ίδιο τρόπο ούτε για την κυβέρνηση ούτε για τα υπόλοιπα μεγάλα και τρίτα κόμματα. Θετικές οικονομικές συγκυρίες που ταυτίζονται με χαμηλά ποσοστά ανεργίας και υψηλά εισοδήματα ενδέχεται να μη συγκρατήσουν την υποστήριξη των εκλογέων για το κυβερνών κόμμα (μηχανισμός επιβράβευσης), αν και υπό αυτές τις συνθήκες, και των υπολοίπων δεδομένων εάν διατηρηθούν ως έχουν, το κόμμα που διαχειρίζεται την εξουσία αποφεύγει, μάλλον, τις μεγάλες απώλειες, πράγμα ωστόσο που ενδέχεται να συμβεί σε συνθήκες κρίσης.¹⁴ Σ' αυτές τίθεται σε λειτουργία ο μηχανισμός τιμωρίας όχι μόνον της κυβέρνησης αλλά συχνά του συνόλου των κομμάτων πλειοψηφίας. Τελικώς αυτό το δίπολο «επιβράβευση-τιμωρία» ούτε όταν επαληθεύεται ούτε όταν διαψεύδεται εμφανίζει κάποια συστηματικότητα στη λειτουργία του,¹⁵ παρ' ότι στα πλαίσια των προσεγγίσεων της οικονομικής θεωρίας της πολιτικής έχει υποστηριχθεί και το αντίθετο. Η λογικοφανής υπόθεση, ότι η οικονομική συγκυρία επηρεάζει αναλόγως την έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος, σε καμία περίπτωση δε συρρικνώνεται στη διατύπωση και μόνο της παραπάνω σχέσης,

12. Για το ενδεχόμενο «πληθωριστικής έκρηξης» βλ. W.D. Nordhaus, *ό.π.*, σ. 185.

13. Στο ίδιο, σ.187.

14. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 40.

15. Chr. Leithner, «Economic Conditions and the Vote: A Contingent rather than Categorical Influence», *British Journal of Political Science*, τόμ. 23 (1993), *passim*.

καθ' ότι, όπως έχει παρατηρηθεί, οικονομικές κρίσεις δε μεταβάλλονται ούτε αυτομάτως ούτε κατά κανόνα σε πολιτικές κρίσεις.¹⁶ Μάλιστα, όπως με έμφαση τόνισε ο M. Schmidt για την περίπτωση 18 συνολικά χωρών, τις οποίες μελέτησε υπό το πρίσμα των παραμέτρων που απαιτούνται για την επαλήθευση ή τη διάψευση της ισχύος του οικονομικού κύκλου της πολιτικής, «κυβερνήσεις μπορούν... να επιβιώσουν σχετικά εύκολα, ακόμη και όταν η οικονομία βρίσκεται σε κρίση».¹⁷ Οι αιτίες που αφορούν την έλλειψη μιας συστηματικότητας στην επαλήθευση ή τη διάψευση του μηχανισμού «επιβράβευση-τιμωρία» είναι ποικίλες, ανάγονται δε σ' αυτό καθ' αυτό το είδος της σχέσης οικονομικής συγκυρίας και εκλογικής συμπεριφοράς, μιας σχέσης η οποία περισσότερο εξαρτάται από το πώς προσλαμβάνεται η συγκυρία αυτή από τους εκλογείς παρά από τις πραγματικές διακυμάνσεις των οικονομικών μεγεθών.¹⁸ Ο τύπος της πρόσληψης αυτής κάθε άλλο παρά άσχετος είναι των ήδη παγιωμένων κομματικών ταυτίσεων και, όπου οι ταυτίσεις αυτές απουσιάζουν από ομάδες με μεταστρεφόμενες κομματικές προτιμήσεις, της δημόσιας εικόνας που το κάθε κόμμα έχει αποκτήσει από τον τρόπο που αυτό χειρίζεται συγκεκριμένες, μεταξύ αυτών και οικονομικές, θεματικές. Η συμπεριφορά του εκλογέα στην οικονομική συγκυρία είναι εξάλλου περισσότερο «τυχαία» και «απρόοπτη», παρά «ρητή» και «κατηγορική», όπως και ο Leithner σε σχετική του μελέτη παρατήρησε.¹⁹ Έτσι, ακόμη και μια αρνητική ως προς τις διακυμάνσεις της οικονομίας περίοδος για το κυβερνών κόμμα είναι δυνατόν να μη μεταφραστεί σε μια μαζική ή, τέλος πάντων, αποφασιστική άρση της υλοστηρίξης από την εκλογι-

16. M. Schmidt, «Politische Konjunkturzyklen und Wahlen. Ein internationaler Vergleich», στο M. Kaase - H.-D. Klingemann (επιμ.), *Wahlen und Politisches System*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1983, σ.174-197, ιδιαίτ. σ. 175.

17. Στο ίδιο, σ.176.

18. Η σχέση επιβεβαιώνεται σε αναλύσεις που αφορούν τις ΗΠΑ, τη Γαλλία και τη Σουηδία. Διαψεύδεται ωστόσο στις περισσότερες των περιπτώσεων που αφορούν τη Μ. Βρετανία, τη Νορβηγία, τη Δανία, την ΟΔΓ, εν μέρει και τις ΗΠΑ. Ενδεικτικά βλ. H. Kramer, ό.π. Ακόμη, Ed.R. Tufte, *Political Control of the Economy*, Princeton University Press, Princeton 1978· P.M. Whiteley (επιμ.), *Models of Political Economy*, Sage, Λονδίνο και Beverly Hills 1980, και τις εκεί επιμέρους αναλύσεις. Επίσης, H. Rattinger, *Wirtschaftliche Konjunktur und politische Wahlen in der BRD*, Dunker u. Humblot, Βερολίνο 1980. Για τη διάκριση αντικειμενικών δεδομένων και ιδιωτικής πρόσληψής τους από τους εκλογείς βλ. D. Roth, «Ökonomische Variablen und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 14, 2 (1973), σ. 259.

19. Chr. Leithner, ό.π., σ. 339-372.

κή του πελατεία, ούτε να προκαλέσει μια αντικυβερνητική στάση, εάν π.χ. οι αιτίες της οικονομικής κρίσης αποδοθούν από τους εκλογείς σε μια αναπότρεπτη διεθνή συγκυρία ή/και εάν εκ των προτέρων επικρατήσει η άποψη ότι κανένα από τα υπόλοιπα κόμματα δε θα μπορούσε να χειριστεί αποτελεσματικότερα την κατάσταση. Οι απώλειες για την κυβέρνηση θα μπορούσαν να μετριαστούν στο ελάχιστο, αν στο εκλογικό σώμα εδραιωνόταν η άποψη ότι ένα άλλο κόμμα θα προκαλούσε αρνητικότερες συνέπειες στη διαχείριση της κρίσης.²⁰ Οι Owens και Wade, που επικαλούνται τα παραπάνω επιχειρήματα, κάνουν λόγο όχι μόνο για τη σημασία της «οικονομικής ψήφου» (economic voting), το ενδεχόμενο δηλαδή ο εκλογέας να διαμορφώσει την προτίμησή του βάσει της οικονομικής συγκυρίας και του οφέλους ή του κόστους που προσωπικά εκτιμά πως αποκομίζει από αυτήν, αλλά τονίζουν τη σημασία της «αναδρομικής» (retrospective voting) και της «πολιτικής ψήφου» (policy voting): το γεγονός δηλαδή ότι «τα κόμματα κρίνονται και για την προηγούμενη συμπεριφορά τους» και ότι «επιλέγονται ή απορρίπτονται με βάση όλα όσα υπόσχονται ότι θα πράξουν εάν εκλεγούν».²¹

Η επιβεβαίωση ή η διάψευση του μηχανισμού «επιβράβευση-τιμωρία», με άλλα λόγια το μέγεθος της ισχύος της οικονομικής ψήφου, εξαρτάται, βεβαίως, και από το πραγματολογικό και θεωρητικό υλικό που έχουμε κάθε φορά στη διάθεσή μας, προκειμένου να ελέγξουμε τη σχέση αυτή. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται και οι υποθέσεις που διατυπώνονται δεν είναι άσχετες των συμπερασμάτων που κατά καιρούς έχουν συναχθεί. Το γεγονός δηλαδή ότι οι περισσότερες έρευνες που εντάσσονται στις οικονομικές θεωρίες της πολιτικής διεξάγονται σε ένα μακροεπίπεδο, αφορούν, άρα, ένα χρονικό διάστημα αρκετών δεκαετιών, μέσα στο οποίο, αν μη τι άλλο, η σημασία οικονομικών μεγεθών για το εκλογικό σώμα έχει μεταβληθεί, καθιστά τα συμπεράσματα που συνάγονται αμφισβητήσιμα.²² Εν γένει η χρήση σωρευτικών δεδομένων για ένα

20. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 30-51, ιδιαιτ. σ. 34.

21. Στο *ίδιο*, σ. 33. Για την «αναδρομική ψήφο» βλ. M. Fiorina, *Retrospective Voting in American National Elections*, New Haven, Yale University Press, 1981.

22. Για τα μεθοδολογικά προβλήματα σχετικών ερευνών βλ. H. Rattinger, «Das Wahlverhalten der Arbeitslosen bei der Bundestagswahl 1980», στο W.-D. Eberwein (επιμ.), *Politische Stabilität und Konflikt, PVS-Sonderheft*, τόμ. 14, (1983), σ. 95-96. Ακόμη, Chr. Leithner, *ό.π.*, σ. 334.

μακροδιάστημα είναι προβληματική, όπως προβληματική είναι και η χρησιμοποίηση των μακροοικονομικών μεγεθών που λαμβάνονται υπόψη, χωρίς να διευκρινίζεται επαρκώς η σχέση τους με την εκλογική συμπεριφορά. Είναι κοινώς παραδεκτή η αντίληψη ότι μεγέθη όπως «ανεργία», «πληθωρισμός», «εισόδημα» συνιστούν ένα είδος «βαρομέτρου» για την τελική διατύπωση και τις διακυμάνσεις των εκλογικών προτιμήσεων. Ακόμη και αν κάτι τέτοιο αποδεδειγμένα αληθεύει, σίγουρα η εκλογική σημασία τους σχετικοποιείται, υποκείμενη σε ένα πλήθος προϋποθέσεων της κοινωνικής δομής που αφορούν την ηλικία, το φύλο, την εκπαίδευση, το επάγγελμα, σε κάποιες περιπτώσεις και το θρήσκευμα, της ομάδας των εκλογέων, η συμπεριφορά της οποίας ελέγχεται υπό το πρίσμα της ισχύος οικονομικών μεγεθών. Η σημασία των παραπάνω αυξομειώνεται αναλόγως της εκλογικής αναμέτρησης, της χώρας και του κόμματος, που κάθε φορά εκτίθενται στην επιρροή της οικονομικής συγκυρίας.²³ Όπως και η περίπτωση της Γερμανίας της Βαϊμάρης, ένα «κλασικό» παράδειγμα για τη διακρίβωση της σχέσης ανεργίας-εκλογικής συμπεριφοράς καταδεικνύει, η αύξηση των ποσοστών ανεργίας δεν είχε τις ίδιες συνέπειες στη συμπεριφορά του συνόλου του εκλογικού σώματος. Οι προτιμήσεις του δεν αποδεδειγμένα των «προσδέσεων» που ομάδες εκλογέων είχαν από το παρελθόν παγιώσει με κόμματα και παρατάξεις, αναλόγως του επιπέδου εξαστισμού, της θρησκευτικότητας και της συνδικαλιστικής οργανωτικότητας των ομάδων αυτών. Στην περίπτωση της Γερμανίας της Βαϊμάρης θα αναφερθούμε στη συνέχεια. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι παγιωμένες κομματικές προσδέσεις και τελικές ή άλλες δεσμεύσεις των εκλογέων δεν αίρονται από τη μια στιγμή στην άλλη. Γι' αυτό δεν είναι διόλου τυχαίο το επαναλαμβανόμενο γεγονός, που ως μεθοδολογική αδυναμία εμπειρικών μελετών των οικονομικών θεωριών της πολιτικής εντοπίζεται, ότι δηλαδή οι σχετικές μελέτες διεξάγονται, συνήθως, σ' ένα μακροεπίπεδο. Το επίπεδο αυτό μπορεί να συνιστά μια ασταθή εμπειρική βάση, μόνο σε τέτοια κλίμακα ενδέχεται όμως να επιβεβαιωθεί κάποια μεταστροφή παγιωμένων κομματικών κ.ά. προσδέσεων.²⁴

23. Στο ίδιο, σ. 340-341.

24. Ο Μ. Schmidt, που είναι ιδιαίτερα κριτικός με τη μεθοδολογία και τις υποθέσεις των οικονομικών θεωριών της πολιτικής, παραδέχεται ότι μια έστω «φαινομενική συνάρτηση» οικονομικής συγκυρίας και εκλογικής συμπεριφοράς προκύπτει μόνο μετά από μια «σοβαρή και με διάρκεια κρίση», ό.π., σ. 183. Όταν οι

i. Homo Economicus και Ορθολογικός Εκλογέας: Επιμέρους κριτικές παρατηρήσεις²⁵

Η πρόταξη ενός «συγκυριακού» και «αναπτυξιακού» παράγοντα, όπως είναι η σχέση πληθωρισμού-ανεργίας, σε αποφασιστική ή και μοναδική ορίζουσα της εκλογικής συμπεριφοράς αποδεικνύεται ανεπαρκής, ακόμη και αν λαμβάνει χώρα σε συνθήκες οριακές: υπό την προϋπόθεση της ύπαρξης μιας ανταγωνιστικής πολιτικής αγοράς, στην οποία μετέχουν «μυωπικά κόμματα» (Nordhaus), μη δυνάμενα να διακρίνουν πέραν της ερχόμενης εκλογικής αναμέτρησης, και αμνήμονες ψηφοφόροι που στερούνται της «στοιχειώδους δυνατότητας να διδάσκονται από την πρότερη εμπειρία τους» (Θωμαδάκης - Σερεμέτης). Ο Kramer, οι αναλύσεις του οποίου θεωρούνται εξαιρετικά τυπικές του οικονομικού υποδείγματος της πολιτικής, καταλήγει σε συμπεράσματα που εμμέσως, μάλλον, σχετικοποιούν την επιρροή συγκυριακών/αναπτυξιακών παραγόντων στην εκλογική συμπεριφορά. Έτσι, το ύψος της ανεργίας είναι δυνατόν να συμβάλει στην ευκαιριακή μεταστροφή της κοιμματικής προτίμησης μόνον συνδυαστικά, σε σχέση δηλαδή με τη διακύμανση που θα τύχει το ύψος και άλλων μεγεθών, όπως είναι το ατομικό εισόδημα και ο πληθωρισμός. Αντιθέτως η σταθερότητα των μεγεθών αυτών, και παρά την αυξομείωση του δείκτη «ανεργία», δεν μπορεί να έχει μια σημαντική επίδραση στα εκλογικά ποσοστά των κομμάτων.²⁶

Δεν είναι του παρόντος να αναλύσουμε την εγγενή κριτική των θεωρητικών του οικονομικού κύκλου της πολιτικής στο μοντέλο που πραγματεύονται. Εγγενής, αν και περισσότερο σαφής, άμηση

αλλαγές στα οικονομικά μεγέθη ξεπεράσουν κάποιο όριο, τότε γίνονται αντιληπτές από το εκλογικό σώμα, με πιθανότητα να επηρεάσουν αναλόγως τη συμπεριφορά του. Για τα παραπάνω και την έννοια της «ψυχολογικής τομής», η εμφάνιση της οποίας δύναται να εγκαινιάσει αλλαγές στις κοιμματικές προτιμήσεις, βλ. C. Clark, «Longrun Effects of Taxation and Value of Money», *The Limits of Taxable Capacity*, Princeton 1953, σ. 14· G. Kirchgässner, «Wirtschaftliche Lage und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977), σ. 511.

25. Ομολογουμένως, η θεματική αυτή είναι ευρύτατη. Θα ήταν άστοχο εκ μέρους μου και θα υπερέβαινε τους στόχους του παρόντος άρθρου να επιχειρήσω μια συστηματική παρουσίασή της. Αυτό που προτίθεμαι είναι να εντάξω επιλεκτικά στοιχεία της στην κυρίως προβληματική της εργασίας αυτής, που αφορά τις εκλογικές προτιμήσεις ανέργων σε περιόδους κρίσης απασχόλησης.

26. H. Kramer, *ό.π.*, *passim*.

και ριζοσπαστική είναι η κριτική που εμπεριέχεται σε πλέον σύγχρονες προσεγγίσεις της οικονομικής θεωρίας της πολιτικής. Σ' αυτές αποσαφηνίζεται πρώτα απ'όλα η κατ'εξοχήν, ένα είδος αξιωματικής παραδοχής, έννοια, αυτή του οικονομικού ανθρώπου, κατ'επέκτασιν και του ορθολογικού εκλογέα, γεγονός που επιτρέπει έναν ουσιαστικότερο έλεγχο της διαπλοκής οικονομικών δεδομένων και εκλογικής συμπεριφοράς.

Ο homo economicus ενεργεί ως απολύτως ορθολογικός άνθρωπος μόνο σε συνθήκες πλήρους βεβαιότητας, δηλαδή σε συνθήκες όπου δεν προκύπτει κόστος πληροφόρησης.²⁷ Επειδή, όμως, οι παραπάνω συνθήκες, όπως ήδη γνωρίζουμε, είναι οριακές, στην οικονομική θεωρία ως μια «επιστήμη της ανθρώπινης συμπεριφοράς», ο οικονομικός άνθρωπος, είτε ως εκλογέας είτε ως δρων υποκείμενο, φέρεται να ενεργεί με βάση το «σχετικό συμφέρον» του: υπό την προϋπόθεση των «περιορισμών» και «δεσμεύσεων», με άλλα λόγια των «εναλλακτικών δυνατοτήτων» που κάθε φορά του παρέχονται.²⁸ Τούτο σημαίνει ότι ο ορθολογικός άνθρωπος είναι «σχετικά ιδιοτελής» και «σχετικά ορθολογικός» ως προς τις αποφάσεις του, πράγμα που ισχύει και για τον ορθολογικό εκλογέα. Η ορθολογικότητά του υπόκειται, ταυτοχρόνως, σ' ένα σύνολο «δεσμεύσεων» και «προτιμήσεων», γνωρίζει δηλαδή τη «συνδυαστική» επιρροή συγκυριακών παραμέτρων και κοινωνικών-δομικών κλίσεων. Για να είμαστε περισσότερο ακριβείς, η συμπεριφορά του δέχεται πάγιες επιρροές με βάση τις κοινωνικές εντάξεις του, αλλά και άλλες περισσότερο εφήμερες, που προκύπτουν όχι τόσο από τα αντικειμενικά δεδομένα και τις διακυμάνσεις της συγκυρίας, δεδομένα και διακυμάνσεις που ούτως ή άλλως επακριβώς δε γνωρίζει, όσο από μια ιδιωτική πρόσληψη των μεγεθών αυτών.²⁹ Η πρόσληψη αυτή είναι σχετική των κομματικών και ιδεολογικών ταυτίσεων των εκλογέων, ενισχύεται δε από τη δημοσιοποίηση των θέσεων των κομμάτων σε συγκεκριμένες θεματικές και

27. G. Kirchgässner, «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *Kyklos*, τόμ. 33, 3 (1980), σ. 422-423, 429· Br. Frey, «Ökonomie als Verhaltenswissenschaft», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, τόμ. 31 (1980), σ. 21-34.

28. Στο ίδιο, σ. 24. Για την οικονομία ως «επιστήμη της συμπεριφοράς» στο G.S. Becker, *The Economic Approach to Human Behavior*, University of Chicago Press, Σικάγο - Λονδίνο 1976.

29. Br. Frey, *ό.π.*, σ. 23-24, και G. Kirchgässner, «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *ό.π.*, σ. 423-424.

προβλήματα, καθώς και από τον κομματικό χειρισμό ζητημάτων της τρέχουσας πολιτικής. Αυτές οι κομματικές θέσεις και οι επιμέρους χειρισμοί υιοθετούνται από εκείνους τους εκλογείς που ιδεολογικά και πολιτικά γειννιάζουν ή και παραδοσιακά ανήκουν στους συγκεκριμένους κομματικούς χώρους. Δεν είναι τυχαίο ούτε χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι και σε κλασικές κοινωνιο-ψυχολογικές³⁰ και σε πλέον σύγχρονες οικονομικές προσεγγίσεις της πολιτικής συμπεριφοράς επιχειρείται, με διαφορετικό κάθε φορά τρόπο, αυτή η «συνδυαστική» αποτίμηση της εκλογικής προτίμησης. Επιδιώκεται δηλαδή η εξήγησή της με τη βοήθεια μακρο- και μεσοπρόθεσμων μεταβλητών ταυτοχρόνως, μεταξύ των οποίων ενδέχεται να υφίσταται μια συνεχής ανάδραση. Μπορεί δηλαδή οικονομική ψήφος και θεματικός προσανατολισμός των ψηφοφόρων, καθώς και ψήφος με βάση τις κομματικές ταυτίσεις να μην αλληλοαποκλείονται στη συμπεριφορά ενός και του αυτού εκλογέα.³¹

Για να γίνουμε πιο συγκεκριμένοι: σύμφωνα με το υπόδειγμα του «εκλογέα-επενδυτή» (the investor voter) και άλλων σχετικών αναλύσεων που προάγουν το επιχείρημα των συνδυαστικών προϋποθέσεων για τη διαμόρφωση εκλογικής προτίμησης,³² είναι δυνατόν η κομματική θέση να εκφαινεται για τον εκλογέα και τη συμπεριφορά του ισχυρότερη της ίδιας της πληροφορίας και των αντικειμενικών δεδομένων. Πληροφορίες και δεδομένα στα οποία δεν προτίθεται προ πάντων ο ορθολογικός εκλογέας προσωπικά να φθάσει, εφόσον έχει αντιληφθεί ότι το κόστος πληροφόρησης δεν μπορεί να καλυφθεί από το αποτέλεσμα της εκλογικής διαδικασίας. Αν η απόκτηση πληροφοριών συνιστά μια «ατομική επένδυση», η συμμετοχή στις εκλογές συνιστά μια «συλλογική» πράξη. Από την έκβασή της θα εξαρτηθεί η παραγωγή αγαθών, στα οποία θα έχουν πρόσβαση όλοι ανεξαιρέτως οι εκλογείς. Περισσότερο, λοιπόν, από ενημερωμένος «πολίτης-εκλογέας» ο σύγχρονος ορθολογικός ψηφοφόρος φέρεται να ενεργεί ως «λαθρεπιβάτης». Δεν

30. Ενδεικτικά βλ. A. Campbell - G. Gurin - W. Miller, *ό.π.*: A. Campbell - Ph.E. Converse - W.E. Miller - D.E. Stokes, *ό.π.*

31. Br. Frey - H. Weck, «Hat Arbeitslosigkeit den Aufstieg des Nationalsozialismus bewirkt?», *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, τόμ. 196, 1 (1981), σ. 1-31, ιδιαίτ. σ. 17. Ακόμη, S. Popkin - J.W. Gorman - Ch. Phillips - J.A. Smith, «Comment: What have you done for me lately? Toward an investment theory of voting», *APSR*, τόμ. 70 (1976), σ. 779-805, ιδιαίτ. σ. 791-792.

32. Στο ίδιο.

επιχειρεί δηλαδή να δώσει προσωπικές απαντήσεις σε σύνθετα ερωτήματα, αλλά χρησιμοποιεί την ήδη διαμορφωμένη ιδεολογική θέση και δημοσίως διατυπωμένη γνώμη των κομμάτων, προκειμένου ανέξοδα να συρρικνώσει την πολυπλοκότητα θεματικών, στις οποίες συγκαταλέγονται οι εκτιμήσεις για την οικονομική συγκυρία.³³ Κόμματα, ιδεολογίες και εν γένει μακροπρόθεσμες παράμετροι της συμπεριφοράς συρρικνώνουν το κόστος πληροφόρησης, λειτουργούν δηλαδή ως «πληροφοριακές συντομεύσεις» (informational shortcut), ενισχύοντας με τον τρόπο αυτό την ορθολογικότητα της εκλογικής απόφασης. Η άποψη που θέλει τους μακροοικονομικούς παράγοντες να υποχωρούν σε ό,τι αφορά τον προσδιορισμό και την απόδοση της ψήφου έναντι μεσοπρόθεσμων παραγόντων ή και άλλων της εφήμερης συγκυρίας δε φαίνεται να επαληθεύεται στο παραπάνω μοντέλο του «εκλογέα-επενδυτή», όπως και σε άλλα λιγότερο ή περισσότερο σχετικά μεταξύ τους θεωρητικά υποδείγματα. Σε αρκετά από αυτά οι κομματικές ταυτίσεις και τα παραδεδομένα ιδεολογικά σχήματα εξακολουθούν να λειτουργούν διαμορφώνοντας εκλογικές προτιμήσεις και διευρύνοντας τη σχετική ορθολογικότητα των προτιμήσεων αυτών.³⁴ Βεβαίως οι υπάρχουσες κομματικές-ιδεολογικές ταυτίσεις δεν παραμένουν ακίνητες στο χρόνο, στο μέτρο που ανακατατάξεις λαμβάνουν χώρα και ως προς το περιεχόμενο και ως προς τη διάταξη των παραδοσιακών διαιρετικών τομών (cleavages). Επί παραδείγματι η εδραίωση του πολυσυλλεκτικού τύπου κόμματος και εν γένει η άρση ισχυρών κομματικών πολώσεων επιτείνει τις ανακατατάξεις αυτές, σε μια κατεύθυνση άμβλυνσης των διαφορών ως προς τις ιδεολογικές θέσεις και τις προτάσεις πολιτικής των κομμάτων.³⁵ Συχνά, επίσης, τα ίδια τα παραδεδομένα ιδεολογικά και πολιτικά περιεχόμενα επηρεάζονται από τις μεσοπρόθεσμες θεματικές επιλογές ή/και από τις συγκυριακές θέσεις των κομμάτων. Με άλλα λόγια, δεν αποκλείεται οι θεματικές επιλογές όχι απλώς να προσληφθούν από τους εκλογείς υπό το πρίσμα των διατεταγμένων διαιρετικών τομών, αλλά να προσδώσουν σ' αυτές και κάποιο άλλο περιεχόμενο. Πάντως, όταν οι κομματικές ταυτότητες εκλογέων μεταστρέ-

33. Για τα παραπάνω, στο *ίδιο*. Για τον «λαθρεπιβάτη»-εκλογέα, στο *ίδιο*, σ. 803-804.

34. Στο *ίδιο*, *passim*.

35. H.D. Klingemann - Ch.L. Taylor, «Affektive Parteiorientierung, Kanzlerkandidaten und issues», *PVS*, 18 (1977), σ. 310 και 317.

φονται λιγότερο ή περισσότερο προσωρινά υπό την επίδραση συγκυριακών παραγόντων, αυτό συνήθως σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι παράγοντες αποβαίνουν και προσωπικά σημαντικοί για τους εκλογείς.³⁶

β. Οικονομικές θεματικές επιλογές κομμάτων και συμπεριφορά ψηφοφόρων

Πέραν των παραπάνω σημείων η προβληματική που ακροθιγώς παρουσιάστηκε, σε συνδυασμό με το θέμα που θα εξετάσουμε, δηλαδή την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, παραπέμπει στην αναγκαιότητα περαιτέρω εξειδίκευσης συγκυριακών/αναπτυξιακών παραγόντων στη σχέση επιρροής τους με την εκλογική συμπεριφορά. Με άλλα λόγια, αναδεικνύει ως ζητούμενο της επιστημονικής έρευνας τη σημασία που ενδέχεται να έχουν επιμέρους και, ειδικότερα, οικονομικού περιεχομένου θεματικές καθώς και προβλήματα με προσωπικές αναφορές και θιγομένους, όπως είναι η ανεργία, στην εδραίωση ή τη μεταστροφή εκλογικών προτιμήσεων. Στη θεωρία της εκλογικής συμπεριφοράς υφίσταται, βεβαίως, μια ουσιαστική διάκριση μεταξύ των «θεματικών θέσης» (position-issues), ικανών να προκαλέσουν τη διατύπωση κομματικών προτιμήσεων και «θεματικών ισχύος» (valence-issues), με τις οποίες εκλογείς συνδέουν ορισμένα κόμματα με συγκεκριμένες περιστάσεις.³⁷ Παρ' ότι στον Stokes, στον οποίο ανάγεται η διάκριση αυτή, τα όρια μεταξύ των δύο θεματικών τύπων είναι «ρευστά»,³⁸ συχνά ωστόσο τα οικονομικά μεγέθη και η οικονομική κατάσταση αναγνωρίζονται ως θεματικές ισχύος.³⁹ Σύμφωνα με επικριτές της (οικονομικής) «θεματικής ψήφου» (issue-voting), αυτές από μόνες τους δεν αποδεικνύονται αποφασιστικές για την προσήλωση των εκλογέων στα επιμέρους κομματικά στρατόπεδα.⁴⁰

Κατά τη μεταπολεμική περίοδο η διευρυμένη παρεμβατικότητα του κράτους στην οικονομία, σε συνδυασμό με μια εικοσαετία, πε-

36. F.U. Pappi, «Sozialstruktur, Gesellschaftliche Wertorientierung und Wahlabsicht», *PVS*, 18 (1977).

37. D.E. Stokes, «Spatial Models and Party Competition», *APSR*, 57, 2 (1863), σ. 368-377, ιδιαίτ. σ. 373.

38. Στο *ίδιο*.

39. D. Roth, «Ökonomische Situation und Wahlverhalten», *ό.π.*, σ. 540.

40. Στο *ίδιο*, σ. 540 και 549.

ρίπου, οικονομικής και κοινωνικής ευημερίας των βιομηχανικών χωρών συνέθεσαν ένα πλαίσιο, το οποίο με τη σειρά του συνέβαλε στη δημιουργία κλίματος συνεχούς αύξησης των προσδοκιών των ψηφοφόρων με αποδέκτες τα κόμματα. Αυτά συνδέθηκαν με ορισμένες, αρκετά συγκεκριμένες, οικονομικές θεματικές επιλογές, όπως είναι η πρόκριση μιας πολιτικής διασφάλισης της απασχόλησης από τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα ή μιας πολιτικής οικονομικής σταθερότητας και χαμηλού πληθωρισμού από τα συντηρητικά κόμματα, μιας πολιτικής περιορισμένης οικονομικής παρέμβασης του κράτους από τα φιλελεύθερα κόμματα κτλ. Βεβαίως, αυτές οι οικονομικές επιλογές δεν ήταν άσχετες των βασικών ιδεολογικών γνωρισμάτων των κομμάτων ούτε αντιθετικές των γενικών προσδοκιών που οι ψηφοφόροι είχαν από τα κόμματα που υποστήριζαν. Η διαμόρφωση εκλογικής προτίμησης ή η μεταστροφή της επί τη βάση «θεματικών» και «προβλημάτων»⁴¹ δε συνιστά οπωσδήποτε υπέρβαση των βασικών διαύλων δρομολόγησης της κομματικής προτίμησης. Σε μια, όμως, εποχή προχωρημένης κομματικής σύγκλισης και προγραμματικής ασάφειας των κατεστημένων κομμάτων, με άλλα λόγια σε μια εποχή συρρίκνωσης της ιδεολογικής ποικιλίας του κομματικού τοπίου, οι διαφορετικές θεματικές στοχοθεσίες και ιεραρχήσεις εκ μέρους των κομμάτων επιτρέπουν στους ψηφοφόρους την ανάδειξη πολιτικών επιλογών συμβατών με τις αντιθέσεις της κοινωνικής δομής, αντιθέσεις που οι ίδιοι αντιλαμβάνονται πως υφίστανται. Για να γίνουμε κατανοητοί θα ήταν χρήσιμο ένα παράδειγμα. Προφανώς η ανεργία ως μείζον πρόβλημα σύγχρονων βιομηχανικών χωρών έχει ήδη καταστεί μια θεματική από όλα τα πολιτικά κόμματα. Εργατικά/σοσιαλδημοκρατικά κόμματα δίδουν, ωστόσο, ξεχωριστή έμφαση στο σκέλος «ανεργία-κοινωνική προστασία», ενώ συντηρητικά/χριστιανοδημοκρατικά κόμματα στο σκέλος «ανεργία-οικονομική ανάπτυξη». Οι δύο τύποι θεματικής πρόσληψης του ζητήματος «ανεργία» δεν είναι αντιθετικοί, αλλά οπωσδήποτε διαφορετικοί, αντικατο-

41. Για τη διάκριση «θεματικών» και «προβλημάτων» να τονίσουμε ότι τα δεύτερα προϋποθέτουν την ύπαρξη θιγόμενων προσώπων που προσεγγίζουν με βιοματικό τρόπο τις θεματικές. Οι θιγόμενοι ενδέχεται να μεταβάλουν τη συμπεριφορά τους επειδή «υπερφορτώνονται» με μηνύματα, τη στιγμή που αδρανούν οι μηχανισμοί «επιλογής». Ο Rammstedt, «Betroffenheit - was heißt das?», στο H.-D. Klingemann - M. Kaase (επιμ.), *Politische Psychologie, PVS-Sonderheft*, 12 (1981), σ. 453-454· N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, 2 Bde., Rowohlt, Reinbeck 1972, σ. 31.

πριζούν δε τους προβληματισμούς και τις προτεραιότητες εκείνων των τμημάτων του εκλογικού σώματος, στα οποία καθεμιά από τις δύο παραπάνω κομματικές οικογένειες παραδοσιακά απευθύνεται.⁴² Κομματικές θεματικές επιλογές συνήθως δεν ανατρέπουν αλλά προσαρμόζονται στις δομικά, πολιτισμικά κτλ. σταθερές προτιμήσεις της εκλογικής πελατείας των κομμάτων.

Βεβαίως, στο επίπεδο των κομματικών προγραμμάτων οι θεματικές επιλογές δεν καταγράφονται με τέτοια καθαρότητα που αναλυτικές αφαιρέσεις επικαλούνται. Συντηρητικά/χριστιανοδημοκρατικά κόμματα αποδίδουν, επίσης, σημασία στον παράγοντα κοινωνική προστασία των ανέργων, αν και οι προγραμματικές τους προτάσεις στρέφονται στην εφαρμογή λιγότερο θεσμοποιημένων μορφών κοινωνικής πρόνοιας (βλ. το παράδειγμα της γερμανικής χριστιανοδημοκρατίας και τις προτάσεις της για επικουρικές/αρωγικές μορφές προστασίας).⁴³ Καθαρότητα στις θεματικές επιλογές των κομμάτων στην οικονομία, λιγότερο στην κοινωνική πολιτική, καθίσταται ολοένα και δυσκολότερη μετά την κρίση του '70. Η συνύπαρξη πληθωρισμού-ανεργίας, η αποτυχία σοσιαλιστικών κυβερνήσεων να ελέγξουν τα υψηλά ποσοστά ανεργίας, το ίδιο όπως και η ανικανότητα συντηρητικών κυβερνήσεων να επιτύχουν ανάπτυξη στο σύνολο της οικονομίας αποτρέποντας την τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας και την τμηματοποίηση της συνολικής κοινωνίας σ' αυτήν των εργαζομένων και ευημερούντων και σε μια άλλη των ανέργων και αποπτωχευμένων, θέτουν σε κριτική επανεξέταση τη σημασία οικονομικών θεματικών ως οριζουσών της εκλογικής προτίμησης.

2. ΚΟΜΜΑΤΙΚΕΣ ΠΡΟΤΙΜΗΣΕΙΣ ΑΝΕΡΓΩΝ: ΤΡΕΙΣ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Απ' τις αρχές/μέσα της δεκαετίας του '70, οπότεν και παρατηρείται σε όλες σχεδόν τις βιομηχανικά ανεπτυγμένες χώρες μια ραγδαία αύξηση των ποσοστών ανεργίας και μια παρατεταμένη ύφεση στην αγορά εργασίας, αρχίζει να αναβιώνει η συζήτηση για την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων. Πτυχές της συζήτησης με αφορμή την κρίση του '30 δρομολογούνται ήδη από εκείνη την εποχή.

42. Για τις κομματικές οικογένειες βλ. Θ. Διαμαντόπουλος, *Το κομματικό φαινόμενο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993, σ. 347-569.

43. Βλ. Β. Γεωργιάδου, *ό.π.*, σ. 55-64.

Πώς ψηφίζουν, λοιπόν, οι άνεργοι και έχει άραγε η ανεργία συνέπειες στη σταθερότητα και αποδοχή του πολιτικού συστήματος; Η ανεργία ως πρόβλημα, ως μια κατάσταση με άμεσα θιγόμενους, επηρεάζει την ποιότητα και το επίπεδο αφοσίωσης των ανέργων στο πολιτικό και κομματικό σύστημα;⁴⁴ Πέραν των οιωνδήποτε απλουστεύσεων, που απαντώνται στην πολιτική ρητορεία και σύμφωνα με τις οποίες οι άνεργοι εμφανίζονται ως πολιτικώς απαθή άτομα ή ως αντισυστημικώς δρώντες, σίγουρο είναι ότι απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα κάθε άλλο παρά εύκολο είναι να δοθεί. Αν θέλαμε, ωστόσο, υποκλύπτοντας σε μια ταξινομηκή λογική με γνώση των κινδύνων αναλυτικής απλοποίησης που κάτι τέτοιο συνεπάγεται, θα διατυπώναμε, εν είδει «ομάδων υποθέσεων», τις δυνατές ποικιλίες στην εκλογική συμπεριφορά των ανέργων.⁴⁵

Στα πλαίσια της θεωρίας και των εφαρμογών της εντοπίζονται τρεις βασικές κατηγορίες υποθέσεων. (α) Η «υπόθεση της απάθειας», (β) η «υπόθεση της κινητοποίησης» ανέργων ψηφοφόρων, και (γ) η «υπόθεση της μεταστροφής» των κομματικών τους προτιμήσεων. Η πρώτη υπόθεση, ως προς τις απαρχές της, εδράζεται θεωρητικά, εν μέρει και εμπειρικά, στις αναλύσεις για τους «Ανέργους του Marienthal»,⁴⁶ και εμπλουτίζεται ιδιαίτερος από τη σχετικά σύγχρονη συζήτηση περί εκλογικής αποχής, καθώς και την επίσης πρόσφατη περί «πολιτικού (κομματικού) κορεσμού» (Parteienverdrobenheit).⁴⁷ Η υπόθεση της αποχής ελέγχεται, επίσης, και

44. Η συζήτηση περί «κυβερνητικότητας» (Governability, Regierbarkeit) θα αποτελούσε καλό θεωρητικό πλαίσιο για να δοθούν απαντήσεις σε πτυχές του ερωτήματος. Είναι η διεύρυνση των προσδοκιών στη μεταπολεμική περίοδο και η μη ικανοποίησή τους σε συνθήκες ύφεσης που προκαλούν «ακυβερνησία» ή, μήπως, το ίδιο το φαινόμενο της κρίσης περιορίζει τις προσμονές των ατόμων και απομακρύνει ένα τέτοιο ενδεχόμενο; Ενδεικτικά βλ. M. Grozier - S.P. Huntington - J. Watanuki, *The Crisis of Western Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη 1975· W. Hennis - P.G. Kielmansegg - U. Metz, *Regierbarkeit*, 2 Bde., Στουτγάρδη 1977/79. J.E. Alt, *The Politics of Economic Decline, Economic Management and Political Behavior since 1964*, Cambridge 1979.

45. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., ό.π., σ. 99 επ.· J. Falter, «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25 (1984), σ. 275 επ.

46. M. Jahoda - P.F. Lazarsfeld - H. Zeisel, *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch*, suhrkamp 1975 (πρώτη έκδοση 1933).

47. Ο «κομματικός κορεσμός» δεν παρατέμπει μόνο στην «κρίση εμπιστοσύνης» των κομμάτων, αλλά και σε «συρρίκνωση της πολιτικής σημασίας» τους.

με βάση τα εκλογικά δεδομένα που διαμορφώθηκαν στη Δημοκρατία της Βαϊμάρης, δεδομένα τα οποία αποδεικνύονται σημαντικά και για τη διατύπωση της δεύτερης υπόθεσης περί εκλογικής κινητοποίησης των ανέργων. Σε σχετικές αναλύσεις εκλογικής συμπεριφοράς η δεύτερη αυτή υπόθεση παρουσιάζεται συχνά ως «υπόθεση ριζοσπαστικοποίησης», με άλλα λόγια αποδίδεται ένα διττό, συστημικό και αντισυστημικό περιεχόμενο σε μορφές πολιτικής κινητοποίησης ανέργων εκλογέων. Με τον τρόπο αυτό διαχωρίζεται το ενδεχόμενο της εκδήλωσης προτίμησης για κόμματα των άκρων ή/και για μη συμβατικές μορφές πολιτικής έκφρασης από εκείνο της αφοσίωσης στο πολιτικό σύστημα και τα κατεστημένα κόμματα που το συναποτελούν. Ως προς το σκέλος της κινητοποίησης με περιεχόμενο συστημικής πίστης, η υπόθεση ταυτίζεται με εκείνη περί μεταστρεφόμενης εκλογικής προτίμησης ανέργων ψηφοφόρων (τρίτη υπόθεση). Ως προς το σκέλος της αντισυστημικής κινητοποίησης, η υπόθεση αποκτά εκ νέου διττό περιεχόμενο, ως «ήπια ριζοσπαστικοποίηση» αφενός και «ακραία ριζοσπαστικοποίηση» αφετέρου. Ήδη η χρήση του όρου «ριζοσπαστικοποίηση», ο οποίος ανήκει περισσότερο στο λεξιλόγιο της πολιτικής αντιπαράθεσης, επιφέρει κάποιες δυσκολίες. Αυτές ωστόσο θα τις αντιπαρέλθουμε συνειδητά, μια και η έννοια έχει εγγραφεί σε προσεγγίσεις της εκλογικής συμπεριφοράς. Η ήπια ριζοσπαστικοποίηση στη σύγχρονη συγκυρία της οικονομικής ύφεσης προκύπτει από τη διεύρυνση των άκρων του κομματικού συστήματος με νέους, οριακούς ως προς τον παράγοντα πίστης τους στο πολιτικό σύστημα, σχηματισμούς. Αυτοί από τις αρχές/μέσα της δεκαετίας του '70 ως τα μέσα, περίπου, της δεκαετίας του '80 κάλυπταν το αριστερό φάσμα του κομματικού συστήματος (οικολογικά κόμματα), το οποίο και τελικώς εμπλούτισαν μετά την εκπροσώπησή τους στα εθνικά κοινοβούλια ως κόμματα «νέας πολιτικής», με νέες μορφές πολιτικής συμμετοχής.⁴⁸ Η «ακραία ριζοσπαστικοποίηση» βρήκε

Σύμφωνα με τους B. Ginsberg - M. Shefter (*Politics with other means*, Νέα Υόρκη 1990, σ. 4, 9) έχουμε εισέλθει σε μια «μετεκλογική εποχή», όπου τα κόμματα ως οργανισμοί εκλογέων και όχι ιδεολογικά πεπεισμένων συνοδοιπόρων βιώνουν άμεσα τον αντίκτυπο της. Για τον «κομματικό κορεσμό» H.-G. Betz, «Wahlenthaltung und Wählerprotest im europäischen Vergleich», *APuZ*, B19/1992, σ. 31-41.

48. Παρουσίαση της συζήτησης με εκτενή βιβλιογραφία, στο Ν. Δεμερτζής, «Κόμματα "νέας πολιτικής". Πολιτικές και πολιτισμικές οριζούσες», *ΕΕΠΕ*, 1 (1993), σ. 90-110.

την πολιτική της έκφραση στην εμφάνιση κομματικών σχηματισμών του δεξιού και εθνικιστικού λαϊκισμού στα άκρα δεξιά του κοιμματικού φάσματος, με την πρόκριση εκ μέρους τους ενός πολιτικού λόγου διανθισμένου με φυλετικές αιχμές και άλλες προκαταλήψεις, καθώς και ενός τύπου πολιτικών κινητοποιήσεων που, συχνά, υπερβαίνει ακόμη και τις πλέον οριακές δυνατότητες πολιτικής έκφρασης και συμμετοχής (πολιτική βία, προγραφές πολιτών κτλ.).

Η σχέση ριζοσπαστικοποίησης και κομματικών επιλογών των ανέργων θα θιγεί στη συνέχεια. Στο σημείο αυτό να τονίσουμε ότι οι διευρύνσεις που συντελέστηκαν στα άκρα του κοιμματικού φάσματος και οι οποίες κρίνονται και υπό το πρίσμα μιας προϊούσας πολιτικής-ιδεολογικής σύγκλισης των κατεστημένων κοιμάτων, επέτρεψαν την εμφάνιση της «περιπλανώμενης ψήφου» (vagabond voting). Ένα είδος αποδοσευμένης από ιδεολογικές, κοιμματικές κ.ά. προσδέσεις ψήφου, φορείς της οποίας καθίστανται πολιτικά διαμαρτυρόμενοι ψηφοφόροι, μετακινούμενοι από το ένα άκρο του κοιμματικού συστήματος στο άλλο.⁴⁹ Το γεγονός ότι από τα υπάρχοντα εμπειρικά στοιχεία εδραιώνεται η άποψη ότι οι ψηφοφόροι των κοιμματικών άκρων είναι γενικά πρόθυμοι να περιπλανηθούν εκλογικά αποτελεί μια επιβεβαίωση για το ότι η ψήφος στα άκρα είναι ευκαιριακή, είναι περισσότερο ψήφος αρνητική παρά θετική, είναι δε πιθανό από εκδήλωση άρνησης απέναντι στο συνολικό-κοινωνικό σύστημα (υπερψήφιση κοιμάτων του δεξιού λαϊκισμού, μονοθεματικά-εθνικιστικά κόμματα) να μετατραπεί σε στάση κριτικής στο σύστημα (υπερψήφιση πράσινων κοιμάτων).⁵⁰

Η τρίτη ομάδα υποθέσεων, που αναφέρεται στα ενδεχόμενα ευκαιριακής ή μονιμότερης μεταστροφής εκλογικών προτιμήσεων των ανέργων, αναλύεται σε δύο επιμέρους κατηγορίες: την «αντικυβερνητική» και την «πελατειακή υπόθεση» ή, αλλιώς, «υπόθεση

49. U. Feist - D. Fröhlich - H. Krieger, «Die politischen Einstellungen von Arbeitslosen», *APuZ*, B45/1984, σ. 15-16. Σύμφωνα με στοιχεία τους, ένα 38% των εκλογέων στο δεξιότερο φάσμα του κοιμματικού συστήματος στην ΟΔΓ (1980-1984) είναι πρόθυμο να υπερψηφίσει κάποιο κόμμα που βρίσκεται αριστερότερα της SPD. Μεταξύ των ανέργων ψηφοφόρων του δεξιού φάσματος το ποσοστό αυτό ανέρχεται στο 61%. Αχραιοί αριστεροί ψηφοφόροι είναι, όμως, εμφανώς λιγότερο πρόθυμοι (ποσοστό 29%) να μετακινήσουν στο άλλο άκρο του κοιμματικού τοπίου.

50. Feist κ.ά., *ό.π.*, σ. 15-16.

(κομματικής) αρμοδιότητας». ⁵¹ Σύμφωνα με την πρώτη, οι ψηφοφόροι, ως άμεσα ή έμμεσα ενδιαφερόμενοι, τιμωρούν το κυβερνητικό κόμμα για την αύξηση των ποσοστών ανεργίας, στρεφόμενοι σ' ένα από τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Η αντικυβερνητική υπόθεση εδραιώνεται θεωρητικά από τον Downs και διατρέχεται έτσι από τα βασικά σημεία κριτικής που έχουν ασκηθεί στα επιμέρους μοντέλα της «Οικονομικής Θεωρίας της Δημοκρατίας». Καλύπτει, όμως, ορισμένες από τις αδυναμίες της για την εξήγηση της εκλογικής συμπεριφοράς με τη συμπληρωματική αναφορά στο επιχείρημα της πελατειακής ψήφου ή, ορθότερα, της πελατειακής πρόσδεσης της ψήφου σε συνθήκες κρίσης. Εκείνοι, λοιπόν, που θίγονται άμεσα από μια κατάσταση κρίσης στρέφονται προς εκείνα τα κόμματα με τα οποία «αισθάνονται κατά παράδοση συνδεδεμένοι πολιτικά» ή και προς εκείνα στα οποία αναγνωρίζεται μια εμπράγματη αρμοδιότητα για την αντιμετώπιση της κρίσης. ⁵² Έτσι, ως προς το σκέλος του αντικυβερνητικού επιχειρήματος, ο εκλογέας φέρεται να ενεργεί ορθολογικά, μετέχοντας δε στην εκλογική διαδικασία συνήθως δεν υπερψηφίζει (επιβραβεύει) κάποιο κόμμα, αλλά καταψηφίζει (αποδοκιμάζει) με τη στάση του κάποιο άλλο. Εндέχεται, πάντως, να ανακαλέσει ως παράγοντες εκλογικής δράσης του σταθερές ορίζουσες της κομματικής του συμπεριφοράς, τις οποίες στο μεταξύ πιθανόν να είχε υπερβεί ή και ποτέ να μην είχε ενεργοποιήσει. Με τον τρόπο αυτό ο εκλογέας αναβιώνει με κριτήρια εργαλειακά παλαιότερες, μονιμότερες ή «φυσικές» ταυτίσεις του με τον κοινωνικό του περίγυρο και τα κόμματα που παραδοσιακά τον εκπροσωπούν. ⁵³

Η υπόθεση της «μεταστρεφόμενης ψήφου» σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης θέτει με αντεστραμμένους όρους ένα παλαιό ερώτημα που αφορούσε την ύπαρξη ή μη ενός «ευημερούντα εκλογέα» (affluent voter). Οι Goldthorpe και Lockwood στα τέλη της δεκαετίας του '60 είχαν ελέγξει το θέμα εμπειρικά, δίδοντας εν τέλει μια

51. H. Krieger, «“Anti-Regierungs-” oder “Klientelthese”?», *PVS*, τόμ. 26 (1985), σ. 357-380. Για την υπόθεση αρμοδιότητας βλ. D.R. Kiewiet, *Macroeconomics and Micropolitics. The electoral effects of economic issues*, Σικάγο 1983.

52. J. Falter, *ό.π.*, σ. 281· H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 100.

53. Οι Popkin κ.ά. ισχυρίζονται ότι το λάθος των παλαιότερων υποδειγμάτων εκλογικής συμπεριφοράς εντοπίζεται στο ότι δεν έλαβαν σοβαρά υπόψη τους την «εργαλειακή» παράμετρο, ενώ υπερτόνισαν το «συναισθηματικό» στοιχείο ως προσδιοριστικό της εκλογικής συμπεριφοράς, *ό.π.*, σ. 803.

αρνητική απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, αν δηλαδή εργάτες που ψήφισαν το Εργατικό Κόμμα θα στρέφονταν στους Συντηρητικούς εξαιτίας μιας αισθητής βελτίωσης του επιπέδου ζωής τους η οποία, σημειωτέον, επιτεύχθηκε κατά τη διακυβέρνηση των Συντηρητικών.⁵⁴ Οι παραπάνω μελετητές είχαν διαψεύσει την άμεση διαπλοκή του παράγοντα «ευημερία» και των εκδηλώσεων «κομματικής πίστης», εφόσον οι ευημερούντες εργάτες του υποδείγματός τους συνέχιζαν να ομολογούν αφοσίωση στο Εργατικό Κόμμα. Βέβαια από τότε μέχρι σήμερα έχουν αλλάξει αρκετά δεδομένα, η επίδραση των οποίων υπήρξε καθοριστική στην εξέλιξη των κομματικών προτιμήσεων. Η διάλυση της εργατικής γειτονιάς (εν γένει του milieu), η κρίση εκπροσώπησης που αγγίζει συνδικάτα και κόμματα, η οικονομική κρίση με συνέπειες στον παράγοντα απασχόληση συνθέτουν μια πραγματικότητα, η οποία ενδέχεται να (έχει) μεταβάλει τους όρους επί των οποίων τέθηκαν στο παρελθόν ορισμένα ερωτήματα και δόθηκαν απαντήσεις. Γεγονός είναι ότι με τη μελέτη για τον «ευημερούντα εκλογέα» μάς δίνεται ένα θεωρητικό ερέθισμα προκειμένου να θέσουμε το ίδιο ερώτημα αντεστραμμένα, να αναρωτηθούμε δηλαδή για την ύπαρξη ενός εκλογέα της υστέρησης ή ενός αποπτωχευμένου εκλογέα, που μεταβάλλει τη συμπεριφορά του εξ αιτίας της διαρκούς ή συγκυριακής περιθωριοποίησής του από την αγορά εργασίας.⁵⁵

Όπως και οι παραπάνω συγγραφείς είχαν τονίσει, ότι δηλαδή η κατάσταση της ευημερίας είναι δυνατόν όχι τόσο να μεταστρέψει παγιωμένες εκλογικές προτιμήσεις, αλλά κυρίως να μεταβάλει τις

54. J.H. Goldthorpe - D. Lockwood - Fr. Bechhofer - J. Platt, *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1968. Η αντίθετη άποψη στο E. Noelle-Neumann, *Werden wir alle Proletarier? Wertewandel in unserer Gesellschaft*, Interform, Ζυρίχη 1978. Η συγγραφέας διαπιστώνει τον εξαστισμό των εργατών στο «υλικό πεδίο», υποστηρίζει όμως τη συρρικνούμενη επιρροή των αστικών αξιών. Στο «πνευματικό πεδίο» εντοπίζει αντιθέτως μια «προσαρμογή στη νοοτροπία των κατώτερων στρωμάτων».

55. Το ερώτημα αυτό θέτει στο κλασικό, πια, έργο του ο S.M. Lipset (*Political man. The social bases of Politics*, Νέα Υόρκη 1963, σ. 47-48), ισχυριζόμενος ότι η ένδεια καθ' εαυτή δεν αποτελεί την κύρια αιτία ακραίων εκδηλώσεων. Δεν αποκλείει την εμφάνιση ενός πολιτικού συντηρητισμού, γεγονός που υποδηλώνει την αμφισημία του φαινομένου. Η συμβολή της παραμέτρου «οικονομική θέση» θα απέβαινε αποφασιστική για τις κομματικές προτιμήσεις, εφόσον υλικές βελτιώσεις συμπληρώνονταν από «ομογενείς» αλλαγές στον κοινωνικό-πολιτιστικό περίγυρο. H. Berger - K. Traar, «Grundlegende Faktoren des Wahlverhaltens», *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3 (1983), σ. 293-309.

στάσεις και το «στιλ ζωής» των εργατών, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι παρεμφερή σχόλια γίνονται και από ειδικούς της εκλογικής συμπεριφοράς των ανέργων. Πολλοί από αυτούς έχουν εντοπίσει τη διευρυμένη αλλαγή όχι, απαραίτητως, στις εκλογικές προτιμήσεις όσο, κυρίως, στις πολιτικές στάσεις των ανέργων, καθώς και όσων έμμεσα θίγονται ή αισθάνονται πως απειλούνται απ' την ανεργία. Μάλιστα, οι πολιτικές στάσεις των τελευταίων σε επιμέρους κρίσιμες θεματικές (κοινωνικές παροχές, συνδικαλισμός, αλλοδαποί, θανατική ποινή κτλ.) είναι απολύτως συγκρίσιμες και ακολουθούν τις ίδιες, περίπου, διακυμάνσεις των αντίστοιχων στάσεων ανέργων πολιτών.⁵⁶

Πάντως χρήσιμο είναι, πριν εξειδικεύσουμε το ερώτημα ως προς το είδος των συναρτήσεων που υφίστανται μεταξύ της ανεργίας και της εκλογικής συμπεριφοράς, να σημειώσουμε τα εξής:

– Όταν γίνεται αναφορά στους ανέργους, το θέμα τίθεται ωσάν οι άνεργοι να συνιστούν μια κοινωνική ομάδα με κοινά γνωρίσματα, ταυτότητα και στόχους. Στην πραγματικότητα η εικόνα αυτή είναι αποτέλεσμα συνειδητών αφαιρέσεων, προκειμένου να μελετήσουμε πτυχές του προβλήματος. Αν, λοιπόν, η κατάσταση της ανεργίας και οι συνέπειές της αποτελούν τον κοινό παρονομαστή της οιονεί ομάδας των ανέργων, τα στοιχεία που διαφοροποιούν και εν τέλει εξαστομικεύουν την καθενιά επιμέρους περίπτωση είναι αρκετά και σημαντικά, προκύπτουν δε από διαφορές της κοινωνικής δομής, των πολιτικών και κομματικών προσδέσεων και των παραδεδομένων εντάξεων των ανέργων.⁵⁷

– Το γεγονός ότι οι άνεργοι δε συνιστούν συμπαγή ομάδα, καθώς επίσης και το ότι η κατάσταση της ανεργίας θίγει τις κοινωνικές τους αναφορές και αλλοιώνει την ταυτότητά τους έχει ευρύτατες

56. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., ό.π., σ. 106-108.

57. A. Wacker (επιμ.), *Vom Schock zum Fatalismus?*, Campus, Frankfurt a.M. 1978, σ. 17. Στους ανέργους ως ομάδας χωρίς «οικονομικό και κοινωνικό τόπο εγκατάστασης» αναφέρεται ο κλασικός γερμανός κοινωνιολόγος Th. Geiger, στο πρωτοποριακό για την εποχή του βιβλίο *Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Ferdinand Enke, Στουτγάρδη 1932, σ. 97. Στη διάκριση των ανέργων από τις υπόλοιπες «κοινωνικές κατηγορίες» βλ. K. Lehman Schlozman - S. Verba, *Injury to Insult, Unemployment, Class and Political Response*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1979, σ. 2. Συνεκτικό στοιχείο της ομάδας των ανέργων αποτελεί η γνωστική, εισοδηματική κτλ. υστέρηση των μελών της έναντι άλλων ομάδων.

συνέπειες στον τρόπο και την ένταση που διεκδικούν τα συμφέροντά τους. Στη χαλαρότητα των διεκδικήσεων αυτών συμβάλλει αποφασιστικά ο χαμηλός βαθμός οργάνωσης και διαπραγματευτικής ικανότητας των ανέργων, πράγμα που αντικατοπτρίζεται στη διευρυμένη δυσπιστία τους για συλλογικές οργανώσεις (συνδικάτα). Η χαλαρότητα αυτή διατυπώνεται αναλόγως του τρόπου προσωπικής πρόσληψης της ανεργίας από τον καθένα άμεσα θιγόμενο. Αυτή λογίζεται αρχικά ως μια προσωρινή φάση στην επαγγελματική ζωή καθενός ανθρώπου, οι αρνητικές συνέπειες της οποίας οφείλουν να κατευναστούν θεσμικά, με την παρέμβαση δηλαδή του συστήματος κοινωνικής προστασίας. Όπου δε ένα τέτοιο σύστημα δεν είναι επαρκώς ανεπτυγμένο, άτυποι οικονομικοί ρόλοι στο πλαίσιο μιας σκιώδους οικονομίας συχνά υποκαθιστούν θεσμοποιημένες διαδικασίες κατευνασμού αντιδράσεων.⁵⁸ Στις περιπτώσεις ωστόσο που η διάρκεια της ανεργίας έχει αισθητά επιμηκυνθεί και ο άνεργος βρίσκεται εκτός απασχόλησης πέραν του έτους (διαρκής άνεργος), η άποψη περί προσωρινότητας της κατάστασής του υποκαθίσταται από αισθήματα «απαισιοδοξίας», «κόπωσης» αλλά και σύγχυσης σε ό,τι αφορά τη διεκδίκηση των συμφερόντων του.⁵⁹ Στη θεωρία του N. Luhmann η ανεργία λειτουργεί για τους θιγόμενους ως μέσο (ακούσιας, θα προσθέταμε) διεύρυνσης της κοινωνικής συνθετότητας.⁶⁰ Αυτοί γίνονται δέκτες ενός πλήθους ακατέργαστων πληροφοριών, οι οποίες αυξάνονται από την απουσία ενός δικτύου οργάνωσης των συμφερόντων των ανέργων. Ο πολιτικός προσανατολισμός δε διευκολύνεται σε τέτοιες συνθήκες πληροφοριακού πλουραλισμού και πολιτικής ανασφάλειας, πράγμα που μπορεί να έχει συνέπειες στην αφοσίωση των ανέργων στους θεσμούς και τα κόμματα.

58. M. Schmidt, «Wahlen, Parteienpolitik und Arbeitslosigkeit», *APuZ*, B17/1986, σ. 42.

59. P. Eisenberg - P.F. Lazarsfeld, «The psychological effects of unemployment», *Psychological Bulletin*, 35 (1938), σ. 358 επ.· E.W. Bakke, *The unemployed man*, Nisbet 1933. Για τις κλιμακούμενες αντιδράσεις των ανέργων βλ. M. Jahoda - P.F. Lazarsfeld - H. Zeisel, *ό.π.*, σ. 55-61.

60. N. Luhmann, «Wirtschaft als Soziales System», στο *Soziologische Aufklärung* 1, Westdeutscher Verlag, Opladen 1984, σ. 204-231· του ίδιου, «Komplexität», στο *Soziologische Aufklärung* 2, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986, σ. 204-220.

3. ΚΡΙΣΗ ΑΠΑΣΧΟΛΗΣΗΣ ΚΑΙ ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ. ΘΕΩΡΗΤΙΚΗ ΕΞΕΙΔΙΚΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΕΔΡΑΙΩΣΗ ΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΥΠΟΘΕΣΕΩΝ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Στο προηγούμενο μέρος παρουσιάσαμε τις ενδεχόμενες κομματικές και εκλογικές προτιμήσεις των ανέργων υπό μορφή υποθέσεων, δηλαδή καθαρών τύπων αντίδρασης. Στα επόμενα θα προσεγγίσουμε περαιτέρω τους τύπους αυτούς, επικαλούμενοι θεωρητικές αναλύσεις και εμπειρικά δεδομένα. Οι αναλύσεις και τα δεδομένα αυτά θα βοηθήσουν στον έλεγχο των παραπάνω υποθέσεων, θα καταδείξουν την αμφισημία και το πολυσήμαντο περιεχόμενο καθεμιάς υλοποιημένης, πραγματικής, συμπεριφοράς των ανέργων.

Μειωμένη πολιτική συμμετοχή και περιορισμένο ενδιαφέρον για την πολιτική, υπερψήφιση κομμάτων εξουσίας με αναβίωση παραδοσιακών προσδέσεων είτε με εκδήλωση αντικυβερνητικών συμπεριφορών, στροφή στα κομματικά άκρα ένθεν και ένθεν των κατεστημένων κομμάτων με πρόκριση μη συμβατικών μορφών πολιτικής συμμετοχής, αποτελούν εν δυνάμει και υπό προϋποθέσεις επαληθεύσιμες μορφές αντιδράσεων.

α. Η υπόθεση της απάθειας

Από την εποχή (1933) που οι M. Jahoda, P.F. Lazarsfeld, H. Zeisel, συνέγραψαν τους «Ανέργους του Marienthal» ως τις ημέρες μας η υπόθεση περί χαλάρωσης της πολιτικής συμμετοχής των ανέργων και αύξησης της αποχής στις τάξεις τους κέρδισε αρκετό έδαφος. Η παραπάνω υπόθεση, περισσότερο γνωστή ως *υπόθεση απάθειας*, εκκινεί από μια βασική παραδοχή που ισχύει σε όλες τις κοινοβουλευτικές δημοκρατίες, ότι δηλαδή μέσω των εκλογών και της συμμετοχής σ' αυτές γίνεται δυνατή η άσκηση επιρροής στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων.⁶¹ Ο πολιτικός άνθρωπος, αντιλαμβανόμενος περιοδικά την αδυναμία του να ασκήσει μια τέτοια επιρροή, εκδηλώνει αδιαφορία και απογοήτευση, μια στάση που χρεώνεται ιδιαίτερα στους ανέργους. Αυτοί, σύμφωνα με όλα τα σχετικά εμπειρικά δεδομένα, εμφανίζουν εκλογική αποχή κατά μέσο όρο διπλάσια της αποχής των εργαζομένων.⁶² Οι άνεργοι, λοιπόν, ως πο-

61. S.M. Lipset, *ό.π.*, σ. 27.

62. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 108.

λιτικώς δρώντες, μη δυνάμενοι να βελτιώσουν τη θέση τους σε μια επιθυμητή κατεύθυνση, εφόσον δεν μπορούν καν να επιτύχουν μια απόδοση της ψήφου τους που θα ήταν αντίστοιχη του κομματικού προσανατολισμού που της έχουν προσδώσει, οδηγούνται εν τέλει στο να άρουν την εμπιστοσύνη τους από το πολιτικό σύστημα και να αποχωρήσουν από αυτό, μη μετέχοντας πάντοτε στα εκλογικά προσκλητήριά του. Η αποχή από τις εκλογές μεταφράζεται στο πλαίσιο της αρχικής υπόθεσης της απάθειας ως απογοήτευση και συρρίκνωση του πολιτικού ενδιαφέροντος των θιγομένων από την κρίση απασχόλησης. Σύμφωνα, όμως, με τον Downs και την «Οικονομική Θεωρία της Δημοκρατίας» (ένα έργο το οποίο σε θεωρητικό επίπεδο υποστηρίζει και τη συγκεκριμένη και άλλες υποθέσεις εκλογικής συμπεριφοράς), η αποχή από τις εκλογές μπορεί να είναι μια πράξη ορθολογική και, φυσικά, μια πράξη όχι αποκλειστικά σχετιζόμενη με φαινόμενα κρίσης: ο ορθολογικός ψηφοφόρος π.χ. ενδέχεται να μη συμμετάσχει στις εκλογές, όταν αντιληφθεί ότι η έκβασή τους δεν πρόκειται να επηρεάσει τα «εισοδήματα χρησιμότητάς» του, δηλαδή η πιθανότητα αύξησής τους ισούται με το ενδεχόμενο μείωσής τους.⁶³ Η αποχή μπορεί όμως να σημαίνει και διαμαρτυρία, να συνιστά, συνεπώς, μια συμπεριφορά απολύτως διακριτή από αυτήν της απάθειας. Διαμαρτυρία είναι η πράξη αποχής οριακών ψηφοφόρων, όταν αυτοί διαπιστώσουν ότι το κόμμα τους συγκλίνει προς κάποιο άλλο. Έτσι, με την αποχή τους διευκολύνουν τη νίκη του αντίπαλου κόμματος, διαμαρτυρούμενοι με τον τρόπο αυτό για την πολιτική «αμφισημία» του κόμματός τους.⁶⁴ Η αποχή συνιστά, επίσης, διαμαρτυρία και για τους «αβέβαιους ψηφοφόρους», οι οποίοι κάθε τάση κομματικής σύγκλισης την ερμηνεύουν ως πράξη κομματικής ομοιομορφίας.⁶⁵

63. A. Downs, *ό.π.*, σ. 70. Πέραν ενός συγκυριακού υπολογισμού ατομικού «κόστους-οφέλους», σημαντικός παράγοντας της εκλογικής συμπεριφοράς αναδεικνύεται ένα εδραιωμένο αίσθημα ευθύνης του εκλογέα-πολίτη για το πολιτικό σύστημα και τη δημοκρατία. Αυτό, σε συνδυασμό με μια «στρατηγική» και αναπόφευκτη αβεβαιότητα για το πώς θα συμπεριφερθούν οι άλλοι, ενδέχεται να ανατρέψει τα αποτελέσματα του αρχικού υπολογισμού του εκλογέα, P. Ordeshook - W. Riker, «A theory of the calculus of voting», *APSR*, τόμ. 62, 1 (1968), σ. 25 επ.· Th. Palfrey - H. Rosenthal, «Voter participation and strategic uncertainty», *APSR*, τόμ. 79, 1 (1985), σ. 62· N. Nie - S. Verba, «Is it rational to vote?», στο R. Niemi - H. Weisberg (επιμ.), *Controversies in american voting behavior*, San Francisco 1976, σ. 26.

64. A. Downs, *ό.π.*, σ.193.

65. Στο ίδιο.

Εν κατακλείδι, η πράξη της αποχής είναι δυνατόν να μη συνθέτει μια στάση απάθειας, αλλά ακριβώς το αντίθετο, να συνιστά δηλαδή μια καθαρά «πολιτική πράξη».⁶⁶ Όπως και αν νοηθεί η αποχή, ως ορθολογική αποχή, ως πολιτική διαμαρτυρία ή και ως αδιαφορία, και σύμφωνα με τον Downs και σύμφωνα με άλλους μελετητές της εκλογικής συμπεριφοράς, «το ποσοστό της αποχής είναι υψηλότερο μεταξύ των πολιτών που ανήκουν στις χαμηλότερες εισοδηματικές τάξεις»,⁶⁷ κυρίως διότι αυτοί «είναι δυσκολότερο να φέρουν το κόστος πληροφόρησης».⁶⁸ Και στην περίπτωση, όμως, αυτή η αποχή από τις εκλογές εξακολουθεί να αποτελεί στη λογική των οικονομικών θεωριών της πολιτικής ορθολογική πράξη: οι οικονομικά περιθωριοποιημένοι πολίτες, προκειμένου να μετασχούν ισότιμα στην εκλογική διαδικασία, θα πρέπει όχι μόνο να φέρουν το σχετικό κόστος, αλλά με δεδομένη τη συρρίκνωση της οργανωτικής και διαπραγματευτικής ικανότητάς τους, είναι λογικό να υποθέσουν ότι ο «συντελεστής επιρροής» τους στα πολιτικά και κομματικά δρώμενα είναι μικρός, και, άρα, η συμμετοχή τους δε θα αντισταθμίσει το κόστος που συνεπάγεται.⁶⁹ Εκτός αυτού ο συντελεστής επιρροής των ψηφοφόρων συναρτάται άμεσα με το βαθμό «έντασης», με τον οποίο καθένας από αυτούς περιβάλλει την κομματική του προτίμηση, αλλά και το μέγεθος της «εύνοιας» με την οποία τα κόμματα περιβάλλουν κατηγορίες ψηφοφόρων τους. Είναι φανερό ότι οι κατηγορίες των οικονομικά περιθωριοποιημένων παρουσιάζουν μια χαλάρωση παραδοσιακών προσδέσεων τους με κόμματα, γεγονός που διευκολύνει τη μεταστροφή της προτίμησής τους. Η χαλάρωση δηλαδή αυτή επιτρέπει τη συρρίκνωση πελατειακών, κομματικών και εν γένει εμπράγματων και επί τη βάση συγκεκριμένων θεματικών συμφερόντων συγκροτούμενων κομματικών προσδέσεων και, άρα, μεταξύ άλλων και τη δυνατότητα ανάδειξης αντικυβερνητικών εκλογικών προτιμήσεων.

66. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, 1985, σ. 72. Σύμφωνα με το συγγραφέα, η αποχή στο προ- και μεταπολεμικό κομματικό σύστημα της Ελλάδας συνιστούσε οργανωμένη από τις παρατάξεις «πολιτική πράξη». Χαρακτηριστικά αναφέρει την αποχή των Αντιβενιζελικών το 1910 και 1923, των Βενιζελικών το 1915 και 1935 και της Αριστεράς το 1946. Ολοκληρωμένη παρουσίαση της θεματικής «εκλογική αποχή» στο M. Eifort, *Die Nichtwähler. Wahlenthaltung als Form des Wahlverhaltens*, Schöningh, 1994.

67. A. Downs, *ό.π.*, σ.378.

68. Στο *ίδιο*, σ. 365.

69. Στο *ίδιο*, σ. 138.

Στο επιχείρημα αυτό θα επανέλθουμε στη συνέχεια· προς το παρόν ας παραμείνουμε στην περί απάθειας υπόθεση, προσπαθώντας να παρακολουθήσουμε στο επίπεδο της θεωρίας και της θεωρητικής επεξεργασίας εμπειρικών μελετών τη σχέση οικονομικής περιθωριοποίησης και εκλογικής συμμετοχής. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες, διαρκούσης της ύφεσης στην οικονομία και την απασχόληση, παρατηρήθηκε στο εκλογικό σώμα μια αύξηση της αποχής, που συνδυάστηκε με μια πτώση των εκλογικών ποσοστών που σωρευτικά συγκεντρώνουν τα κόμματα πλειοψηφίας, καθώς και με κάποια αύξηση στα ποσοστά των μικρότερων κομμάτων που βρίσκονται ένθεν και ένθεν των παραπάνω. Αν η μείωση των ποσοστών εκλογικής συμμετοχής σχετίζεται με τις εκδηλώσεις της εντεινόμενης ύφεσης,⁷⁰ είναι αναγκαίο, προκειμένου να αποφευχθούν απλοποιητικές συναρτήσεις αιτίου-αιτιατού, να γίνουν ορισμένες διευκρινίσεις. Μια πρώτη αφορά στις δομικές συντεταγμένες της αποχής των ανέργων: Τα ποσοστά αποχής τους είναι, όπως αναφέραμε, περίπου διπλάσια των εργαζομένων (εργατών-υπαλλήλων), τα ποσοστά όμως αυτά στις ομάδες των ανέργων που διαθέτουν τουλάχιστον μια επαγγελματική εξειδίκευση και, πολύ περισσότερο, ανώτερη και ανώτατη εκπαίδευση, είναι μικρότερα εκείνων που παρουσιάζουν αντίστοιχες ομάδες εργαζομένων.⁷¹ Η άνοδος του μορφωτικού επιπέδου συνδυάζεται γενικότερα με κάποια αύξηση της πολιτικής συμμετοχής, γεγονός που στη βιβλιογραφία αποδίδεται με τον όρο «γνωστική κινητοποίηση».⁷² Αυτή στους ανέργους με επαγγελματική εξειδίκευση και, περισσότερο, με ανώτερο/ανώτατο εκπαιδευτικό επίπεδο εκφράζεται ως πολιτική διαμαρτυρία, συγκεκριμενοποιείται δε με την εκδήλωση προτίμησης για κόμματα «νέας πολιτικής».⁷³

70. Η εκλογική συμμετοχή στην Αγγλία από 84% (1950) έπεσε στο 75% (1987). Στη Γαλλία (βουλευτικές εκλογές) από 85% (1978) στο 66% (1988), στην Αυστρία από 94% (1945) στο 86% (1990) και στην ΟΔΓ από 91% (1972) στο 78% (1991), Ph. Norton, *The British Polity*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1991, σ. 97-99· D.B. Goldey - R.W. Johnson, «The French Presidential Election of 24 April-8 May and the General Election of 5-12 June 1988», *Electoral Studies*, τόμ. 7, 3 (1988).

71. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», *ό.π.*, σ. 110-111.

72. W. Bürklin, «Gesellschaftlicher Wandel, Wertewandel und politische Beteiligung», στο Starzacher - Schlacht - Friedrich - Leif (επιμ.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*, Köln 1992, σ. 30· St. Bennett, *Apathy in America 1960-1984*, Xenia, Ohio 1986, σ. 122. E. Muller/M. Seligson/I. Turan, «Education, participation, and support for democratic norms», *Comparative Politics*, τόμ. 20, 1 (1987), σ. 19 επ.

73. Φορείς «μετα-υλιστικών» αξιών που χαρακτηρίζουν τις διακηρύξεις κομμάτων «νέας πολιτικής» είναι οι νέοι, οι μορφωμένοι, τα νέα μεσαία στρώματα.

β. Η υπόθεση της κινητοποίησης των ανέργων. Η εκλογική συμπεριφορά κατά την κρίση της Βαϊμάρης (1929-1933). Ένα παράδειγμα

Αν η αποχή λογίζεται στις εκδηλώσεις κρίσης, έχει ωστόσο διατυπωθεί και το αντίθετο, ότι δηλαδή *αύξηση της εκλογικής συμμετοχής παρατηρείται κυρίως σε περιόδους οξείας κρίσεως*,⁷⁴ όπως αυτό συνέβη στο διάστημα 1929-1933 κατά την κρίση της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης. Επίσης έχει υποστηριχθεί και μια εξίσου αιρετική άποψη, ότι δηλαδή η πτώση των ποσοστών συμμετοχής στις εκλογές δεν αποτελεί ένδειξη κρίσης, αλλά καταδεικνύει μια τάση «ομαλοποίησης στη λειτουργία της (μεταπολεμικής) δημοκρατίας».⁷⁵

Συγκεκριμένα η υπόθεση της απάθειας για το χρονικό διάστημα της κρίσης 1929-1933 στη Γερμανία φαίνεται να μην επαληθεύεται, μια και η αύξηση των ποσοστών ανεργίας συνοδεύθηκε από μια αύξηση των ποσοστών εκλογικής συμμετοχής.⁷⁶ Βεβαίως, η συμμετοχή των ανέργων στις εκλογές της περιόδου εκείνης υπήρξε κατά τι μικρότερη του μέσου όρου συμμετοχής των εκλογέων συνολικά,

N. Δεμερτζής, *ό.π.*, σ. 99· H. Κατσούλης, «Εισαγωγή στην ελληνική έκδοση», στο Γ. Ράσκη - H. Κατσούλης κ.ά., *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτ. Ευρώπης*, τόμ. 2, Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 68-138, ιδιαίτ. σ. 128 επ. Οι πλέον μορφωμένοι από τους ανέργους στην ηλικιακή κατηγορία 18-25 δείχνουν σε συντριπτικό ποσοστό προτίμηση για τα κόμματα αυτά, ενώ το ποσοστό είναι υψηλό και στην κατηγορία 26-40, πράγμα που επιβεβαιώνει τη διαπίστωση του Inglehart («Post-Materialism in an Environment of Insecurity», *APSR*, τόμ. 75, 1981, σ. 897 επ.) ότι «μετα-υλιστικές» αξίες διατηρούνται και σε περιόδους ύφεσης.

74. Για την ανάγκη ενσωμάτωσης των δρώντων σε περιόδους κρίσεων βλ. S.M. Lipset, *ό.π.*, σ. 195-196.

75. D. Roth, «Sinkende Wahlbeteiligung. Eher Normalisierung oder Krisensymptom?», στο Starzacher κ.ά., *ό.π.*

76. J.W. Falter, «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25, (1984), σ. 277-279 και πίνακας 1, σ. 279:

*Ανεργία και εκλογική συμμετοχή (1930-1933)
ποσοστά συμμετοχής ανέργων στις εκλογές*

	-5	-10	-15	-20	-25	-30	-35	-40	-45
1930	77,1	77,7	80,6	83,0	83,4	84,0	86,3	90,0	88,4
1932 Ιαν.	79,3	82,3	84,6	85,2	84,8	84,8	88,3	84,9	94,2
1932 Νοέ.	75,6	78,8	81,1	81,3	83,0	82,9	79,1	81,2	82,1
1933	87,0	88,3	89,5	89,0	89,4	90,4	89,5	—	91,2

πράγμα που χαλαρά φαίνεται πως κινείται στο πλαίσιο της συνηθισμένης πρόσληψης της σχέσης ανεργίας-εκλογικής συμμετοχής.⁷⁷ Σε επίπεδο, όμως, σωρευτικών δεδομένων, δηλαδή επί της συνολικής επικράτειας και του συνόλου του εκλογικού σώματος στο πλαίσιο του παραδείγματός μας, η υπόθεση της απάθειας υποκαθίσταται από αυτήν της διευρυμένης «κινητοποίησης» των εκλογέων. Η κινητοποίηση αυτή, αντίθετα από την κρατούσα άποψη που θέλει τους ανέργους να εμφανίζονται περισσότερο πολιτικά ακραίοι στις κομματικές τους επιλογές απ' ό,τι το σύνολο του πληθυσμού, δεν προκάλεσε μια περαιτέρω ριζοσπαστικοποίησή τους, αλλά πρωτίστως μια εντονότερη ριζοσπαστικοποίηση του υπόλοιπου πληθυσμού.⁷⁸ Από την κρίση της Βαϊμάρης μπορεί να βγήκαν κερδισμένα τα ακραία και αντισυστημικά κόμματα, οι άνεργοι ωστόσο υπερψήφισαν εκείνα με τα οποία αισθάνονταν μια παραδοσιακή πρόσδεση. Οι άνεργοι εργάτες π.χ. στράφηκαν προς το Σοσιαλδημοκρατικό (SPD), κυρίως, όμως, προς το Κομμουνιστικό Κόμμα (KPD). Τα ποσοστά που αυτοί έδωσαν στο Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα (NSDAP) ήταν εμφανώς κατώτερα (15-29 μονάδες) των προτιμήσεων που το κόμμα αυτό είχε αποσπάσει στο σύνολο του εκλογικού σώματος, όπως και τα ποσοστά που απέσπασε το KPD από τους ανέργους υπαλλήλους, την κατ'έξοχήν εκλογική πελατεία του NSDAP, ήταν κατά τι υψηλότερα (1-3 μονάδες) των συνολικών ποσοστών του κόμματος αυτού. Η εκλογική ομάδα των ανέργων υπαλλήλων πάντως, το ίδιο όπως και τα μεσαία στρώματα στη Γερμανία την εποχή εκείνη γενικότερα, παρουσίασε ιδιαίτερα αυξημένες προτιμήσεις για το NSDAP, που κυμαίνονταν πολύ πάνω (15-33 μονάδες) από τις κατά μέσο όρο εκφρασμένες προτιμήσεις των ανέργων εργατών για το Εθνικοσοσιαλιστικό Κόμμα, αλλά και πάνω (3-4 μονάδες) από τα συνολικά ποσοστά που συ-

77. Στο ίδιο, σ. 281 και πίνακας 3, σ. 280:

Η εκλογική συμμετοχή ανέργων και εργαζομένων

εκλογές	Ιανουαρίου 1932	Νοεμβρίου 1932	1933
Άνεργοι	80%	77%	84%
Εργαζόμενοι	84%	81%	89%
Εκλογική συμμετοχή (συνολικά)	83%	80%	88%

78. Στο ίδιο, σ. 285

γκέντρωσε η NSDAP στις εκλογές του Νοεμβρίου 1932 και του 1933.⁷⁹ Όπως προκύπτει από σχετικές αναλύσεις, υπήρξε μια αρνητική συνάρθρωση μεταξύ ποσοστών ανεργίας και εκλογικών ποσοστών του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος, η δύναμη του οποίου έπεσε κάτω του μέσου όρου σε περιοχές αυξημένης ανεργίας, ενώ, αντιθέτως, στις περιοχές αυτές αυξάνονταν τα ποσοστά των Κομμουνιστών και παρουσίαζαν μια διακύμανση ανάλογη με εκείνη της ανεργίας.⁸⁰

Μια ολοκληρωμένη εκλογική ανάλυση της περιόδου θα απαιτούσε τη *συνδυαστική αποτίμηση* συγκυριακών παραγόντων, που σχετίζονται με τις διακυμάνσεις της ύφεσης, και παγιωμένων χαρακτηριστικών της κοινωνικής δομής, που αποτελούσαν για την εποχή εκείνη, εν μέρει εξακολουθούν και σήμερα ακόμη να αποτελούν, προσδιοριστικούς παράγοντες για την απόδοση της ψήφου.⁸¹ Στα παραπάνω περιοριστήκαμε προκειμένου να τοποθετήσουμε τη σχέση κρίσης απασχόλησης και εκλογικής προτίμησης στο γενικότερο πλαίσιο της υπόθεσης περί κινητοποίησης των ανέργων. Αυτή στο παράδειγμά μας φάνηκε να επαληθεύεται κυρίως ως προς το σκέλος περί ριζοσπαστικοποίησης της εκλογικής στάσης των ανέργων, εφόσον στα παραπάνω καταδείχθηκε ότι οι αποκλεισμένοι από την αγορά εργασίας υπερψήφιζαν προ πάντων κόμματα «αντιτιθέμενα στο σύστημα, παρά αφοσιωμένα σ' αυτό κόμματα της αντιπολίτευσης».⁸²

79. Στο ίδιο, πίνακας 3 και 4, σ. 283 και 284. Επίσης πίνακας 9, σ. 290:

Κομματικές προτιμήσεις των ανέργων εργατών και υπαλλήλων

εκλογές	Ιανουαρίου 1932		Νοεμβρίου 1932		1933	
	NSDAP	KPD	NSDAP	KPD	NSDAR	KPD
Άνεργοι:						
Εργάτες	13%	29%	12%	34%	10%	30%
Υπάλληλοι	28%	13%	30%	16%	43%	14%
Εκλογ. σώμα (συν.)	31%	12%	27%	14%	39%	11%

80. W. Kaltefleiter, *Wirtschaft und Politik in Deutschland*, Köln, Opladen 1966, σ. 47.

81. Οι Frey - Weck, *ό.π.*, σ.17, 22 και πίνακας 4, σ. 17, επιχειρούν το ίδιο, δηλαδή την οικονομετρική αποτύπωση της επιρροής κοινωνικών-δομικών, δημογραφικών, οικονομικών και κ.ά. παραμέτρων για την εξήγηση της εκλογικής συμπεριφοράς.

82. J.W. Falter, *ό.π.*, σ. 291.

Η υπόθεση της κινητοποίησης και, ειδικότερα, της ριζοσπαστικοποίησης φαίνεται να κερδίζει έδαφος. Από σχετικές έρευνες που διεξήχθησαν για τη μελέτη της πολιτικής συμπεριφοράς και των στάσεων των ανέργων διαπιστώθηκε ότι αυτοί διατηρούν ένα σχετικό έως ισχυρό ενδιαφέρον για την πολιτική, παρ' ότι σ' ένα συντριπτικό ποσοστό τους δεν πιστεύουν ότι μπορούν να επηρεάσουν την κυβερνητική πολιτική, συνεπώς και τη λήψη αποφάσεων.⁸³ Ακόμη, λοιπόν, και αν δε μεταβάλλουν αποφασιστικά την εκλογική τους συμπεριφορά, τούτο σημαίνει ότι εξακολουθούν συμβατικά να συμμετέχουν στις κοινοβουλευτικές διαδικασίες, η αλλαγή των πολιτικών τους στάσεων (δυσπιστία για κόμματα/συνδικάτα, προθυμία για πολιτική διαμαρτυρία με πρόκριμα λιγότερο συμβατικών και μη κομματικά κατευθυνόμενων μέσων παρέμβασης) καθιστά τους ανέργους δεξαμενή για την ανάδειξη μιας ριζοσπαστικής πολιτικής συμπεριφοράς.⁸⁴ Η τάση τους αυτή αποδίδεται στο γεγονός της «πολιτικής αποξένωσης» και της «ελλιπούς παρουσίας τους στους διαμεσολαβητικούς θεσμούς».⁸⁵ Η συμμετοχή των ανέργων σε συνδικάτα, κόμματα, ομάδες πίεσης, όταν συμβαίνει, αποκτά τελετουργικό χαρακτήρα, γίνεται δηλαδή μια πράξη συνήθειας, η οποία για τους ίδιους συμβολίζει μια βιογραφική-βιωματική τους ανάγκη για συνέχεια με τον πρότερο της εργασιακής περιθωριοποίησής τους τρόπο ζωής.⁸⁶

γ. Η υπόθεση της μεταστροφής των κομματικών προτιμήσεων των ανέργων: Αντι-κυβερνητική και πελατειακή υπόθεση

Η οικονομική ύφεση και η κρίση απασχόλησης, σε συνδυασμό με το φαινόμενο της «πολιτικής αποξένωσης» των ανέργων και τη δημιουργία προϋποθέσεων για ριζοσπαστικοποίηση των πολιτικών τους στάσεων, είναι δυνατόν να μετεξελιχθεί σε κρίση νομιμοποίησης; Οι θιγόμενοι από την κρίση ενδέχεται να άρουν την αφοσίωσή τους στο πολιτικό σύστημα (αντισυστημική στάση) ή και μόνον σε κάποιους από τους θεσμούς του, όπως κυβέρνηση και κόμματα πλειοψηφίας (αντικυβερνητική στάση); Οι απαντήσεις που από τη δεκαετία του '30 έως τις ημέρες μας δίδονται, καλύ-

83. M. Beckmann, «Radikalisierung oder Apathie?», *PVS*, τόμ. 29 (1988), σ. 596.

84. Στο ίδιο.

85. W. Kornhauser, *The Politics of Mass Society*, Λονδίνο 1960.

86. M. Beckmann, *ό.π.*, σ. 603.

πτουν όλο το φάσμα δυνατών, ιδεολογικά και πολιτικά, εν μέρει και εμπειρικά, θεμελιωμένων θέσεων. Είναι γεγονός ότι μέρος των ανέργων εκδηλώνει μια μεταστροφή στις κομματικές προτιμήσεις του, ενώ ένα άλλο δεν αποκλείεται να ανακαλέσει πρότερες, παραδομένες, συμπεριφορές του ή και να ανακτήσει «φυσικές», τρόπον τινά, κομματικές εντάξεις του.

Στην τρίτη γενική υπόθεση περί μεταστροφής των προτιμήσεων των ανέργων και εν γένει των θιγομένων από την κρίση ανήκει, όπως ήδη αναφέραμε, και η *αντικυβερνητική και η πελατειακή υπόθεση*. Οι άνεργοι κάνοντας τις κομματικές επιλογές τους με γνώμονα το αντικυβερνητικό κριτήριο, ενισχύοντας δηλαδή με την ψήφο τους περισσότερο κόμματα της αντιπολίτευσης, προσβλέπουν σ' αυτά για τον έλεγχο της ανεργίας, ψηφίζοντας δε με βάση πελατειακά κριτήρια ενισχύουν περισσότερο εκείνα τα κόμματα που έχουν κριθεί ως περισσότερο πολιτικά αρμόδια για τον έλεγχο του προβλήματος.

Η υπερψήφιση ενός κόμματος της αντιπολίτευσης (αντικυβερνητική υπόθεση) δε σημαίνει παρά βούληση των ψηφοφόρων για μια διαφορετική πολιτική από εκείνη που εφάρμοσε το κυβερνητικό σχήμα.⁸⁷ Μια αντικυβερνητική συμπεριφορά έχει περισσότερο τα χαρακτηριστικά της διαμαρτυρίας, παρά το στοιχείο της συνειδητής, με συγκεκριμένο προσανατολισμό, μεταστροφής εκλογικών προτιμήσεων. Η δυνατότητα της μεταστροφής συνδέεται άμεσα με το μικρό ή μεγάλο ενδιαφέρον των ψηφοφόρων για τις εκλογές ή, ορθότερα, για μια *συγκεκριμένη έκβαση* του αποτελέσματος των εκλογών.⁸⁸ Μετά όμως από δύο συναπτές δεκαετίες συνεχιζόμενης μαζικής ανεργίας, κατά τη διάρκεια των οποίων αρκετά κόμματα δοκιμάστηκαν στη διακυβέρνηση χωρών με αυξημένα ποσοστά ανεργίας και αρκετές, επίσης, οικονομικές πολιτικές και πολιτικές απασχόλησης εφαρμόστηκαν, χωρίς να υπάρξει ένα θεαματικό αποτέλεσμα στον έλεγχο της κρίσης, οι άνεργοι σήμερα, περισσότερο από ποτέ άλλοτε, δε φαίνεται να ενδιαφέρονται για μια συγκεκριμένη έκβαση του εκλογικού αποτελέσματος. Η αρχική προτίμηση που αυτοί επέδειξαν για τα εργατικά, σοσιαλιστικά/σοσιαλδη-

87. A. Downs, *ό.π.*, σ. 4, 6, 23, 69, 85.

88. Εάν συγχρατίσουμε τη διάκριση των P.F. Lazarsfeld - B.R. Berelson - H. Gaudet, *ό.π.*, σ. XVI-XIX, μεταξύ «μετακινούμενων» «μεταστρεφόμενων» και «σταθερών» ψηφοφόρων, το ενδεχόμενο της μεταστροφής και της αποχής συνδέεται με το ενδιαφέρον των εκλογών για συγκεκριμένη έκβαση του αποτελέσματος.

μοκρατικά κόμματα δείχνει να χαλαρώνει, όπως εν γένει χαλαρώνει και το κριτήριο αρμοδιότητας που το εκλογικό σώμα, μεταξύ αυτών και οι άνεργοι, ή κυρίως αυτοί, έδειχναν να αποδίδουν στην παραπάνω κομματική οικογένεια για την αντιμετώπιση κρίσεων απασχόλησης. Σύμφωνα με τη μελέτη των Owens και Wade, στις εκλογές του 1983 στη Βρετανία μόνο το 51% των ερωτηθέντων ανέμεναν υψηλότερη ανεργία από μια κυβέρνηση των Συντηρητικών, ενώ αντιθέτως το 64% περίμενε υψηλότερο δείκτη πληθωρισμού μετά από μια νίκη των Εργατικών.⁸⁹ Επίσης, η κυβερνητική στροφή του 1982 στην ΟΔΓ συνοδεύθηκε από μια μεταστροφή στις προτιμήσεις των ανέργων. Αυτοί καταλόγισαν στην SPD, που βρισκόταν μέχρι τότε στη κυβέρνηση, την αύξηση της ανεργίας από 3,5 (1980) σε 7,5% (1982). Ενώ το Σοσιαλδημοκρατικό Κόμμα διατηρούσε μεταξύ των ανέργων ένα προβάδισμα 20 μονάδων (πρώτο ήμισυ του 1980) έναντι της CDU/CSU, μετά από δύο χρόνια η διαφορά τους μηδενίστηκε, για να επανέλθει μετά από άλλη μια διετία, μεσούσης μιας κυβέρνησης Χριστιανοδημοκρατών-Χριστιανοκοινωνιστών-Φιλελευθέρων, στο αρχικό προβάδισμα των 20 μονάδων υπέρ της SPD, την ίδια περίοδο που ο δείκτης ανεργίας από 7,5 (1982) ανήλθε στο 9,6% (1984).⁹⁰

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι και η αντικυβερνητική και η πελατειακή υπόθεση (υπόθεση αρμοδιότητας) είναι δυνατόν να τύχουν και διάψευσης και επιβεβαίωσης, σημαντικό όμως είναι να εντοπίσει κανείς τις προϋποθέσεις και του ενός και του άλλου ενδεχομένου. Γεγονός είναι ότι *οι μεν σταθεροί εκλογείς αποδίδουν την ψήφο τους με γνώμονα πελατειακές προσδέσεις, ενώ οι «κυμαινόμενοι» εκλογείς σε συνθήκες κρίσης, καθώς και άτομα που καθίστανται άνεργοι σε μια περίοδο που το κόμμα το οποίο προκρίνουν βρίσκεται στην εξουσία, είναι πιθανότερο να ψηφίσουν επί τη βάση του αντικυβερνητικού κριτηρίου.*⁹¹ Βεβαίως, η αύξηση των ποσοστών ανεργίας και η διάρκεια που έχει προσλάβει το φαινόμενο συντελούν εν γένει στον περιορισμό της υποστήριξης κυβερνητικών κομμάτων. Η επαλήθευση της αντικυβερνητικής υπόθεσης αφορά πρωτίστως τους διαρκώς ανέργους, οι οποίοι ούτε γίνονται αυτομάτως απάθεις ούτε στρέφονται εναντίον των κομμάτων, αλλά, όπως από

89. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 34.

90. U. Feist - D. Fröhlich - H. Krieger, *ό.π.*, 1984, σ. 3-17, *ιδίαιτ.* σ. 8-10.

91. Στο *ίδιο*, σ. 8. Επίσης, Büchel - Falter, *ό.π.*, σ. 195-197.

σχετικές έρευνες έχει καταδειχθεί, μεταστρέφουν κατ' αρχήν την προτίμησή τους από το κυβερνών στα κόμματα της αντιπολίτευσης.⁹² Πάντως για τον έλεγχο του βαθμού επαλήθευσης ή διάψευσης σχετικών υποθέσεων που αφορούν την εκλογική συμπεριφορά των ανέργων, σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η εκάστοτε θέση, κυβερνητική ή αντιπολιτευτική, των πολιτικών κομμάτων στο κοινοτικό σύστημα. Έτσι π.χ. το κριτήριο της αρμοδιότητας λειτουργεί καλύτερα για τους άμεσα θιγόμενους, όταν τα κόμματα που το διεκδικούν βρίσκονται στην αντιπολίτευση, ακριβώς επειδή αποτυχημένες κυβερνητικές παρεμβάσεις σε ζητήματα που θεωρούνται της απολύτου αρμοδιότητας των (κυβερνητικών αυτών) κομμάτων ενέχουν τον κίνδυνο της χαλάρωσης του παραπάνω κριτηρίου. Η χαλάρωση, βεβαίως, της κοινοτικής αφοσίωσης των ανέργων δεν τους αποδεσμεύει αυτομάτως από τις παγιωμένες κοινοτικές τους προσδέσεις· ξεκινά ωστόσο μια τέτοια διαδικασία, τότε αυτή αφορά κατά πρώτον την ατομική πολιτική στάση των ανέργων, μεταφραζόμενη δε ως εκλογική συμπεριφορά εκδηλώνεται αρχικά με το μανδύα της αποχής, παρά της άμεσης αλλαγής της κοινοτικής προτίμησης και το πέρασμα σ' ένα άλλο κοινοτικό στρατόπεδο.⁹³ Σαφώς ορισμένες ομάδες, και αυτό αφορά και τους ανέργους, όπως είναι οι ηλικιακές ομάδες άνω των 45 ετών και γενικότερα οι ομάδες με ήδη διαμορφωμένες και, κατά το μάλλον ή ήττον, σταθερές κοινοτικές προτιμήσεις, είναι λιγότερο επιρρεπείς σε αλλαγές κοινοτικού στρατοπέδου, ενώ αντιθέτως τα νέα μεσαία στρώματα, που δείχνουν μια μεγαλύτερη ρευστότητα στις κοινοτικές τους προτιμήσεις, είναι περισσότερο πρόθυμα για μια τέτοια αλλαγή και περισσότερο, επομένως, πιθανόν να δείξουν σε συνθήκες κρίσης απασχόλησης μια αντικυβερνητική στάση. Αυτή δεν αποκλείεται να εμφανιστεί και μεταξύ νέων εκλογέων (18-25 ετών), στους οποίους είναι μικρότερο το ενδεχόμενο να έχουν αποκραταλωθεί μόνιμες κοινοτικές ταυτίσεις.⁹⁴

92. Στο ίδιο, σ. 198.

93. H. Krieger, *ό.π.*, σ. 361-362.

94. Στο ίδιο, σ. 198.

4. ΕΚΛΟΓΙΚΗ ΣΥΜΠΕΡΙΦΟΡΑ ΤΩΝ ΑΝΕΡΓΩΝ: ΚΑΤΑΛΗΚΤΙΚΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Με τη βοήθεια των παρατηρήσεων που προηγήθηκαν, ποια απάντηση θα μπορούσε να δοθεί στο ερώτημα που εξαρχής τέθηκε και αφορά στις προσδιοριστικές ορίζουσες της εκλογικής συμπεριφοράς και των κομματικών προτιμήσεων των ανέργων; Αναμφισβήτητα θα τονίζαμε ότι το «τοπίο» εξακολουθεί να παραμένει θολό. Θα ξεκινούσαμε, πάντως, τα συμπεράσματά μας με τη διαπίστωση ότι ο παράγοντας «ανεργία» είναι οπωσδήποτε σημαντικός και μπορεί να ασκήσει μια ουσιαστική επίδραση στη συμπεριφορά του εκλογικού σώματος, εφόσον συντρέξουν κάποιες συμπληρωματικές προϋποθέσεις. Αυτές αναδεικνύονται π.χ. σε εκλογικές αναμετρήσεις που διεξάγονται σε περιόδους οικονομικής κρίσης υπό την κατάρρευση οικονομικών θεματικών ή όταν από τα κυβερνητικά κόμματα έχουν καλλιεργηθεί στους ψηφοφόρους συγκεκριμένες προσμονές για τον τρόπο που αυτά θα χειριστούν τις συγκεκριμένες θεματικές.⁹⁵ Δε θα ήταν περιεργό, λοιπόν, οι ψηφοφόροι να αντιδράσουν *κατ' αρχήν* προς μια αντικυβερνητική κατεύθυνση, εφόσον η υλοποιημένη πολιτική αποκλίνει αισθητά των διακηρύξεων, των αναμενόμενων χειρισμών ή και των προτέρων επιλογών κυβερνητικών κομμάτων.⁹⁶

Σε ό,τι αφορά τις κομματικές προτιμήσεις των ανέργων, αυτές δεν προσεγγίζονται με κριτήριο τη διαζευκτικότητα των βασικών και επιμέρους υποθέσεων, που παρουσιάσαμε, αλλά ένα επαρκέστερο κριτήριο θα ήταν η *συμπληρωματικότητα των υποθέσεων* αυτών. Θα υποστηρίζαμε, μάλιστα, ότι κάτι τέτοιο εξυπακούεται από την αμφισημία τους, το ότι δηλαδή η πραγματική συμπεριφορά των ανέργων μπορεί να κατανοηθεί προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση, να φέρει επομένως στοιχεία της μιας ή της άλλης υπόθεσης. Η αντικυβερνητική υπόθεση λ.χ. συνιστά μια περίπτωση πολιτικής κινητοποίησης που μπορεί να υλοποιηθεί είτε προς μια κατεστημένη είτε προς μια ριζοσπαστική κατεύθυνση, αναλόγως του ποια επιλογή θα υποκαταστήσει την κυβερνητική κομματική επιλογή. Την ίδια αμφισημία είναι δυνατόν να εμπεριέχει και η στάση της αποχής, η οποία μπορεί να συνιστά αδιαφορία αλλά και πολι-

95. J.R. Owens - L.L. Wade, *ό.π.*, σ. 30.

96. J. Alt - K. Chrystal, *Political Economics*, University of California Press, Berkeley 1983, σ. 152.

τική διαμαρτυρία. Η επαλήθευση, μάλιστα, του τελευταίου ενδεχομένου δεν αποκλείεται να δημιουργεί τον προθάλαμο για τη χαλάρωση σταθερών κομματικών προσδέσεων και την αποδυνάμωση της πελατειακής υπόθεσης ως μιας βασικής ορίζουσας της εκλογικής συμπεριφοράς.

Από τις μέχρι τώρα έρευνες καταδεικνύεται ότι οι άνεργοι, ως προς τη συγκεκριμένη πτυχή της συμπεριφοράς τους που άπτεται άμεσα της θέσης τους στο σύστημα απασχόλησης, είναι μάλλον περισσότερο *δύσπιστοι* απέναντι στα πολιτικά κόμματα, ιδιαίτερα στα κόμματα εξουσίας.⁹⁷ Η ανεργία, ωστόσο, είτε ως προσωπική εμπειρία είτε ως πολιτική θεματική, δε θα συνιστούσε παρά μόνον *μία μεταξύ άλλων μεταβλητών* για την ανάδειξη κομματικής προτίμησης. Έτσι είναι λογικό ο κάθε άνεργος να «επεξεργάζεται πολιτικά με διαφορετικό τρόπο» την κατάστασή του, στη διαδικασία δε αυτή αποφασιστικό ρόλο διαδραματίζουν «οι *πολιτικοί και κοινωνικοί δεσμοί*» που οι άνεργοι έχουν από το παρελθόν *καλλιιεργήσει*.⁹⁸

Πολιτικοί και κοινωνικοί δεσμοί δοκιμάζονται, βεβαίως, στις ημέρες μας γενικότερα: η διάλυση της εργατικής γειτονιάς, η κρίση εκπροσώπησης και ο πολιτικός κορεσμός, θέματα που μόνον θίξαμε, χαλαρώνουν τις παραπάνω σχέσεις. Έτσι, από την ανάλυση εκλογικών αποτελεσμάτων των μέσων της δεκαετίας του '80 και εντεύθεν αρχίζει να διαφαίνεται μια τάση αποδέσμευσης ακόμη και συνδικαλιστικά οργανωμένων εκλογέων από τις πάγιες κομματικές προτιμήσεις τους. *Μάλιστα το στοιχείο της συνδικαλιστικής ένταξης δεν απέβη αποτρεπτικό ούτε καν για τη διαφυγή ψήφων στα άκρα δεξιά κομματικών συστημάτων κοινοβουλευτικών δημοκρατιών*. Η δυσπιστία και κριτική στάση των ανέργων μετά τη διεύρυνση των ευρωπαϊκών κομματικών συστημάτων στα άκρα τους

97. H. Krieger, ό.π., σ. 369.

98. Τη συνδυαστική εξήγηση της συμπεριφοράς των ανέργων με βάση το παρελθόν τους και την παρούσα συγκυρία υποστηρίζουν οι W. Bürklin - J. Wiegand («Arbeitslosigkeit und Wahlverhalten», στο W. Bonß - R. Heinze (επιμ.), *Arbeitslosigkeit in der Arbeitslosengesellschaft*, suhrkamp 1984, σ. 274-275 και 291-292). Καταλήγουν δε στα εξής: (α) Άνεργοι με χαλαρούς πολιτικούς δεσμούς αλλά ισχυρές κοινωνικές προσδέσεις (νέα μεσαία στρώματα) αναδεικνύουν μια συμπεριφορά κατά τον τύπο της *αντικυβερνητικής υπόθεσης*. (β) Άνεργοι με χαλαρούς πολιτικούς και κοινωνικούς δεσμούς (νέοι) ενδέχεται να εμφανίσουν μια *αντισυστημική συμπεριφορά*. (γ) Εκλογείς με ισχυρές πολιτικές προσδέσεις, χωρίς πρόσβαση στα κέντρα εξουσίας, θα καταφύγουν, ως άνεργοι στην *αποχή*.

μπορεί να υλοποιηθεί και διαφορετικά, δηλαδή με την ανάδειξη *καθαρότερων στάσεων διαμαρτυρίας*. Επί παραδείγματι, το ότι συχνά άνεργοι εμφανίζουν αρκετά υψηλή προτίμηση για οικολογικά κόμματα, ενώ ταυτοχρόνως είναι φορείς πολιτικών στάσεων που εκφράζουν απόψεις εμφανώς αντιτιθέμενες στις θεμελιώδεις αρχές των κομμάτων αυτών (βλ. θετική στάση τους στη θεματική χρήση/εγκατάσταση πυρηνικής ενέργειας),⁹⁹ συνιστά ένα γεγονός που ευκρινώς αναδεικνύει την παράμετρο «διαμαρτυρία» εις βάρος της κατίσχυσης αμιγώς εμπράγματων επιχειρημάτων στις κομματικές τους επιλογές.

Κλείνοντας το άρθρο αυτό μπορούμε χωρίς δισταγμό να ισχυριστούμε ότι μια συμπαγής θεωρία εκλογικής συμπεριφοράς των ανέργων δεν υφίσταται. Έχουν τύχει, βέβαια, μιας σχετικής θεωρητικής επεξεργασίας εμπειρικά δεδομένα και έχει μελετηθεί αρκετά η συμπεριφορά των ανέργων, έτσι ώστε ένας βαθμός θεωρητικής αφαίρεσης να είναι εφικτός. Η εκλογική συμπεριφορά των ανέργων συνδέεται εξάλλου άρρηκτα με τη δυναμική των αλλαγών που συντελούνται μέσα στα ίδια τα κομματικά συστήματα, στα οποία η υπόθεση της σταθερότητάς τους αντιπαλεύει, χωρίς να υποκαθίσταται από, εκείνη της ριζοσπαστικής αλλαγής των μεταπολεμικών κομματικών συστημάτων σύγχρονων κοινωνιών.¹⁰⁰

Από τη μελέτη που προηγήθηκε προκύπτει ότι ζητήματα όπως αυτό της ανεργίας, προκειμένου να εξεταστούν ως σοβαρές μεταβλητές μεταστροφής κομματικών προτιμήσεων, θα πρέπει να έχουν κατ' αρχήν καταστεί *πολιτικές θεματικές*: να είναι δηλαδή, τουλάχιστον, στοιχεία του δημόσιου λόγου και των κομματικών προγραμμάτων, όπως και των κομματικών διαφορών, με άλλα λόγια, να υπάρχουν καταγεγραμμένες διαφορετικές προσεγγίσεις εκ μέρους των κομμάτων. Στις ημέρες μας η πρόσληψη της κρίσης απασχόλησης ως μιας τέτοιας πολιτικής θεματικής πιθανόν σταδιακά να υποβαθμίζεται έναντι άλλων όψιμων προβλημάτων, όπως είναι π.χ. το θέμα της μετανάστευσης και εν γένει η προβληματική της παρουσίας του Ξένου σε χώρες της Ευρώπης ή και εξαιτίας διαδικασιών εθνικής ομογενοποίησης (το πρόβλημα του εθνικισμού) σε παλαιότερα και νέα κρατικά σύνολα. Ανατροπή της θε-

99. H. Rattinger, «Politisches Verhalten von Arbeitslosen», στο D. Oberndörfer κ.ά., *ό.π.*, σ. 108.

100. I. Crewe - D. Denver (επιμ.), *Electoral Change in Western Democracies*, Croom Helm, Λονδίνο και Σίδνεϊ 1985, σ. 1-22.

ματικής ιεραρχίας από τους εκλογείς ενδέχεται να επιφέρει και διαφορετική θεμελίωση σε ό,τι αφορά τις προϋποθέσεις μεταστροφής των κομματικών προτιμήσεων. Η εξέταση, όμως, ενός τέτοιου ενδεχομένου προφανώς υπερβαίνει και τις φιλοδοξίες και τα όρια της μελέτης αυτής.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- APuZ: *Aus Politik und Zeitgeschichte*.
 APSR: *The American Political Science Review*.
 ΕΕΠΕ: *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*.
 ΕΕΠΕ: *Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης*.
 PVS: *Politische Vierteljahresschrift*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ACKERMAN, J., «Political economic cycles», *Kykos*, τόμ. 1 (1947).
 ALT, J. - CHRYSTAL, K., *Political Economics*, University of California Press, Berkeley 1983.
 BAKKE E.W., *The unemployed man*, Nisbet 1933.
 BECKER G.S., *The economic approach to human behavior*, University of Chicago Press, Σικάγο-Λονδίνο 1976.
 BECKMANN M., «Radikalisierung oder Apathie?», *PVS*, τόμ. 29 (1988).
 BERELSON, B. - LAZARFELD, P.F. - MCPHEE, W., *Voting. A study of opinion formation in a Presidential Campaign*, Σικάγο-Λονδίνο 1954.
 BERGER, H. - TRAAR, K., «Grundlegende Faktoren des Wahlverhaltens», *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 3 (1983).
 BETZ, H.-G., «Wahlenthaltung und Wählerprotest im europäischen Vergleich», *APuZ*, B19/1992.
 BLOSSFELD, H.-P. - MAYER, K.-U., «Labor Market Segmentation in the Federal Republik of Germany: an empirical study of segmentation theories from a life course perspective», *European Sociological Review*, τόμ. 4, 2 (1988).
 BONß, W. - HEINZEM, R. (επιμ.), *Arbeitslosigkeit in der Arbeitslosengesellschaft*, suhrkamp 1984.
 ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Β., *Νέα ένδεια και αρωγή. Συρρίκνωση της αγοράς εργασίας και κοινωνικές πολιτικές*, Παπαζήσης, Αθήνα 1992.

- CAMPBELL, A. - GURIN G., - MILLER, W., *The Voter decides*, Evanston 1954.
- CAMPBELL, A. - CONVERSE, P.H.E. - MILLER, W.E. - STOKES, D.E., *The American Voter*, Νέα Υόρκη-Λονδίνο 1960.
- CREWE, I. - DENVER, D. (επιμ.), *Electoral Change in Western Democracies*, Croom Helm, Λονδίνο και Σίδνεϋ 1985.
- ΔΕΜΕΡΤΖΗΣ, Ν., «Κόμματα "νέας πολιτικής". Πολιτικές και πολιτισμικές οριζουσες», *ΕΕΠΕ*, 1 (1993).
- ΔΙΑΜΑΝΤΟΠΟΥΛΟΣ, Θ., *Το κομματικό φαινόμενο*, Παπαζήσης, Αθήνα 1993.
- DOWNS, A., *Οικονομική θεωρία της δημοκρατίας*, Πρόλογος-επιμέλεια Ηλία Κατσούλη, Παπαζήσης, Αθήνα 1990.
- EBERWEIN, W.-D. (επιμ.), «Politische Stabilität und Konflikt», *PVS-Sonderheft*, τόμ. 14, (1983).
- EDWARDS, R.C. κ.ά. (επιμ.), *Labor Market Segmentation*, Lexington/Mass. 1975.
- EIFORT, M., *Die Nichtwähler. Wahlenthaltung als Form des Wahlverhaltens*, Schöningh, Paderborn 1994.
- EISENBERG, P. - LAZARSELD, P.F., «The psychological effects of unemployment» *Psychological Bulletin*, 35 (1938).
- FALTER, J.W., «Politische Konsequenzen von Massenarbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 25, (1984).
- FEIST, U. - FRÖHLICH, D. - KRIEGER, H., «Die politischen Einstellungen von Arbeitslosen», *APuZ*, B45/1984.
- FIORINA, M., *Retrospective Voting in American National Elections*, New Haven, Yale University Press, 1981.
- FREY BR., «Ökonomie als Verhaltenswissenschaft», *Jahrbuch für Sozialwissenschaft*, τόμ. 31 (1980).
- FREY, BR. - WECK, H., «Hat Arbeitslosigkeit den Aufstieg des Nationalsozialismus bewirkt?», *Jahrbuch für Nationalökonomie und Statistik*, τόμ. 196, 1 (1981).
- GEIGER, TH., *Die Soziale Schichtung des deutschen Volkes*, Ferdinand Enke, Στουτγάρδη 1932.
- GINSBERG, B. - SHEFTER, M., *Politics with other means*, Νέα Υόρκη 1990.
- GOLDTHORPE, J.H. - LOCKWOOD, D. - BECHHOFFER, FR. - PLATT, J., *The Affluent Worker: Political Attitudes and Behaviour*, Cambridge University Press, Λονδίνο 1968.
- GOZIER, M. - HUNTINGTON, S.P. - WATANUKI, J., *The Crisis of Western Democracy. Report on the Governability of Democracies to the Trilateral Commission*, Νέα Υόρκη 1975.
- HENNIS, W. - KIELMANSEGG, P.G. - METZ, U. *Regierbarkeit*, 2 τόμοι, Stuttgart 1977/79.

- ΘΩΜΑΔΑΚΗΣ, ΣΤ. - ΣΕΡΕΜΕΤΗΣ, Δ., «Ο εκλογικός δημοσιονομικός κύκλος», *ΕΕΠΕ*, 2 (1993).
- INGLEHART, R., «Post-Materialism in an Environment of Insecurity», *APSR*, τόμ. 75, 1981.
- JAHODA, M. - LAZARFELD, P.F. - ZEISEL, H., *Die Arbeitslosen von Marienthal. Ein soziographischer Versuch*, suhrkamp 1975 (1933).
- KAASE, M. - KLINGEMANN, H.-D. (επιμ.), *Wahlen und Politisches System*, Westdeutscher Verlag, Opladen 1983.
- ΚΑΖΑΚΟΣ Π., «Οικονομική πολιτική και εκλογές: Ο πολιτικός έλεγχος της οικονομίας στην Ελλάδα: 1979-1989», στο ΕΕΠΕ, *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο, Αθήνα 1990.
- KALECKI, M., «Political aspects of full employment», *Political Quarterly*, τόμ. 14, 4 (1943).
- KALTEFLEITER, W., *Wirtschaft und Politik in Deutschland*, Opladen, Köln 1966.
- KIEWIET, D.R., *Macroeconomics and Micropolitics. The electoral effects of economic issues*, Σικάγο 1983.
- KIRCHGÄSSNER, G., «Wirtschaftliche Lage und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 18, 2-3 (1977).
- KIRCHGÄSSNER, G., «Können Ökonomie und Soziologie voneinander lernen?», *Kyktos*, τόμ. 33, 3 (1980).
- KLINGEMANN, H.D. - TAYLOR, CH.L., «Affektive Parteiorientierung, Kanzlerkandidaten und issues», *PVS*, 18 (1977).
- KLINGEMANN, H.-D. - KAASE, M. (επιμ.), *Politische Psychologie*, *PVS-Sonderheft*, 12 (1981).
- KRAMER, H., «Short Term Fluctuation in the US Voting Behavior», *APSR*, τόμ. 65 (1971), σ. 131-143.
- KRIEGER, H., «“Anti-Regierungs-“ oder “Klientelthese“?», *PVS*, τόμ. 26 (1985).
- KRIEGER, H. - LIEPELT, K. - SCHNEIDER, R. - SMID, M., *Arbeitsmarktkrise und Arbeitnehmerbewußtsein*, Infas, Campus 1989.
- KORNHAUSER, W., *The Politics of Mass Society*, Λονδίνο 1960.
- LAZARFELD, P.F. - BERELSON, B.R. - GAUDET, H., *The People's Choice*, Columbia University Press, Νέα Υόρκη, Λονδίνο 1965.
- LEHMAN-SCHLOZMAN, K. - VERBA, S., *Injury to Insult, Unemployment, Class and Political Response*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, Λονδίνο 1979.
- LEITHNER, CHR., «Economic Conditions and the Vote: A Contingent rather than Categorical Influence», *British Journal of Political Science*, τόμ. 23.
- LIPSET S.M., *Political man. The social bases of Politics*, Νέα Υόρκη 1963.
- LIPSET, S.M. - ROKKAN, ST. (επιμ.), *Party Systems and Voter Alignments: Cross National Perspectives*, Νέα Υόρκη 1967.

- LUHMANN, N., «Wirtschaft als Soziales System», *Soziologische Aufklärung* 1, Westdeutscher Verlag, Opladen 1984.
- LUHMANN N., «Komplexität», *Soziologische Aufklärung* 2, Westdeutscher Verlag, Opladen 1986.
- MULLER, E. - SELIGSON, M. - TURAN, I., «Education, participation, and support for democratic norms», *Comparative Politics*, τόμ. 20, 1 (1987).
- NIEMI, R. - WEISBERG, H. (επιμ.), *Controversies in american voting behavior*, San Francisco 1976.
- ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΣ Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, ΕΚΚΕ, Αθήνα 1985.
- NOELLE-NEUMANN, E., *Werden wir alle Proletarier? Wertewandel in unserer Gesellschaft*, Interform, Ζυρίχη 1978.
- NORDHAUS, W.D., «The Political Business Cycle», *Review of Economic Studies*, τόμ. 42, 2 (1975).
- OBERNDÖRFER, D. - RATTINGER, H. - SCHMITT, K. (επιμ.), *Wirtschaftlicher Wandel, religiöser Wandel und Wertewandel*, Duncker u. Humblot, Βερολίνο 1985.
- ORDESHOOK, P. - RIKKER, W. «A theory of the calculus of voting», *APSR*, τόμ. 62, 1 (1968).
- OWENS, J.R. - WADE, L.L., «Economic Conditions and Constituency Voting in Great Britain», *Political Studies*, τόμ. 36 (1988).
- PALFREY, TH. - ROSENTHAL, H. «Voter participation and strategic uncertainty», *APSR*, τόμ. 79, 1 (1985).
- PAPPI, F.U., «Sozialstruktur, Gessellschaftliche Wertorientierung und Wahlabsticht», *PVS*, 18 (1977).
- POPKIN, S. - GORMAN, J.W. - PHILLIPS, CH. - SMITH, J.A., «Comment: What have you done for me lately? Toward an investment theory of voting», *APSR*, τόμ. 70 (1976).
- ΡΑΣΚΕ Γ. - Η. ΚΑΤΣΟΥΛΗΣ κ.ά., *Τα πολιτικά κόμματα της Δυτ. Ευρώπης*, τόμ. 2., Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1993.
- RAMMSTEDT, O., «Betroffenheit - was heißt das?», στο N. Luhmann, *Rechtssoziologie*, 2 τόμοι, Rowohlt, Reinbeck 1972.
- RATTINGER, H., *Wirtschaftliche Konjunktur und politische Wahlen in der BRD*, Dunker u. Humblot, Berlin 1980.
- ROTH D., «Ökonomische Variablen und Wählerverhalten», *PVS*, τόμ. 14, 2 (1973).
- ROTH, D., «Ökonomische Situation und Wahlverhalten: Das Beispiel Arbeitslosigkeit», *PVS*, τόμ. 18, 2/3 (1977).
- SCHMITT, M., «Wahlen, Parteienpolitik und Arbeitslosigkeit», *APuZ*, B17/1986.
- STARZACHER - SCHLACHT - FRIEDRICH - LEIF (επιμ.), *Protestwähler und Wahlverweigerer*, Köln 1992.

- STOKES, D.E., «Spatial Models and Party Competition», *APSR*, τόμ. 57, 2 (1863).
- TUFTE, ED.R., *Political Control of the Economy*, Princeton University Press, Princeton 1978.
- WACKER, A. (επιμ.), *Vom Schock zum Fatalismus?*, Campus, Frankfurt a.M. 1978.
- WHITELEY, P.M. (επιμ.), *Models of Political Economy*, Sage, Λονδίνο και Beverly Hills 1980.

ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΑΤΙΚΗΣ ΠΑΡΕΜΒΑΣΗΣ ΣΤΗ ΓΕΩΡΓΙΑ: ΜΙΑ ΚΡΙΤΙΚΗ ΑΝΑΣΥΝΘΕΣΗ ΤΩΝ ΑΠΟΨΕΩΝ ΗΓΕΤΙΚΩΝ ΣΤΕΛΕΧΩΝ ΣΤΟ ΧΩΡΟ ΤΗΣ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Τα δίκτυα πολιτικής έχουν, τα τελευταία χρόνια, αναγνωρισθεί σαν αποτελεσματικοί φορείς αλλαγής πολλών πολιτικών συστημάτων. Η έννοια του «δικτύου» χρησιμοποιείται για να εστιασθεί η ανάλυση στις σχέσεις μεταξύ του κράτους και των οργανωμένων συμφερόντων μιας κοινωνίας. Η σχετιζόμενη με τα δίκτυα εργογραφία προέρχεται από τα θεωρητικά υποδείγματα του πλουραλισμού και του κορπορατισμού. Η προσέγγιση των δικτύων προσφέρει τη δυνατότητα εναλλακτικών χαρακτηρισμών αυτών των υπο-

* Ο Λεωνίδας Λουλούδης είναι επίκουρος καθηγητής της Πολιτικής Προστασίας Περιβάλλοντος στον Αγροτικό Χώρο, στο τμήμα Γεωργικής Οικονομίας του Γεωργικού Πανεπιστημίου Αθηνών.

** Η παρούσα εργασία βασίζεται σε έρευνα η οποία διεξήχθη στα πλαίσια του προγράμματος «Περιορισμοί της ανταγωνιστικότητας στη γεωργία της Ευρωπαϊκής Κοινότητας: Μια συγκριτική ανάλυση», Το πρόγραμμα, τριετούς διάρκειας (1991-94), χρηματοδότησε η Διεύθυνση VI της Ε.Κ. και συμμετείχαν ερευνητές από το University College του Δουβλίνου (συντονιστής), το Queen's University του Μπέλφαστ και το Γεωργικό Πανεπιστήμιο της Αθήνας (Φροντιστήριο Συγκριτικής Γεωργίας και Γεωργικών Εφαρμογών). Ο συγγραφέας οφείλει ιδιαίτερες ευχαριστίες στον καθηγητή του Πανεπιστημίου του Ulster Dr. Neil Collins, ο οποίος είχε την ευθύνη του γενικού σχεδιασμού και της εποπτείας του τμήματος του Προγράμματος που αφορούσε τη συγκεκριμένη έρευνα του πολιτικού στοιχείου. Επίσης στο διδάκτορα της Συνεταιριστικής Οικονομίας κ. Γεράσιμο Αντζουλάτο για την άριστη συνεργασία μας κατά την έρευνα πεδίου στη Φθιώτιδα. Βεβαίως για τα αποτελέσματα και τις εκτιμήσεις των αποτελεσμάτων της ελληνικής περίπτωσης, μια επεξεργασία των οποίων παρουσιάζεται εδώ, την ευθύνη φέρει εξ ολοκλήρου ο συγγραφέας.

δειγμάτων. Έτσι κι αλλιώς, η αυστηρή διάκριση μεταξύ των εν λόγω υποδειγμάτων διαμεσολάβησης των οργανωμένων συμφερόντων (Schmitter, 1974) έχει αμφισβητηθεί τόσο θεωρητικά όσο και εμπειρικά. Οι κριτικές σημειώνουν ότι οι σχέσεις μεταξύ κρατικών τομέων και οργανωμένων συμφερόντων ποικίλλουν σε ειδικές περιοχές ή κατά κλάδο άσκησης της πολιτικής (Marsch - Rhodes, 1992).

Η Ελλάδα έχει χαρακτηριστεί στην εργογραφία του κορπορατισμού σαν μια αξιοσημείωτη οριακή περίπτωση (Schmitter - Lembruch, 1979). Άλλοι αναλύτες την τυποποιούν σαν μια «κατ' εξοχήν πλουραλιστική δημοκρατία» (Clogg, 1992). Η αγροτική πολιτική στην Ελλάδα αλλά και στην Ευρωπαϊκή Ένωση γενικώς αναλύεται, συνήθως, από μια οπτική στενά ορθολογιστική-τεχνοκρατική. Κυριαρχείται, όπως άλλωστε είναι φυσιολογικό, από το λόγο των γεωργο-οικονομολόγων και των γεωτεχνικών. Χωρίς να παραγνωρίζεται ο ρόλος και ο επιστημονικός λόγος αυτών των επιστημονικών κοινοτήτων, η επιμονή των προβλημάτων προσαρμογής της ελληνικής γεωργίας στο σύγχρονο διεθνές περιβάλλον επιβάλλει και συμπληρωματικές θεωρήσεις αυτών των προβλημάτων. Σε αναλύσεις της πολιτικής προερχόμενες από οικονομολόγους, συνήθως, το δυναμικό και σύνθετο περιβάλλον, εντός του οποίου διαμορφώνονται οι αγροτικές πολιτικές, επισκιάζεται από την επιβλητική παρουσία των κρατικών παρεμβάσεων. Το κράτος φαίνεται να υπέρκειται της κοινωνίας, ενώ υπερεκτιμάται η ικανότητά του για αυτόνομη δράση. Η συνθετότητα της αλληλεπίδρασης μεταξύ κράτους και κοινωνικών ομάδων έχει παραγνωριστεί, ειδικότερα σε ό,τι αφορά στις εκσυγχρονιστικές απόπειρες της αγροτικής πολιτικής (Mouzelis, 1986). Αντιστοίχως, άλλες εκτιμήσεις οι οποίες ισχυρίζονται ότι η διαμόρφωση πολιτικής χαρακτηρίζεται από νομικισμό (Christofilopoulou, 1992), υπερεκτιμούν τον λειτουργικά ουδέτερο ρόλο της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα. Σε αντίθεση, η προσέγγιση του δικτύου «δεν επικεντρώνεται στους στόχους και τα συμφέροντα μιας κρατικής εξουσίας σε απομόνωση αλλά, πολύ πιο επίμονα, στην αλληλεπίδραση μεταξύ στόχων, στρατηγικών και μεθοδεύσεων, αφενός, του παρεμβαίνοντος κράτους και, αφετέρου, θεσμικών μορφών κοινωνικής οργάνωσης...» (Ringeling - Kickert, 1992).

Από τα διαθέσιμα θεωρητικά υποδείγματα, εδώ, θα χρησιμοποιηθούν αυτά που χαρακτηρίζονται από τον Van Waarden (1992) ως

«κλαδικός κορπορατισμός»¹ και «πλουραλισμός πιέσεων».² Ακολουθώντας τον Van Waarden και, πιο πρόσφατα, τους Marsh και Rhodes (1992), η έννοια του δικτύου πολιτικής χρησιμοποιείται διότι συνδέει την ανάλυση στο μικρο-επίπεδο, το οποίο αναφέρεται στο ρόλο των οργανωμένων συμφερόντων και του κυβερνητικού μηχανισμού κατά την άσκηση συγκεκριμένων πολιτικών αποφάσεων, με την ανάλυση στο μακρο-επίπεδο, το οποίο αναφέρεται σε γενικότερα ζητήματα αφορώντα στην κατανομή της εξουσίας μέσα στη σύγχρονη κοινωνία. Η ανάλυση, με τη χρήση των δικτύων, αποδίδει έμφαση στη συνέχεια των σχέσεων μεταξύ των ομάδων οργανωμένων συμφερόντων και τμημάτων ή μελών των κρατικών υπηρεσιών. Το δίκτυο πολιτικής είναι ένας ανθεκτικός ιστός δεσμών μεταξύ πολιτικών προσώπων, μελών της κρατικής γραφειοκρατίας και εκπροσώπων ομάδων συμφερόντων ή άλλων δημοσίων παραγόντων με επιρροή στο χώρο της αγροτικής πολιτικής.

Ένα δίκτυο συγκροτείται όχι μόνο για να δικαιώσει τις προσδοκίες των μελών του για πολιτικά αποτελέσματα αλλά και λόγω της ενοποιητικής δράσης μιας κοινής κοσμοαντίληψης. Τα δίκτυα δεν είναι, παρ' όλα αυτά, κλειστά, αδιατάρακτα, αδιαπέραστα. Εξ ορισμού, πάντως, στην έννοια του δικτύου εμπεριέχονται οι λειτουργίες της περιχαράκωσης και του ελέγχου των ορίων του μέσου

1. Στη λογική των δικτύων, ο κλαδικός κορπορατισμός χαρακτηρίζεται από υψηλά επίπεδα θεσμοθετημένων σχέσεων, de facto υποχρεωτική συμμετοχή στις οργανώσεις, συγκεντροποίηση, συναίνεση και απο-πολιτικοποίηση. Το υπόδειγμα του κλαδικού κορπορατισμού συνδέεται άμεσα με την ανάλυση των Atkinson και Coleman (1989) περί δικτύων πολιτικής στις αναπτυσσόμενες καπιταλιστικές οικονομίες. Αναδεικνύει την ύπαρξη κορπορατιστικών σχέσεων μεταξύ κράτους και ομάδων που εκπροσωπούν τα συμφέροντα ενός ιδιαίτερου κλάδου της οικονομίας. Το υπόδειγμα αποδίδει έμφαση στους τύπους διαμεσολάβησης που ενυπάρχουν και στα στοιχεία αλληλεξάρτησης. Όπως δείχνει ο Smith (1993), οι μελέτες του κλαδικού κορπορατισμού επικεντρώνονται σε διμερείς σχέσεις παραλείποντας, συχνά, την επιρροή της οργανωμένης εργασίας. Αυτό το μειονέκτημα, ωστόσο, δημιουργεί λιγότερα προβλήματα στη μελέτη ενός κλάδου σαν τον αγροτικό.

2. Στο υπόδειγμα «πλουραλισμός πιέσεων», οι εκλογές έχουν δευτερεύοντα ρόλο, οι πολιτικές διαπραγματεύσεις καθορίζονται από την παρέμβαση των ομάδων πίεσης. Αυτό συμβαίνει γιατί οι ομάδες αρθρώνουν αποτελεσματικά τις διεκδικήσεις των μελών τους. Σε αυτό το υπόδειγμα, όλοι οι πολίτες ανήκουν, δυνητικά τουλάχιστον, σε ομάδες πιέσεων ή εξυπηρετούνται από αυτές. Στη λογική των δικτύων ο «πλουραλισμός πιέσεων» δε χαρακτηρίζεται από μια ειδική κυριαρχία. Τόσο οι κρατικές υπηρεσίες όσο και τα οργανωμένα συμφέροντα μπορούν να κυριαρχούν (Van Waarden, 1992).

ιδεολογικών, πολιτικών και οργανωτικών μηχανισμών. Χρησιμοποιώντας την έννοια των δικτύων πολιτικής, πολιτικές διαφόρων τομέων αντιμετωπίζονται σαν να σχεδιάζονται και υλοποιούνται από την άμεση εμπλοκή ατόμων και ομάδων, ευρισκομένων εντός και εκτός της τυπικής κυβερνώσας δομής.

Ο προσδιορισμός, κατά Van Waarden, των σχέσεων μεταξύ του κράτους και των επαγγελματικών οργανώσεων, σύμφωνα με τη λογική των δικτύων πολιτικής, διευκολύνεται με την ανάλυση επτά κρίσιμων διαστάσεων.³ Οι διαστάσεις αυτές διερευνούν τους, συγκροτούντες τα δίκτυα, δρώντες παράγοντες ως προς: (α) τον αριθμό και τον τύπο· (β) τη λειτουργία· (γ) τη θεσμική υπόσταση· (δ) τη δομή· (ε) τους τύπους αλληλεπίδρασης· (στ) τις σχέσεις κράτους/κοινωνίας· (ζ) τις στρατηγικές της δημόσιας διοίκησης. Στο πλαίσιο αυτό, ο πλουραλισμός των ομάδων πίεσης διακρίνεται από «...απόπειρες να επιτευχθούν προσβάσεις και επιρροή εμπλοκή πολλών ανταγωνιστικών συμφερόντων άνευ συντονισμού των κινήσεων πρόσβασης· σχετικώς ανοιχτά όρια δικτύου, αν και χωρίς να αμφισβητούνται τα όρια των προσβάσεων· πολλαπλές, επικαλυπτόμενες, μη διαρθρωμένες, ασταθείς και άτυπες σχέσεις δικτύου διακρινόμενες από ήπια ένταση, διαπλοκή και συγκεντρωτικότητα· θεσμική χαλαρότητα· αρνητικό τύπο αλληλεπιδράσεων πολιτικοποίηση» (Van Waarden, 1992).

Το κράτος, σε αυτό το υπόδειγμα, αναλαμβάνει το ρόλο του διαμεσολαβητή ή του συναθροιστή των επιμέρους συμφερόντων. Με τους όρους των Atkinson και Coleman, ο πλουραλισμός των ομάδων πίεσης χαρακτηρίζεται από υψηλή αυτονομία της γραφειοκρατίας αλλά από υποτονικά επίπεδα κινητοποίησης των οργανωμένων συμφερόντων.

Ο κλαδικός κορπορατισμός θα μπορούσε να επιλεγεί, συγκριτι-

3. Οι διαστάσεις του Van Waarden αξιοποιούν τις αντίστοιχες αναλύσεις των προαναφερθέντων Atkinson και Coleman και, κυρίως, του Katzenstein. Ο τελευταίος θεωρεί ότι δύο παράμετροι είναι κρίσιμες για τη θεμελίωση των δικτύων πολιτικής: (α) ο βαθμός συγκεντρωτικότητας της κοινωνίας και του κράτους και (β) ο βαθμός διαφοροποίησης μεταξύ τους (Katzenstein, 1978). Εάν αυτά τα δύο χαρακτηριστικά αποσαφηνισθούν, είναι δυνατό να προσδιοριστεί ο τύπος του δικτύου ο οποίος θα επικρατήσει. Προς αυτή την κατεύθυνση, οι πρώτοι αναπτύσσουν μια σειρά κριτήρια ικανά να προσδιορίσουν ένα ισχυρά συγκεντρωτικό κράτος ή, αντιστοίχως, μια συγκεντρωτική (υψηλής κινητοποίησης) κοινωνία. Χάρης στη συμβολή τους η εμπνευσμένη ανάλυση του Katzenstein καθίσταται περισσότερο χρηστική για την έρευνα ειδικών κλάδων.

κά, αφού αντιμετωπίζει με ακρίβεια το ζήτημα των συμφερόντων μεταξύ κράτους και οργανωμένων συμφερόντων. Σύμφωνα με τους Atkinson και Coleman (1989), ο κλαδικός κορπορατισμός απαιτεί: «υψηλό βαθμό αυτονομίας του κράτους και έντονα κινητοποιημένη επαγγελματική κοινότητα. Επίσης, ανώτερα επίπεδα συγκέντρωσης της βιομηχανίας, μικρή συμμετοχή της ξένης ιδιοκτησίας και την πολιτική συνθήκη της διαπραγμάτευσης με τις ομάδες παραγωγών στα ανώτατα πολιτικά κλιμάκια». Είναι σημαντικό ότι τα οργανωμένα συμφέροντα εμπλέκονται, υπό κάποια μορφή, στην άσκηση της πολιτικής, αποκτούν προνομιακή πρόσβαση στο κράτος και απολαμβάνουν μιας, σχεδόν, μονοπωλιακής αναγνώρισης στο επίπεδο του κλάδου τους. Ο κλαδικός κορπορατισμός δεν απαιτεί στενές τυπικές σχέσεις μεταξύ των οργανωμένων συμφερόντων και των πολιτικών κομμάτων. Ο συντονισμός, σε αυτό το επίπεδο, είναι μάλλον άτυπος και περιλαμβάνει τους κοινοβουλευτικούς εκπροσώπους των εκλογικών περιφερειών όπου ο κλάδος έχει ιδιαίτερη βαρύτητα στην τοπική οικονομία.

Έχοντας, εν συντομία, περιγράψει τα υποδείγματα του πλουραλισμού και του κορπορατισμού με αναφορές στις αναλυτικές διαστάσεις που προτείνει ο Van Waarden και την τυπολογία Atkinson και Coleman, θα εξεταστεί, εδώ, το δίκτυο αγροτικής πολιτικής στην Ελλάδα.⁴ Η ανάλυση, εν προκειμένω, θα περιοριστεί σε έξι διαστάσεις γιατί η «θεσμική υπόσταση», όπως χρησιμοποιείται από τον Van Waarden, μπορεί να υπαχθεί στην κατηγορία της «δομής». Επίσης, τα δεδομένα που υποστασιοποιούν κάθε διάσταση έ-

4. Η παρούσα εργασία βασίζεται σε επιμέρους στοιχεία της έρευνας (βλέπε επεξηγηματική υποσημείωση τίτλου) που αφορούσαν στον περιορισμό (constraint) του πολιτικού στοιχείου και διεξήχθη με τη μέθοδο των συνεντεύξεων με στελέχη ασκούντα επιρροή στο χώρο της αγροτικής πολιτικής (elite interviews). Τα εν λόγω στελέχη αναζητήθηκαν σε θέσεις της δημόσιας διοίκησης, των οργανωμένων επαγγελματικών συμφερόντων, του εμπορικού και βιομηχανικού ιδιωτικού τομέα και σε άλλους σχετικούς τομείς (π.χ. μέλη ΔΕΠ των ΑΕΙ ή ανεξάρτητοι ερευνητές). Ελήφθησαν, για την ελληνική περίπτωση, 22 συνεντεύξεις στην Αθήνα, το νομό Φθιώτιδας και τις Βρυξέλλες. Χρησιμοποιήθηκε η τεχνική του ημι-διαρθρωμένου ερωτηματολογίου με δυνατότητα επέκτασης σε θέματα ειδικού ενδιαφέροντος του ερωτώμενου. Κάθε συνέντευξη διήρκεσε, περίπου, μια ώρα στην περίοδο μεταξύ Μαΐου 1992 και Φεβρουαρίου 1993. Για εννοήτους λόγους τα αυτούσια αποσπάσματα αυτών των συνεντεύξεων που χρησιμοποιούνται στην παρούσα εργασία, ως απόψεις, δηλώσεις, εκτιμήσεις, γνώμες κτλ. των εν λόγω στελεχών, παρατίθενται ανωνύμως.

χουν, σε κάποιο βαθμό, απλοποιηθεί, όπου κρίθηκε ότι δε διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στους τύπους του κορπορατισμού και του πλουραλισμού που μας απασχολούν.

2. ΤΟ ΔΙΚΤΥΟ ΑΓΡΟΤΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ

α. Ο ιδιαίτερος ρόλος του Υπουργείου Γεωργίας

Οι θεσμικές δομές των οργανισμών, οι οποίοι είναι αρμόδιοι για την εθνική αγροτική πολιτική, διασφαλίζουν τις τυπικές διαδικασίες λήψεως αποφάσεων. Το Υ.Γ. κατέχει στρατηγική θέση στην τελική διαμόρφωση αυτών των αποφάσεων. Αυτό δε σημαίνει, σε καμία περίπτωση, ότι η σημασία των άλλων σχετικών οργανισμών ή οργανώσεων πρέπει να υποτιμάται. Στην πραγματικότητα, οι μεγάλες συνεταιριστικές ή επαγγελματικές οργανώσεις, όπως και, για παράδειγμα, η Αγροτική Τράπεζα, διαδραματίζουν έντονο ρόλο στη διαμόρφωση και την υλοποίηση της αγροτικής πολιτικής. Όμως, αναμφιβόλως, το Υ.Γ., με ένα δυναμικό 20.000 υπαλλήλων διεσπαρμένων σε όλη την επικράτεια, κατέχει την ηγετική θέση σε αυτό τον τομέα (γεωργία και τρόφιμα).

Το Υ.Γ. διατηρεί υπηρεσιακές σχέσεις ιδιαίτερα με τα Υπουργεία Εθνικής Οικονομίας, Δικαιοσύνης, Περιβάλλοντος και Δημοσίων Έργων, Υγείας και Εμπορίου. Διευθυντικό του στέλεχος το χαρακτηρίζει σαν «ένα μικρό Υπουργείο Εξωτερικών, καθώς διατηρεί διμερείς επαφές επί αγροτικών θεμάτων με πάνω από 35 χώρες». Παρά τον επίσημο και τυπικό χαρακτήρα όλων αυτών των σχέσεων, το Υ.Γ. διαμορφώνει την πολιτική του, λίγο πολύ, ανεξαρτήτως των λοιπών κυβερνητικών φορέων. Σύμφωνα με πρώην Υπουργό Γεωργίας: «Το Υπουργείο περίπου ανεξάρτητα διαμόρφωσε την πολιτική του. Δεν έγινε, για παράδειγμα, καμία συζήτηση ευρύτερη για τους προσανατολισμούς της γεωργίας σε επίπεδο υπουργικού συμβουλίου». Ο ίδιος συμπεραίνει ότι «δεν υπήρχε κανένα ειδικό ενδιαφέρον για το χώρο της γεωργίας, παρά μονάχα πριν τις εκλογές και πάντα για να εξασφαλιστεί είτε η ψήφος είτε η συγκατάθεση των αγροτών στην κυβερνητική πολιτική».

β. Αριθμός και τύπος δρώντων παραγόντων

Διάφοροι οργανισμοί συγκροτούν το δίκτυο της αγροτικής πολιτικής. Μεταξύ αυτών η ΠΑΣΕΓΕΣ, ιδρυθείσα το 1935, παραμένει ο κύριος εταίρος του Υ.Γ. στην άσκηση της αγροτικής πολιτικής. Υπολογίζεται ότι 72% του συνόλου των ελλήνων αγροτών είναι μέλη των συνεταιρισμών. Το 1990 υπήρχαν 7.255 πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί με 934.863 μέλη (ΠΑΣΕΓΕΣ, 1991). Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί συγκροτούν, στο επίπεδο των νομών ή/και περιφερειών, τους δευτεροβάθμιους οργανισμούς, τις ενώσεις γεωργικών συνεταιρισμών. Σε 126 ενώσεις είναι οργανωμένοι 6.905 γεωργικοί συνεταιρισμοί με 874.000 μέλη (ΠΑΣΕΓΕΣ, 1991). Οι ενώσεις συνεταιρίζονται μεταξύ τους και δημιουργούν τριτοβάθμιες οργανώσεις.⁵ Τέλος, η δομή του γεωργικού συνεταιριστικού κινήματος συμπληρώνεται με τις συνεταιριστικές εταιρείες, όπως η ΣΕΚΕ, η ΣΕΚΟΒΕ, η ΣΥΝΕΛ, η ΣΕΒΑΘ, η Συνεταιριστική Ασφαλιστική, και τους συνεταιριστικούς οργανισμούς (συστήνονται από πέντε τουλάχιστον ενώσεις, έχοντας σαν περιφέρεια όλη τη χώρα).

Οι 126 ενώσεις είναι μέλη της ΠΑΣΕΓΕΣ, η οποία είναι ο ιδεολογικός εκφραστής και ο συντονιστικός φορέας των δραστηριοτήτων των συνεταιριστικών οργανώσεων. Αν και η ΠΑΣΕΓΕΣ διεκδικεί τον ηγετικό ρόλο, είναι αμφίβολο κατά πόσο τον κατέχει. Σύμφωνα με πρώην διευθυντή μελετών της οργάνωσης: «η ΠΑΣΕΓΕΣ δεν είναι κεντρικό όργανο το οποίο αποφασίζει και διοχετεύει προς τα κάτω αυτές τις αποφάσεις προς εκτέλεση. Δεν έχει τη δυνατότητα να απαιτήσει την εφαρμογή των αποφάσεων που λαμβάνει. Η αδυναμία αυτή ενισχύθηκε, μετά το 1982, με την ψήφιση του νόμου 1257. Ο νόμος αυτός άλλαξε τις σχέσεις της ΠΑΣΕΓΕΣ με τις οργανώσεις. Απέκοψε οργανώσεις τύπου ΚΥΔΕΠ, “Ελαιουργικής” κ.ά. από την ΠΑΣΕΓΕΣ. Ενώ, πριν, υπήρχε συμμετοχή των οργανώσεων αυτών στη λήψη των αποφάσεων και στη διαμόρφωση κεντρικών πολιτικών της ΠΑΣΕΓΕΣ, εφεξής διεκόπη αυτή η συμμετοχή και η

5. Με το νόμο 1541/85, οι κεντρικές κλαδικές ενώσεις έχουν ως περιφέρεια ολόκληρη τη χώρα και εξειδικεύονται κατά κλάδο παραγωγής ή κατά βασικό προϊόν, π.χ. η «Ελαιουργική», η «Κτηνοτροφική», η ΚΕΟΣΟΕ. Υπάρχουν, ακόμη, οι κοινοπραξίες συνεταιριστικών οργανώσεων, όπως π.χ. ΚΣΟΣ, «Μελισσοκομική», ΣΚΟΠ και ΚΥΔΕΠ. Με το νόμο 1541/85, η νομική μορφή της κοινοπραξίας καταργείται. Μόλις πέρυσι η ΚΥΔΕΠ, μετά από μακροχρόνια διένεξη (βλέπε κυρίως κείμενο), με ευρύτερες πολιτικές συνέπειες, μετετράπη σε τρεις κλαδικές ενώσεις (για αντίστοιχα προϊόντα), την «Ξηροκαρπική», τη «Σιτική» και τη «Βαμβάκουργική».

δέσμευση των οργανώσεων σε, ήδη, ειλημμένες αποφάσεις. Την παράλυση αυτής της, έστω ηθικής, δέσμευσης σε ένα κοινό πρόγραμμα πολιτικής δράσης ακολούθησαν εντονότερα διαλυτικά φαινόμενα. Οφείλονται στην ενίσχυση των τάσεων κομματικοποίησης της ΠΑΣΕΓΕΣ, μετά το 1980, που διευκολύνθηκαν και θεσμικά με τους νόμους 1257/82 και 1541/85 και την εγκατάσταση της λογικής της απλής αναλογικής μέσα στους συνεταιρισμούς». Σήμερα, κεντρικές συνεταιριστικές ενώσεις, όπως η «Κτηνοτροφική», είναι ιδιαίτερα κριτικές έναντι της ΠΑΣΕΓΕΣ, την οποία θεωρούν περισσότερο πιστή σε κομματικές γραμμές παρά στην εκπροσώπηση των αγροτών. Ισχυρίζονται, επίσης, ότι η ΠΑΣΕΓΕΣ υστερεί σημαντικά σε ζητήματα οικονομικής ανεξαρτησίας, διοικητικής επάρκειας και τεχνοκρατικής πληρότητας. Συμφωνώντας με το τελευταίο, πρώην σύμβουλος Υπουργού Γεωργίας θα πει: «οι απόψεις της ΠΑΣΕΓΕΣ ήταν πάρα πολύ ακατέργαστες [...] δε θυμάμαι να είπαν ποτέ κάτι που μπορούσε να σταθεί μόνο του, στα πόδια του, να βασίζεται σε κάποια ανάλυση, σε κάποια επεξεργασία δεδομένων και να χαρακτηρίζεται από αντικειμενικότητα. Ήταν θέσεις πρόχειρες, μαξιμαλιστικές, δηλαδή μια λίστα αιτημάτων, για να είναι εντάξει με τα μέλη τους. Μια τεράστια λίστα, δεν άφηναν τίποτε απ' έξω». Η «Πρόταση νόμου περί Γεωργικών Συνεταιριστικών Οργανώσεων», η οποία δόθηκε στη δημοσιότητα τον Απρίλιο του 1993, από το κυβερνών κόμμα της Νέας Δημοκρατίας, περιείχε μια συμβιβαστική λύση αποσκοπούσα στην αντιμετώπιση του υφιστάμενου κατακερματισμού του συνεταιριστικού κινήματος (Παπαγεωργίου, 1993). Απερρίφθη, όμως, εξ αρχής και αντ' αυτής, με την άνοδο στην εξουσία του κόμματος του ΠΑΣΟΚ, δόθηκε η υπόσχεση (Ιανουάριος του 1994) κατάθεσης νέου νόμου για τους συνεταιρισμούς. Δύο χρόνια αργότερα η υπόσχεση παραμένει ανεκπλήρωτη.

Πολιτικές διαφορές επηρεάζουν τη σχέση μεταξύ της ΠΑΣΕΓΕΣ και των επαγγελματικών οργανώσεων των αγροτών. Δύο είναι οι κύριες εξ αυτών των οργανώσεων. Η ΓΕΣΑΣΕ⁶ εναρμονίζεται με

6. Η ΓΕΣΑΣΕ ιδρύθηκε το 1958. Τον Μάρτιο του 1977 βελτίωσε την οργανωτική της δομή σε εθνικό επίπεδο, ενθαρρυνόμενη από τα κόμματα της αριστερής αντιπολίτευσης (κυρίως το ΠΑΣΟΚ και το ΚΚΕ), τα οποία τότε δεν ήλεγχαν την ΠΑΣΕΓΕΣ. Όταν το ΠΑΣΟΚ ήρθε στη εξουσία, υποστηριζόμενο από το σύνολο, σχεδόν, των αριστερών κομμάτων, η μονοπωλιακή εκπροσώπηση των αγροτών από την ΠΑΣΕΓΕΣ, επιβεβλημένη και θεσμικά, έπαυσε να ισχύει πολιτικά. Από το 1986 η ΓΕΣΑΣΕ έγινε δεκτή και στην COPA.

την ΠΑΣΕΓΕΣ σε μια κοινή πολιτική γραμμή εναντίον της Νέας Δημοκρατίας. Από την άλλη η ΣΥΔΑΣΕ⁷ συμπλέει, γενικώς, με τη συντηρητική παράταξη και το κόμμα της· έτσι, έστω και έμμεσα, αντιπολιτεύεται την ΠΑΣΕΓΕΣ. Παρά τους ισχυρισμούς τους, η πραγματική δύναμη και των δύο συνομοσπονδιών δεν υπερβαίνει τα 170.000 μέλη ή το 20% του συνολικού μεγέθους που υποστηρίζουν ότι διαθέτουν (Μαυρογορδάτος, 1988).⁸ Είναι, συνεπώς, σημαντικά πιο αδύναμες σε σχέση με την ΠΑΣΕΓΕΣ.

γ. Λειτουργία

Το ελληνικό δίκτυο αγροτικής πολιτικής εμπλέκεται σοβαρά στην εφαρμογή αυτής της πολιτικής. Από τις αρχές του 20ού αιώνα, οι συνεταιρισμοί χρησιμοποιήθηκαν από το κράτος προκειμένου να διευκολυνθεί η προώθηση σημαντικών αγροτικών μεταρρυθμίσεων. Αυτές οι μεταρρυθμίσεις κατέληξαν στην επικράτηση της μικροϊδιοκτησίας. Από την άλλη, η συμβολή των συνεταιρισμών οδήγησε ώστε, οι τελευταίοι, να εκλάβουν έναν «υβριδικό» χαρακτήρα. Οι συνεταιρισμοί χρησιμοποιήθηκαν σαν φορείς εκσυγχρονισμού και ένταξης της γεωργίας στην εθνική οικονομία, ενώ έπρεπε παράλληλα να λειτουργούν και σαν μοχλοί υποστήριξης των κοινωνικο-οικονομικών συμφερόντων των μικρών οικογενειακών εκμεταλλεύσεων. Η απουσία εναλλακτικών μορφών εθελοντικής συμμετοχής στο αγροτικό κίνημα, τουλάχιστον μέχρι τη δεκαετία του 1970, και η μεγάλη γεωγραφική διασπορά των συνεταιρισμών σμίλευσε το χαρακτήρα και τη φύση της λειτουργίας τους. Συνέστησαν ένα ιδιαίτερος αποκεντρωμένο σύστημα παροχής αγροτικής πίστωσης και παραγωγικών εισροών. Ήδη, από τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο οι συνεταιρισμοί είχαν, πρακτικά, μετατραπεί σε εκτελεστικούς φορείς των πολιτικών που εκπονούσε η Αγροτική Τράπεζα. Μετά το 1950, οι συνεταιρισμοί ανέλαβαν κυρίαρχο

7. Τον Ιούνιο του 1985, με την ενθάρρυνση της Νέας Δημοκρατίας, κόμματος τότε της αξιωματικής αντιπολίτευσης, ιδρύθηκε η ΣΥΔΑΣΕ σαν αντίπαλο δέος της αριστεράν τάσεων ΓΕΣΑΣΕ.

8. Τα μέλη της ΓΕΣΑΣΕ ανήκουν σε 49 ομοσπονδίες, σε επίπεδο νομών και 2.500 οργανώσεις με, περίπου, 250.000 μέλη. Πόσα εκ των μελών αυτών είναι ενεργά παραμένει αδιευκρίνιστο. Είναι ενδεικτικό, πάντως, ότι η εφημερίδα της ΓΕΣΑΣΕ «Αγροτική Ελλάδα» τυπώνεται, μόλις, σε 10.000 φύλλα. Η ΣΥΔΑΣΕ, από την άλλη, διαθέτει, κατά τους ισχυρισμούς του προέδρου της, 2.500 οργανώσεις συγκεντρωμένες σε 37 ομοσπονδίες σε εθνικό επίπεδο με, περίπου, 100.000 μέλη.

ρόλο στη χορήγηση δανείων. Σήμερα, οι «πιστωτικοί» και προμηθευτικοί συνεταιρισμοί αποτελούν το 60% του συνόλου, στους οποίους είναι εγγεγραμμένοι το 57% των συνεταιρισμένων αγροτών. Προφανώς, η εμπλοκή των συνεταιρισμών με την κρατική παρέμβαση στη γεωργία, μέσω ιδιαίτερας της Α.Τ.Ε., υπήρξε εξαρχής σημαντική (Κλήμης, 1992) και εντάθηκε περισσότερο με την ένταξη της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Κολύμβας, 1992). Παρ' όλα αυτά οι σχέσεις της ΠΑΣΕΓΕΣ με το Υ.Γ. και την Α.Τ.Ε., ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια, δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν συναινετικές. Αν και καμία πλευρά δεν αρνείται το διάλογο και τη συνεργασία, εν τούτοις η αρνητικότητα επικρατεί. Το τελευταίο νομοσχέδιο για την αναδιοργάνωση του συνεταιριστικού κινήματος, όπως αναφέρθηκε, απερίφθη ασυζητητί από την ΠΑΣΕΓΕΣ, παρότι ειδικοί με εμπειρία στον τομέα το θεώρησαν επαρκές κείμενο-βάσης ενός διαλόγου με τους αρμόδιους φορείς (Παπαγεωργίου, 1993· Στεργίου, 1993). Την ίδια τύχη είχε και η απόπειρα να υλοποιηθεί, την περίοδο 1990-1993, ένας μόνιμος φορέας διαλόγου, το Εθνικό Συμβούλιο Αγροτικής Πολιτικής. Είναι δύσκολο να αποσυνδέσει κανείς τις διαφορετικές πολιτικο-κομματικές δεσμεύσεις των κύριων πρωταγωνιστών αυτού του διαλόγου από τις συνεχείς ακυρώσεις του.

δ. Δομή

Η διατήρηση των ορίων του δικτύου είναι σημαντική για όλους όσοι συμμετέχουν σε αυτό. Σε τούτο συμβάλλει και η κοινή αναφορά σε αξίες που συνδέονται με το ήθος και το νόστο του αγροτικού βίου. Το φαινόμενο σημειώνεται και στις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού (Buttel - Goodman, 1989). Η ελληνική ιδιαιτερότητα συνδέεται με τις αλληπάλληλες αγροτικές εξόδους και, κυρίως, με τους ισχυρούς δεσμούς που διατηρούν οι, σχετικά, νεοεπήλυδες του αστικού χώρου με τους παραμειναντες στην ύπαιθρο συγγενείς τους. Ως εκ τούτων, κάθε πολιτική που θίγει τα αγροτικά συμφέροντα ευαισθητοποιεί πολύ μεγαλύτερο ποσοστό του εκλογικού σώματος από όσο αντιστοιχεί στον αγροτικό πληθυσμό, ο οποίος με ευρωπαϊκά κριτήρια είναι, ήδη, ευμεγέθης. Τα πολιτικά κόμματα δεν μπορούν να αγνοήσουν αυτή την τάση του εκλογικού σώματος. Το αξιοπερίεργο είναι ότι, ενώ αυτή η ευαισθησία εγκαλείται στο όνομα ενός αδιαφοροποίητου πολιτικού υποκειμέ-

νου, που είναι το «χωριό» σε αντίθεση προς το κράτος (Παπαταξιάρχης, 1990), η ίδια αυτή ευαισθησία ευνοεί μια μόνιμη τάση κρατικής προστασίας του αγροτικού τομέα, εξίσου σχεδόν αδιαφοροποίητης μεταξύ αντιπάλων πολιτικών κομμάτων.⁹ Αλλά η συζήτηση αυτού του κρίσιμου θέματος παραπέμπει στο φαινόμενο του αγροτικού λαϊκισμού, στο οποίο θα επανέλθουμε πιο κάτω.

Εξαιτίας αυτής της πολιτικής υποστήριξης, τα όρια του δικτύου δύσκολα αμφισβητούνται από «εξωτερικούς» παράγοντες. Αυτή η δυσκολία αμφισβήτησης ενισχύεται από τις πολιτικές και οργανωτικές αδυναμίες αντιπάλων ομάδων πιέσεων, του αστικού χώρου, που εκπροσωπούν αιτήματα π.χ. οικολογικά ή προστασίας του καταναλωτή και αντιτίθενται στις «απειλές» της εντατικής γεωργίας. Περισσότερο σοβαρή πρόκληση για το δίκτυο συνιστούν στρώματα για τα οποία η γεωργία δεν αποτελεί την κύρια απασχόληση (βλέπε, χαρακτηριστικά, τη συνέντευξη του νέου προέδρου της ΠΑΣΕΓΕΣ Ν. Λιόλιου [1994], με αφορμή την επανάκαμψη του ζητήματος της φορολογίας των αγροτών). Σε αυτούς θα πρέπει να προστεθούν οι πολυαπασχολούμενοι αγρότες, με εισόδημα άνω του 50% εξωγεωργικής προέλευσης. Η μη κατοχύρωση του αγροτικού επαγγέλματος, μέσω ενός μητρώου αγροτών, οξύνει την αντίθεση αυτών των στρωμάτων με τους κατά κύριο επάγγελμα αγρότες ενώ η ίδια θεσμική ασάφεια εμποδίζει, μεταξύ άλλων, το αγροτικό κίνημα να εντάξει στον κύκλο των ενδιαφερόντων του (και των συμφερόντων που υπερασπίζεται) καινοτόμους ή αναπτυσσόμενες δραστηριότητες όπως είναι οι ιχθυοκαλλιέργειες, η βιολογική γεωργία κ.ά.

Στο πλέγμα του κρατικού προστατευτισμού, οι συνεταιρισμοί, κατά μείζονα λόγο αλλά και οι επαγγελματικές οργανώσεις, συνυφαίνουν με την κρατική γραφειοκρατία ένα ενοποιημένο σύστημα σχεδιασμού και εφαρμογής της αγροτικής πολιτικής. Το σύστημα αυτό, μετά από δεκαετίες σχετικά ειρηνικής συνύπαρξης, με τις αντιφάσεις του, διέρχεται, ιδιαίτερα την τελευταία πενταετία, έντονη κρίση. Επίμαχο ζήτημα τα βαρύτερα χρέη των συνεταιρισμών προς το κράτος, τα οποία, βέβαια, εξ αντικειμένου αποτελούν σαφή ένδειξη των σύνθετων και, όχι πάντα, διαφανών αλληλεξαρτήσεων που (κυρίως μετά το 1985) αναπτύχθηκαν μεταξύ των δύο

9. Βλέπε τη σχετική σύγκλιση απόψεων μεταξύ του πρώην υπ. Γεωργίας, της Ν.Δ. Χατζηγάκη (1992) και του νυν υπ. Γεωργίας του ΠΑΣΟΚ Κωνσταντίνου (1992).

«εταίρων».¹⁰ Η σύγκρουση αφορά τόσο στον προσδιορισμό των αιτιών που προκάλεσαν αυτά τα χρέη, όσο και στις μεθοδεύσεις παραγραφής μέρους αυτών, που χαρακτηρίζονται ως «κοινωνική πολιτική», και αποπληρωμής του υπολοίπου.¹¹ Παρά την ύπαρξη αυτής της κρίσης, η οποία, όπως θα φανεί στη συνέχεια, αντανάκλα βاثύτερες δομικές αλλαγές του αγροτικού τομέα, οι στενές σχέσεις κράτους και αγροτικού κινήματος παραμένουν ισχυρές, όπως αποδεικνύει και η δήλωση ηγετικού στελέχους της ΓΕΣΑΣΕ ότι: «η κυβέρνηση δε μας βοηθάει καθόλου παρότι γνωρίζει πολύ καλά ότι εμείς, πάντοτε, τους υποστηρίζαμε, ειδικά σε ό,τι αφορά στις σχέσεις με την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και αυτό έχει αναγνωριστεί από κυβερνητικούς παράγοντες». Η δήλωση αποκτά ιδιαίτερο βάρος καθώς κατατέθηκε σε μια περίοδο πολιτικής αντιπαλότητας μεταξύ κυβέρνησης και ΓΕΣΑΣΕ, εξαιτίας των διαφορετικών κομματικών τους διασυνδέσεων και επιδιώξεων.

ε. Τύποι αλληλεπίδρασης

Όπως σε κάθε δίκτυο, υπάρχουν διαφορετικές αντιλήψεις των συμμετεχόντων μελών ως προς τις εστίες παραγωγής πολιτικής α-

10. Σύμφωνα με στέλεχος της Διεύθυνσης Μελετών της ΠΑΣΕΓΕΣ: «οι συνεταιρισμοί δανείζονταν από την Α.Τ.Ε. με την εγγύηση του κράτους. Αλλά η εγγύηση ήταν προφορική, που είναι λάθος, γιατί αλλάζει ο υπουργός ή το στέλεχος της διοίκησης που σου έδωσε την εγγύηση και μένεις έκθετος». Για τη διαδικασία που ακολουθούνταν, προκειμένου να εγκριθούν αυτές οι χρηματοδοτήσεις προς τους συνεταιρισμούς, διευθυντής μεγάλου πιστωτικού ιδρύματος θα πει: «στην πράξη όλες αυτές οι αποφάσεις λαμβάνονται από μια Επιτροπή Πιστώσεων, στην οποία συμμετείχαν ο διοικητής και ο υποδιοικητής της Α.Τ.Ε., ο πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ, ο γ. γραμματέας του Υ.Γ. και ένας εκπρόσωπος της Τράπεζας της Ελλάδος. Δηλαδή, αν αφαιρεθεί ο τελευταίος, όλοι οι άλλοι κατείχαν πολιτικές θέσεις. Έτσι, ενώ θεωρητικά η Α.Τ.Ε. είχε περιθώρια αρνήσεως των χρηματοδοτήσεων, στην πράξη δεν μπορούσε να αντισταθεί. Επρόκειτο για πολιτική επιλογή στο αποφασιστικό, τελικό όργανο εγκρίσεως δανείων. Οι αποφάσεις του ήταν τελεσίδικες και εκτελεστές».

11. Ενδεικτικά βλέπε την αρθρογραφία του ειδικού περιοδικού «Συνεταιριστική Πορεία», κατά το έτος 1992. Για το ιδιάζουσα σημασία ζήτημα της χρεοκοπίας της ΚΥΔΕΠ βλέπε τη συζήτηση μεταξύ Ευθύδημου και Κολύρη, από τις στήλες του *Οικονομικού Ταχυδρόμου* (1992), την παρέμβαση Σπαθούλα (1992) και τη διαφωτιστική συζήτηση στο Κοινοβούλιο (Πρακτικά Βουλής, 1992). Τέλος τις διαφορετικές τοποθετήσεις, επί του γενικού ζητήματος των χρεών, ανωτάτων στελεχών των δύο μεγαλύτερων κομμάτων (Παπακωνσταντίνου, 1992· Κωνσταντίνου, 1992).

ποφάσεων. Κατά μία άποψη, η πολιτική ηγεσία και, μάλιστα, ο ίδιος ο υπουργός, σε συνεργασία με ένα στενό κύκλο, εντός και εκτός της υπηρεσίας, συμβούλων, αποφασίζουν την αγροτική πολιτική. Κατά μια δεύτερη άποψη, οι εκάστοτε υπουργοί Γεωργίας είναι, ουσιαστικά, «αιχμάλωτοι» του υπηρεσιακού μηχανισμού στον οποίο, τυπικά, προΐστανται. Αυτό, πάντως, που είναι σαφές, σε κάθε περίπτωση, είναι η αναμφισβήτητη επιρροή του πολιτικού στοιχείου κατά τη διαδικασία της λήψης των αποφάσεων. Όπως εκτιμά ανώτερο υπηρεσιακό στέλεχος του Υ.Γ., ακόμα και «αυτή η υποτιθέμενη, τεχνοκρατική μηχανή που υπάρχει σε κάθε υπουργείο, στο δικό μας κατ' εξοχήν, αλλάζει ανά πάσα στιγμή. Είναι χαμαιλέοντας. Παρ' όλη τη μονιμότητα των δημοσίων υπαλλήλων, οι τελευταίοι εξαρτώνται άμεσα από κάθε πολιτικό κόμμα. Έτσι δεν υπάρχει ανεξάρτητη διοίκηση και, με τις υφιστάμενες ελλείψεις σε τεχνική υποδομή, δεν υπάρχουν κριτήρια αντικειμενικότητας κατά τη λήψη των αποφάσεων». Οι υπουργοί Γεωργίας, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, παραμένουν σύντομα διαστήματα στη θέση τους. Είναι ζήτημα αν προλαβαίνουν να ενημερωθούν, πλήρως, για το έργο που τους έχει ανατεθεί. Συνεπώς, ο υπηρεσιακός μηχανισμός, ιδιαίτερα όταν κατέχει, σε κάποιο βαθμό, το αντικείμενο της αρμοδιότητάς του, μπορεί να επηρεάζει σημαντικά τις αποφάσεις. Αυτό ισχύει για όλες τις αποφάσεις, εκτός εκείνων που χαρακτηρίζονται «πολιτικές», καθώς αφορούν σε ένα μεγαλύτερο αριθμό παραγωγών ή όσων χαρακτηρίζονται «μείζονος πολιτικής σημασίας», όπως π.χ. η ρύθμιση αγροτικών χρεών. Στην πρώτη περίπτωση την απόφαση λαμβάνουν ο υπουργός με τους συμβούλους του, στη δεύτερη, ο ίδιος ο πρωθυπουργός.

Εξετάζοντας την ποιότητα του διαλόγου που αναπτύσσεται, εντός του δικτύου, κατά τη λήψη των αποφάσεων, οι διχοτομικοί τύποι αλληλεπίδρασης, κατά Van Waarden, οδηγούν στα εξής συμπεράσματα, προσαρμοσμένοι στην ελληνική περίπτωση: (α) η αντιμετώπιση των θεμάτων εννοείται σε κλίμα αντιπαλότητας· (β) είναι αποδεκτό το συντεχνιακό συμφέρον· (γ) κυριαρχεί η αδιαφάνεια· (δ) υπάρχει πόλωση και έλλειψη αλληλοκατανόησης κατά την πολιτικοποίηση των ζητημάτων· και (ε) οι ιδεολογικές διαμάχες υπερισχύουν του ορθολογικού πραγματισμού. Το οργανωμένο αγροτικό κίνημα ευνοεί, ρητορικά, τον εκσυγχρονισμό αλλά, σχεδόν, συστηματικά απορρίπτει τα κατ' εξοχήν μέτρα των πολιτικών αυτών. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τις διαρθρωτικές πολιτικές και

μάλιστα σε μια περίοδο που το σύνολο, σχεδόν, των κομμάτων ευνοεί τη σύγκλιση με τις οικονομίες των υπόλοιπων χωρών της Ε.Ε. Η αρνητικότητα αυτή, όχι σπάνια, εκδηλώνεται και εντός κομματικά ομόλογων τάσεων του δικτύου. Έτσι, για παράδειγμα, ο νόμος που εκπόνησε για τους συνεταιρισμούς το 1985 το ΠΑΣΟΚ αντιμετώπιστηκε αρνητικά και από την, προσκείμενη σε αυτό το κόμμα, οργανωμένη βάση των συνεταιριστικών ενώσεων. Ομοίως, η τύχη της ΚΥΔΕΠ δίχασε το κόμμα της κυβερνητικής (τότε) Ν.Δ., όπως φάνηκε και από την παραίτηση του προέδρου της ΚΥΔΕΠ και μέλους της Ν.Δ., σε ένδειξη διαμαρτυρίας για την ασκούμενη, από την τελευταία, πολιτική αντιμετώπισης των χρεών της οργάνωσης. Οι δύο αυτές περιπτώσεις δείχνουν ότι, παρά την κομματική κηδεμονία, το οργανωμένο αγροτικό κίνημα εκδηλώνει τάσεις αυτονομίας σε θέματα που, κατά την εκτίμησή του, συνδέονται με τον αυτοπροσδιορισμό του. Πράγματι, η αναθεώρηση της Κ.Α.Π., με την επιβαλλόμενη αυστηρότητα στο καθεστώς των τιμών, την έμφαση στις διαρθρώσεις αλλά και η ιδιωτικοποίηση σημαντικών κλάδων, όπως αυτός των λιπασμάτων, ή και θεσμικών φορέων, όπως η Α.Τ.Ε., διαταράσσουν συμμαχίες και ισορροπίες συμφερόντων εντός του δικτύου, που είχαν οικοδομηθεί στο πλαίσιο του παλαιού θεσμικού καθεστώτος προστασίας της γεωργίας.

Εκ των πραγμάτων, λοιπόν, τίθεται ένα ζήτημα επαναπροσδιορισμού των ορίων, της λειτουργίας και των στοχεύσεων του δικτύου. Οι προαναφερθείσες τάσεις αυτονομίας επέτυχαν, μέχρι τώρα, να διατηρήσουν τη συνοχή του δικτύου αλλά δεν αντιμετώπισαν μια βαθύτερη αντίφαση που διαπερνά τις σχέσεις των μελών του και οξύνεται διαρκώς στις νέες συνθήκες ανάπτυξης του αγροτικού τομέα. Η κυβέρνηση, ανεξάρτητα από τους πολιτικούς της προσανατολισμούς, αλλά και η διοίκηση γενικότερα είναι υποχρεωμένες να συμβαδίζουν με τις επιλογές της νέας Κ.Α.Π. και να κατανέμουν τους διαθέσιμους πόρους με βάση μια λογική η οποία προκρίνει τη στήριξη των ισχυρότερων ή, πάντως, «βιώσιμων» εκμεταλλεύσεων και τον επαναπροσανατολισμό ή την παύση δραστηριότητας των πλέον αδύναμων ή και «μη βιώσιμων» εξ αυτών. Συνεπώς τη συνέχιση του καθεστώτος της προστασίας αλλά υπό τους περιοριστικούς όρους του τύπου, της έκτασης και των στόχων της παρεχόμενης στήριξης. Απ' την άλλη, ενώ το οργανωμένο αγροτικό κίνημα δέχεται, ρητορικά, την αναθεώρηση της Κ.Α.Π., έχει υιοθετήσει, ιστορικά, έναν πολιτικό λόγο που αδυνατεί να παρακολουθήσει αυ-

τές τις εξελίξεις. Προφανές παράδειγμα είναι η ΠΑΣΕΓΕΣ. Σύμφωνα με στέλεχος του Τμήματος Μελετών της, η οργάνωση «αναγκάστηκε στην περίοδο της δικτατορίας να είναι κορυφαία συνεταιριστική οργάνωση και συγχρόνως συνδικαλιστικό όργανο» έτσι, συνεχίζει ο ίδιος, «από τότε μας μπήκε ο σπόρος της σχιζοφρένειας». Αναπτύσσοντας, όμως, ένα λόγο εξισωτικό, συνδικαλιστικού τύπου, η ΠΑΣΕΓΕΣ αδυνατεί να αναγνωρίσει τις βαθιές αλλαγές που συνέβησαν, ιδιαίτερα την τελευταία εικοσαετία, στην ελληνική γεωργία. Στη θέση ενός σχετικά ομοιογενούς μεταπολεμικού προτύπου με κύρια χαρακτηριστικά την υπανάπτυξη, την τεχνολογική καθυστέρηση και την εισοδηματική ανέχεια, εξελίσσεται ένα δυϊκό πρότυπο,¹² του οποίου οι πόλοι απομακρύνονται διαρκώς καθιστώντας την επικοινωνία μεταξύ τους, μέσω κοινών πολιτικών αντιμετωπίσεων, αν όχι μη ρεαλιστική, πάντως αναποτελεσματική. Συμβαίνει αυτή η πόλωση να αντιστοιχεί, αν η έκταση της εκμετάλλευσης θεωρηθεί ως προϋπόθεση-κριτήριο της δυναμικότητάς της, με το βαθμό συμμετοχής των αρχηγών των εκμεταλλεύσεων στο συνεταιριστικό κίνημα. Έχει παρατηρηθεί ότι μονάδες μέσου έως μεγάλου μεγέθους (50-99 στρεμμάτων), υπεραντιπροσωπεύονται στους γεωργικούς συνεταιρισμούς. Η κατηγορία μικρού έως μεσαίου μεγέθους (20-49 στρεμμάτων) τηρούν μια πιο ισορροπημένη στάση στο ζήτημα της συμμετοχής, ενώ οι κατηγορίες είτε του μικρού (λιγότερο από 5 στρέμματα) είτε του πολύ μεγάλου μεγέθους (περισσότερο από 100 στρέμματα) κατέχουν τα μικρότερα ποσοστά συμμετοχής στο συνεταιριστικό κίνημα (Αβδελίδης, 1981). Συνεπώς θα ήταν περισσότερο ρεαλιστικό και αποτελεσματικό, η ηγεσία του συνεταιριστικού κινήματος να αγωνίζεται, κατά προτεραιότητα, για τις κατηγορίες των εκμεταλλεύσεων που ανήκουν σε αυτούς που, κυρίως, συμμετέχουν στην οργανωμένη βάση του και αποτελούν τον κύριο κορμό των ήδη ή εν δυνάμει σύγχρονων γεωργικών εκμεταλλεύσεων.

Παραγνωρίζοντας αυτή την πραγματικότητα η ΠΑΣΕΓΕΣ εξακολουθεί, με τον πολιτικό της λόγο, να μιλάει στο όνομα ενός αγροτικού κόσμου, ο οποίος, συνολικά, βρίσκεται σε επίπεδα φτώχειας

12. Για το δυϊκό μοντέλο ανάπτυξης βλέπε, ενδεικτικά, την εργασία των C. Kasimis και συν. (1991). Σε νεώτερη εργασία των Kasimis και Papadopoulos (1994) υποστηρίζεται ότι η ετερογένεια της ελληνικής γεωργίας καθιστά απλουστευτικό και το δυϊκό μοντέλο, επιβάλλοντας αντιστοίχως διαφοροποιημένες πολιτικές προσεγγίσεων των προβλημάτων της ελληνικής γεωργίας.

ή, ακόμα, στα κράσπεδα της εξαφάνισης. Έτσι, όμως, μετατρέπεται σε κίνημα διαμαρτυρίας με αποκλειστικό στόχο τις διεκδικήσεις υψηλότερων τιμών για τα αγροτικά προϊόντα αδιαφορώντας για την τύχη τους στην αγορά και, κατά δεύτερο λόγο, υποτιμώντας συστηματικά τη σημασία κρίσιμων πολιτικών αναδιάρθρωσης και εκσυγχρονισμού του αγροτικού τομέα, όπως π.χ. η φορολογία του αγροτικού εισοδήματος, η πολιτική γης, η προσαρμογή στη ζήτηση των διεθνών αγορών, η οργάνωση της εμπορίας, η προστασία των φυσικών πόρων κτλ. Πολιτικές, δηλαδή, που προκύπτουν ευθέως από τις νέες πραγματικότητες της ελληνικής γεωργίας. Η εν λόγω στρατηγική πέραν του ότι, μακροπρόθεσμα, υπονομεύει εκείνο το οποίο υποτίθεται πως υπηρετεί, δηλαδή τη διάσωση των μικρών και αδύναμων νοικοκυριών, υποτάσσεται και συμβάλλει στην περαιτέρω άνθηση του λαϊκιστικού φαινομένου που διέπει την ελληνική πολιτική σκηνή (Λυριντζής - Σπουρδαλάκης, 1993). Με βάση όσα ελέγχθησαν για τον πολιτικό λόγο του οργανωμένου αγροτικού κινήματος, φαίνεται να δικαιώνεται η παρατήρηση ότι ο λαϊκισμός δεν είναι συγκεκριμένες ιδέες ή πολιτικές αλλά μια «εσωτερική λογική», ένας τρόπος οργάνωσης και παρουσίας του πολιτικού χώρου ως διεπόμενου από τη λογική της ισοδυναμίας. Σύμφωνα με την τελευταία, διαφορετικά αλλά ισοδύναμα μεγέθη εξισώνονται δημιουργώντας μια πλασματική και επιφανειακή ισότητα (Λυριντζής, 1990).

στ. Σχέσεις κράτους και κοινωνίας

Οι συνεταιρισμοί και οι επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών αποτελούν εκφράσεις της κοινωνίας των πολιτών στην ύπαιθρο. Η κρατική παρέμβαση υπονομεύει τόσο τη λειτουργία όσο και την αποτελεσματικότητα αυτών των συλλογικοτήτων. Έτσι, οι σχέσεις κράτους και κοινωνίας συγκροτούνται μέσω της αποδιοργάνωσης της αυτονομίας των συνεταιρισμών και της παγίωσης ενός κλίματος μόνιμης εξάρτησης και «συνεργασίας» με το κράτος. Μέσω αυτής της σχέσης το κράτος και οι συνεταιρισμοί ενοποιούνται σε ένα σύστημα παραγωγής και άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Τα αυξημένα ποσά παραγωγικών εισροών που απαιτήθηκαν για την παρακολούθηση των τεχνολογικών εξελίξεων του σύγχρονου εντατικού γεωργικού προτύπου, διοχετεύθηκαν στα ατομικά αυτοαπασχολούμενα νοικοκυριά μέσω διοικητικών

μηχανισμών υποστηριζόμενων, άμεσα ή έμμεσα, από το κράτος.

Στο πλαίσιο αυτό οι συνεταιρισμοί μεταβλήθηκαν σε απλούς φορείς πολιτικής πατρωνείας. Οι συνεταιρισμοί δεν έχασαν ποτέ τον ιδρυτικό «υβριδικό» χαρακτήρα τους αλλά, συν τω χρόνω, εξελίχθησαν σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των πολιτικο-κομματικών ελίτ και των αγροτών. Ορισμένοι ερευνητές θεωρούν ότι, έναντι του ισχυρού κρατικού παρεμβατισμού, εκδηλώθηκε, το 1974 (μεταπολίτευση), μια αντίδραση των αγροτών (Gousios - Zakoroulou, 1990). Άλλοι διαβλέπουν ότι η μοναδικότητα της ελληνικής περίπτωσης έγκειται στην ολοκληρωτική επικράτηση του κρατικού παρεμβατισμού που, δομικά, ενσαρκώνεται, προπαντός, στην πρωτοκαθεδρία των συνεταιρισμών (Μαυρογορδάτος, 1989), τους οποίους δε διαστάζουν, επιβεβαιώνοντας το υπόδειγμα του δικτύου αγροτικής πολιτικής, να χαρακτηρίσουν ως «αποσυγκεντρωμένη κρατική υπηρεσία» (Παπαγιαννάκης, 1986). Παρά την, ορισμένη, αντιφατικότητα αυτών των εκτιμήσεων δε θα πρέπει να παραβλεφθεί ότι οι εκδηλωθείσες τάσεις πολιτικής αυτονομίας των συνεταιρισμών και των συναφών επαγγελματικών συλλόγων υπερασπίζονται το παραδοσιακό καθεστώς του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού της γεωργίας, αποδεικνύοντας ότι η συμμαχία, υπέρ αυτών των απόψεων, παραμένει κυρίαρχη εντός του δικτύου αγροτικής πολιτικής. Το φαινόμενο εξηγείται τόσο από τον «υβριδικό» χαρακτήρα των συνεταιρισμών όσο και από το ειδικό βάρος των αγροτών σε μια χώρα με νωπό, ακόμα, το αγροτικό της παρελθόν. Είναι, εξίσου, ερμηνεύσιμο ότι την εν λόγω συμμαχία αμφισβητούν υπέρμαχοι της «οικονομίας της αγοράς» όπως οι ιδιώτες μεγαλοεπιχειρηματίες που διαδραματίζουν ηγετικό ρόλο στην «Κτηνοτροφική» Ένωση ή τον Σ.Ε.Ε.Δ.Υ.Ζ. (Σύνδεσμος Ελλήνων Εμπόρων και Εξαγωγέων Δημητριακών Υποπροϊόντων και Ζωοτροφών).

ζ. Στρατηγικές της δημόσιας διοίκησης

Η ένταξη στο δίκτυο ομάδων συμφερόντων επαρκούς μεγέθους ακολουθεί κάποιες διαδικασίες. Είναι ελεγχόμενη αλλά δεν είναι απαγορευμένη. De facto αναγνώριση αποδίδεται σε ορισμένες ομάδες με την παραχώρηση προς αυτές ενός συγκριτικού πλεονεκτήματος, όπως «άτυπη» ενημέρωση σε κείρια θέματα, διορισμούς σε κρατικοδίαιτους φορείς και συμπερίληψή τους στον κατάλογο των

συνομιλητών της διοίκησης ως «κοινωνικών εταιρών». Ενεργός υποστήριξη, μέσω επιχορηγήσεων, παρέχεται σε ορισμένες συλλογικότητες, ιδιαιτέρως σε εκείνες εξ αυτών με πρωτεύοντα ρόλο στη συγκρότηση του δικτύου. Για παράδειγμα, η ΠΑΣΕΓΕΣ εξαρτάται, έμμεσα, από κρατικές επιχορηγήσεις. Τα ίδια ισχύουν για τη ΓΕΣΑΣΕ και τη ΣΥΔΑΣΕ.¹³ Τα επίπεδα αυτών των επιχορηγήσεων δεν επηρεάζονται, όπως δηλώνουν οι αρμόδιοι των οργανώσεων, από τις εναλλαγές των κομμάτων στην εξουσία. Μία δήλωση η οποία ενισχύει την άποψη για το θεσμικό ρόλο, τη συνοχή και τη συνέχεια του δικτύου μέσα σε μια εναλλασσόμενη, υπό συνθήκες κοινοβουλευτικής δημοκρατίας, ανάληψη κυβερνητικών ευθυνών εκ μέρους των πολιτικών κομμάτων.

Οι αλλαγές, στρατηγικού χαρακτήρα, στις δομές της δημόσιας διοίκησης που αποσκοπούν στη βελτίωση της αποτελεσματικότητας της δεν εντάσσονται σε ένα συμφωνημένο, μέσα στο πλαίσιο του δικτύου πολιτικής, πρόγραμμα θεμάτων προς συζήτηση. Συμβαίνει ακριβώς το αντίθετο και, ως εκ τούτου, οι προτάσεις της διοίκησης ή της πολιτικής ηγεσίας των κρατικών υπηρεσιών αποτελούν, συνεχώς, σημεία τριβής και διαφωνιών. Για παράδειγμα, η αναμόρφωση της Α.Τ.Ε. σε πιστωτικό ίδρυμα που λειτουργεί με ιδιωτικο-οικονομικά κριτήρια, ενώ την απελευθέρωσε, εν πολλοίς, από την καταθλιπτική κηδεμονία του Υ.Γ., συνάντησε, εξ αρχής, τις σφοδρές αντιδράσεις του οργανωμένου αγροτικού κινήματος. Οι αντιδράσεις, γενικού περιεχομένου, εντάσσονται στις πάγιες θέσεις των ηγεσιών του αγροτικού κινήματος εναντίον κάθε μορφής «ιδιωτικοποίησης». Από την άλλη, νέες στρατηγικές της δημόσιας διοίκησης, όπως για παράδειγμα ο συντονισμός της γεωργι-

13. Η ΠΑΣΕΓΕΣ χρηματοδοτείται μέσω του κονδυλίου που προκύπτει από την παρακράτηση του 2% υπέρ του ΕΛΓΑ, στην οποία υποχρεούνται οι παραγωγοί γεωργικών προϊόντων. Μια δεύτερη πηγή εσόδων είναι οι συνδρομές των ενώσεων, οι οποίες, για το τρέχον έτος, έφθασαν τα 200 εκατ. δραχμές. Καθώς από την πρώτη πηγή εισέρευσαν στα ταμεία της οργάνωσης, περίπου, 400 εκατ. δραχμές, το εκτιμώμενο, από την οικονομική υπηρεσία της ΠΑΣΕΓΕΣ, έλλειμμα θα φθάσει τα 200 εκατ. δραχμές. Η ΓΕΣΑΣΕ και η ΣΥΔΑΣΕ χρηματοδοτούνται από την παρακράτηση 1% υπέρ ΕΛΓΑ (0,75% αναλογεί στη ΓΕΣΑΣΕ και 0,25% στη ΣΥΔΑΣΕ). Η αυτοχρηματοδότηση στην περίπτωση αυτών των οργανώσεων είναι εξαιρετικά περιορισμένη, καθώς μόνο ένα 15% των συνδεδεμένων, με αυτές τις συνμοσπονδίες, οργανώσεων πληρώνουν τη συνδρομή τους. Τα ελλείμματα, σε όλες τις περιπτώσεις, καλύπτονται με τη μορφή έκτακτων επιχορηγήσεων για τη διεξαγωγή εκπαιδευτικών σεμιναρίων, εκσυγχρονισμό γραφείων, μηχανοργάνωση κτλ.

κής έρευνας από το ΕΘΙΑΓΕ, συνάντησε την αδιαφορία των μη κυβερνητικών οργανώσεων του αγροτικού χώρου που, άλλωστε, δεν επιδεικνύουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα και τη μελέτη των προβλημάτων που τους απασχολούν. Το, κάποτε, επαρκές Τμήμα Μελετών της ΠΑΣΕΓΕΣ σήμερα, απλώς, υπάρχει.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Οι διαστάσεις του προτεινόμενου από τον Van Waarden υποδείγματος παρέχουν ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο για τη διεύρυνση των δικτύων αγροτικής πολιτικής. Η ανάλυση που προηγήθηκε αποπειράθηκε να δείξει ορισμένες πολιτικές όψεις της κρατικής παρέμβασης στον ελληνικό αγροτικό τομέα. Ειδικότερα, αυτές τις όψεις που συνδέονται με τις σχέσεις κράτους και οργανωμένου αγροτικού κινήματος. Το νεοελληνικό κράτος και πιο συγκεκριμένα η γραφειοκρατία της δημόσιας διοίκησης, κατά μια διατύπωση «ο γίγαντας με τα πύλινα πόδια» (Μουζέλης, 1990), χαρακτηρίζεται από συγκεντρωτισμό, έλλειψη συνοχής και συντονισμού, κυριαρχία γραφειοκρατικών κανόνων και παθολογικά στοιχεία στελέχωσης (αναξιοκρατία και κομματισμός) (Βαρελίδης, 1993). Τα επέχοντα οιονεί κρατική και μη κρατική-ιδιωτική θέση μέλη του δικτύου αγροτικής πολιτικής, η λειτουργία του οποίου διερευνάται εδώ, εμπλέκονται, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο, στους μηχανισμούς αυτής της πελώριας γραφειοκρατικής δομής. Αποφεύγοντας τις τεχνοκρατικές και νομικίστικες προσεγγίσεις του προβλήματος της δημόσιας διοίκησης στην Ελλάδα, μια ανάλυση κοινωνιολογικού και ιστορικού χαρακτήρα θα μπορούσε να δείξει ότι ο ευάλωτος «γίγαντας» οφείλει την αδυναμία του στην ιστορική σχέση των κομμάτων με τη διοίκηση, σχέση κυριαρχίας εκείνων πάνω σ' αυτή, από την εποχή της ίδρυσης του νεοελληνικού κράτους (Σωτηρόπουλος, 1993). Υιοθετώντας αυτή την ανάλυση, και, κυρίως, τα συμπεράσματά της, θα συμπληρώναμε ότι η κυριαρχία των κομμάτων επί της δημόσιας διοίκησης έχει οδηγήσει στην αξιοσημείωτη απώλεια αυτονομίας μελών του δικτύου αγροτικής πολιτικής, ενδεχομένως πρωτόγνωρης για τα δεδομένα της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ποιες είναι, όμως, οι συνέπειες αυτής της διαπίστωσης για τα μέλη του δικτύου που βρίσκονται εκτός του δημόσιου τομέα; Ο Μαυρογορδάτος, όπως προελέχθη, έχει προτείνει, αναφερόμενος

στον κυρίαρχο τρόπο άρθρωσης των οργανωμένων αγροτικών συμφερόντων στην Ελλάδα, την «ολοκληρωτική επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού». Δηλαδή, την εξουθενωτική εξάρτηση των οργανώσεων αλλά και των προσώπων που συμμετέχουν σ' αυτές από το κράτος (Μαυρογορδάτος, 1988). Η ανάλυσή μας, εν τούτοις, συμφωνώντας με τον Μουζέλη και τον Σωτηρόπουλο, αναδεικνύει την παράλληλη αδυναμία και την ευθραυστότητα της δημόσιας διοίκησης έναντι των διεκδικήσεων των οργανώσεων του αγροτικού κινήματος και, ιδιαίτερα, του πιο δυναμικού τμήματος αυτών, δηλαδή των συνεταιρισμών, όταν αμφισβητούνται θεμελιώδη χαρακτηριστικά της σχέσης των τελευταίων με το κράτος. Είναι οι στιγμές που ένα δίκτυο, συγκροτούμενο από ομάδες οργανωμένων συμφερόντων και τμημάτων ή μελών κρατικών υπηρεσιών, ενεργοποιεί τις σχέσεις αλληλεξάρτησης που έχει ιστορικά εδραιώσει, συμμετέχοντας, εξίσου, στη δικαιοδοσία της άσκησης της αγροτικής πολιτικής. Το κράτος, η δημόσια διοίκηση εν προκειμένω, δεν κατέχει σ' αυτή την οπτική μια σαφώς ανώτερη θέση εντός του δικτύου.

Από την άλλη, στην ανάλυσή μας, και οι κοινωνικές συλλογικότητες εμφανίζονται αποδυναμωμένες. Η ταύτισή τους με τα κόμματα και, μάλιστα, αυτά που πρωταγωνιστούν στο δικομματικό σύστημα εξουσίας που επικράτησε μετά το 1974, γίνεται από υποδεέστερη θέση καθώς δε διαθέτουν ούτε την οικονομική ανάρμοστη ούτε την τεχνοκρατική επάρκεια ούτε την οργανωτική αποτελεσματικότητα των κομμάτων. Ακριβώς μετά τη Μεταπολίτευση ο παραδοσιακός πελατειακός τρόπος ενσωμάτωσης της κοινωνίας στο πολιτικό σύστημα έλαβε τη μορφή «γραφειοκρατικής πατρωνείας», όπως αναφέρει ο Χ. Λυριντζής (1983). Στη γραφειοκρατική πατρωνεία το κόμμα λειτουργεί ως συλλογικός πάτερνας προς τους οπαδούς του, που γίνονται οργανωμένα πελάτες του κράτους, δηλαδή με τη μεσολάβηση των μηχανισμών του κόμματος και όχι μεμονωμένων βουλευτών, όπως συνέβαινε στην προδικτατορική περίοδο. Αντίστοιχα, οι συνεταιρισμοί, όπως αναλύθηκε, μετεξέλιξαν τον ιδρυτικό «υβριδικό» χαρακτήρα τους συγκροτούμενοι σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των πολιτικο-κομματικών ελίτ και των αγροτών. Στο διάστημα αυτό, οι οργανικές σχέσεις κομμάτων και συνεταιρισμών έγιναν απόλυτα προφανείς, όπως δείχνουν και οι συνεχείς μεταπηδήσεις ηγετικών στελεχών του αγροτικού κινήματος στον πολιτικο-κομματικό χώ-

ρο.¹⁴ Συνεπώς, η προαναφερθείσα αλληλεξάρτηση μεταξύ της γραφειοκρατίας του δημόσιου τομέα και των κοινωνικών συλλογικοτήτων των αγροτών στο πλαίσιο του δικτύου αγροτικής πολιτικής μπορεί να αναδιατυπωθεί στο επίπεδο της αμοιβαίας αδυναμίας τους έναντι της, επ' αυτών, καθολικής ηγεμονίας των κυρίαρχων πολιτικών κομμάτων.

Ένα άλλο ενδιαφέρον θέμα, που ανέδειξε η ανάλυσή μας, αφορά στο είδος και τη σημασία του πολιτικού λόγου που αναπτύσσεται εντός του δικτύου. Στις αρχικές συζητήσεις μεταξύ των θεωρητικών των υποδειγμάτων του πλουραλισμού και του κορπορατισμού, η έννοια των δικτύων πολιτικής χρησιμοποιήθηκε για να δώσει έμφαση στη λογική των «από μέσα», των οποίων οι απόψεις θεωρούνται νόμιμες, σε αντίθεση με εκείνες των «απ' έξω», που έπρεπε να αντλούν στήριξη από την ευρύτερη κοινή γνώμη και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Η έννοια της νομιμότητας, σε αυτό το πλαίσιο, έγκειται στο ότι ομάδες των «από μέσα» δραστηριοποιούνται, έτσι ώστε τα λόγια και οι πράξεις τους να θεωρούνται, από τα λοιπά μέλη του δικτύου, ως ανήκοντα στη σφαίρα της τεχνοκρατίας, δηλαδή υπεράνω πολιτικών σκοπιμοτήτων και επηρεασμών. Έτσι, κάθε δίκτυο αγροτικής πολιτικής συγκροτείται βασισμένο σε μια κατανομή εξουσίας μεταξύ της δημόσιας διοίκησης, συνδεδεμένων ή υποστηριζόμενων από αυτήν φορέων, επαγγελματικών οργάνωσεων και άλλων παραγόντων, οι οποίοι διακατέχονται από κοινές αντιλήψεις, ως προς μια «φυσική» τάξη πραγμάτων, μη διαπραγματεύσιμες πολιτικά. Στο αγροτικό δίκτυο η προτεραιότητα της παραγωγής έναντι της προστασίας των φυσικών πόρων ήταν και, εν πολλοίς, εξακολουθεί να είναι ένα, κατεξοχήν, θέμα εμπύκτον στις παραπάνω αντιλήψεις. Το ίδιο ισχύει και για την επεξεργασία ενός σύγχρονου θεσμικού πλαισίου πολιτικής

14. Για παράδειγμα, όταν ο Πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ παραιτήθηκε, τον Ιούλιο του 1986, προήχθη αμέσως σε σύμβουλο του πρωθυπουργού επί συνεταιριστικών θεμάτων. Δύο χρόνια αργότερα, ο πρόεδρος της ΓΕΣΑΣΕ διορίστηκε διοικητής του Οργανισμού Γεωργικών Ασφαλίσεων. Αλλά και, πρόσφατα, ο τελευταίος πρόεδρος της ΠΑΣΕΓΕΣ παραιτήθηκε για να συμμετάσχει στο ψηφοδέλτιο του ΠΑΣΟΚ, με το οποίο εξελέγη βουλευτής στις εκλογές του Οκτωβρίου 1993. Χαρακτηριστική, εξάλλου, των οργανικών συνδέσεων συνεταιρισμών και κομμάτων είναι η παρατήρηση του Δ. Στεργίου (1993) ότι κατά τη διαμαρτυρία της ΠΑΣΕΓΕΣ για το νομοσχέδιο περί συνεταιρισμών, που έδωσε στη δημοσιότητα η Ν.Δ. τον Απρίλιο του 1993, χρησιμοποιήθηκαν φράσεις, στην ανακοίνωσή της, σχεδόν ταυτόσημες με εκείνες της, για το ίδιο θέμα, ανακοίνωσης του ΠΑΣΟΚ.

γης. Υπουργός Γεωργίας, με ασυνήθιστα πολυετή θητεία, ομολογεί ότι συνάντησε τέτοιες αντιστάσεις από το δίκτυο, ώστε εγκατέλειψε κάθε προσπάθεια ενασχόλησης με το θέμα. Η οργάνωση των κοινών αντιλήψεων σε ένα ιδεολογικό corpus, ικανό να περιχαράκωνει και να περιφρουρεί τα όρια του δικτύου είναι, συνεπώς, ένα κρίσιμο ερώτημα προς έρευνα. Στο περιορισμένο πλαίσιο της δικής μας έρευνας δεν είναι δυνατόν να απαντηθεί ικανοποιητικά το παραπάνω ερώτημα. Εδώ θα συζητήσουμε, λίγο περισσότερο, ορισμένες νύξεις που, ήδη, έγιναν στο αναλυτικό μέρος.

Όπως υποστηρίξαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, το πρόσφατο αγροτικό παρελθόν της χώρας, τα αλληπάλληλα κύματα μεταναστών της υπαίθρου με τον πρώιμο εξαστισμό και τους ακατάλυτους δεσμούς με το χωριό δημιουργούν ένα καθολικό κλίμα συμπάθειας προς τον αγροτικό κόσμο ευνοώντας πολιτικές κρατικής προστασίας της γεωργίας. Το ιστορικό δεδομένο, του παντοδύναμου κράτους έναντι του αδύναμου χωριού, αποτελεί συστατικό στοιχείο της υπέρ του προστατευτισμού ιδεολογίας, η οποία αρνείται να αναγνωρίσει τις νέες πραγματικότητες της υπαίθρου. Στην αδιαφοροποίηση, μέσα στο χρόνο (π.χ. πριν και μετά την ένταξη στην Ε.Ε.) και το χώρο (π.χ. ορεινές και πεδινές περιοχές), εικόνα του χωριού έρχεται να προστεθεί η αδιαφοροποίηση απεικόνιση της ελληνικής γεωργίας με την παραγνώριση της δυαδικότητας ή και της ετερογένειας που τη χαρακτηρίζει σήμερα. Η ιδεολογική αυτή κατασκευή, η οποία βασίζεται σε μια επιφανειακή και πλασματική ισότητα των αγροτικών νοικοκυριών, υιοθετούμενη αποτελεί κρίσιμο στοιχείο συνοχής και οριοθέτησης του δικτύου και του πολιτικού λόγου που το εκπροσωπεί «προς τα έξω». Έστω και αν η υιοθέτηση αυτού του λόγου, σήμερα πια, αντιστρατεύεται, στην περίπτωση των στελεχών της κρατικής διοίκησης, την ικανότητά τους να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις εκπόνησης νέων πολιτικών στο πλαίσιο της αναθεώρησης της Κ.Α.Π. ή της συμφωνίας της GATT ή, στην περίπτωση των συνεταιρισμών, την εκσυγχρονιστική δυναμική και τις συναφείς ανάγκες υποστήριξης εκείνων εκ των μελών τους που συμμετέχουν πιο ενεργά στην οργάνωσή τους. Θα ισχυριζόμαστε ότι η βαθύτερη αιτία υιοθέτησης αυτού του προβληματικού λόγου εδράζεται στις ανάγκες ένταξης και, τελικά, υπαγωγής του δικτύου στον ευρύτερο πολιτικό χώρο ο οποίος, όπως ήδη αναφέρθηκε, κυριαρχείται από το λαϊκιστικό φαινόμενο. Πράγματι, αυτός ο τρόπος οργάνωσης του πολιτικού λόγου στο

χώρο της αγροτικής πολιτικής, ως διεπόμενος από την «εσωτερική λογική» της ισοδυναμίας, αποτελεί, κατά μια έγκυρη διατύπωση, την ουσία του λαϊκισμού (Λυριντζής, 1990). Κατ' αυτή την έννοια, αν θεωρήσουμε ότι, όντως, η πολιτική σκηνή του τόπου ηγεμονεύεται, πλέον, από τα «κυρίαρχα μαζικά πολιτικά κόμματα, κατεξοχήν κρατικά» (σύμφωνα με την πρόβλεψη, από το 1982, του αείμνηστου Νίκου Πουλαντζά), η προαναφερθείσα υπαγωγή επιβεβαιώνει, αυτή τη φορά στο επίπεδο του πολιτικού λόγου, ότι υποστηρίχθηκε και παραπάνω. Την υποταγή, συνεπώς και την ουσιαστική απώλεια της αυτονομίας του δικτύου αγροτικής πολιτικής, στα πολιτικά κόμματα και τις δικές τους προτεραιότητες ή σκοπιμότητες.

Συμπερασματικά, στην Ελλάδα το δίκτυο της αγροτικής πολιτικής, όπως άλλωστε και το σύνολο της πολιτικής κοινωνίας, βρίσκονται σε μια μεταβατική κατάσταση. Όπως είδαμε, τόσο ο μη αγροτικός όσο και τα τμήματα του αγροτικού τομέα, όπως εκείνο που συμμετέχει στο φαινόμενο της πολυδραστηριότητας, απειλούν τα παραδοσιακά όρια του υφιστάμενου δικτύου αγροτικής πολιτικής. Ακόμη, οι σχέσεις του κράτους με τους συνεταιρισμούς και, δευτερευόντως, με τις λοιπές επαγγελματικές οργανώσεις των αγροτών, οι οποίες, μέχρι τα μέσα της περασμένης δεκαετίας, αναπτύσσονταν μέσα σε ένα κλίμα στενής συνεργασίας, βρίσκονται, σε λιγότερο ή περισσότερο ανοιχτή κρίση. Η συναίνεση γύρω από το στρατηγικό, για τον αγροτικό τομέα, ζήτημα του κρατικού προστατευτισμού εξακολουθεί να λειτουργεί αλλά πληθαίνουν οι ενδείξεις αμφισβήτησης από βιομηχανικά-εμπορικά συμφέροντα του ιδιωτικού τομέα τα οποία, αν και κατέχουν θέση στην αγροτροφική αλυσίδα, παραμένουν εκτός του δικτύου. Από τη μεριά τους, οι συνεταιρισμοί και οι επαγγελματικές οργανώσεις, αν και αποτελούν την εμπροσθοφυλακή του αγροτικού κινήματος, δεν μπορούν να απαλλαγούν από την κηδεμονία των πολιτικών κομμάτων και την αναπαραγωγή ενός λαϊκιστικού λόγου που αδυνατεί να συλλάβει, πολύ περισσότερο να αντιμετωπίσει, τις νέες πραγματικότητες της ελληνικής γεωργίας και τις αντίστοιχες εξελίξεις σε διεθνές επίπεδο.¹⁵ Η αναθεώρηση της Κ.Α.Π. και οι συμ-

15. Το ζήτημα της «παγκοσμιοποίησης» (globalization) του τομέα της γεωργίας και των τροφίμων αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα στη θεματολογία των σύγχρονων μελετών της αγροτικής ανάπτυξης (βλέπε, από την, ήδη πλούσια, βιβλιογραφία, ενδεικτικά τον Bonanno, 1993).

φωνίες της GATT δεν αποτελούν παρά τα πολιτικο-θεσμικά προανακρούσματα μιας ριζικής αλλαγής της ένταξης της γεωργίας στη σύγχρονη οικονομία και κοινωνία. Το ελληνικό δίκτυο αγροτικής πολιτικής είναι, εξ αντικειμένου, υποχρεωμένο να παρακολουθήσει αυτές τις εξελίξεις αλλάζοντας το ίδιο εσωτερικά, αν η ανάπτυξη της ελληνικής γεωργίας και η ευημερία των αγροτών της παραμένει ο λόγος ύπαρξής του.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ

- ΑΒΔΕΛΙΔΗΣ, Π.Σ. (1981), *Το αγροτικό συνεταιριστικό πρόβλημα της χώρας*, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- ATKINSON, M.M. - COLEMAN, W.D. (1989), «Strong States: Sectoral Policy Networks in Advanced Capitalist Economies», *British Journal of Political Science*, τόμ. 19, τχ. 1, σ. 47-67.
- ΒΑΡΕΛΙΔΗΣ, Ν. (1992), «Ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας διοίκησης: ρεαλιστική προοπτική ή σενάριο επιστημονικής φαντασίας;», *Αντί*, τχ. 503.
- BONANNO, A. (1993), *The agricultural and food sector in the new global era*, Concept, New Delhi.
- BUTTEL, F.H. - GOODMAN, D. (1989), «Class, State, Technology and International Food Regimes», *Sociologia Ruralis*, τόμ. 29.
- CHRISTOFILOPOULOU, P. (1992), «Professionalism and Public Policy Making in Greece: The Influence of Engineers in the Local Government Reforms», *Public Administration*, τόμ. 70, άνοιξη.
- CLOGG, R. (1992), *A Concise History of Greece*, Cambridge, Cambridge University Press.
- ΕΥΘΥΔΗΜΟΣ (1992), «ΚΥΔΕΠ: Πώς χρεοκόπησε διασπαθίζοντας το δημόσιο χρήμα», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 31 Δεκεμβρίου.
- GOUSSIOS, D. - ΖΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Ε. (1990), «The Cooperative and Union Movement in Greece», στο Flemming Just (επιμ.), *Cooperative and Farmers Unions in Western Europe*, South Jutland University Press, Esbjerg, σ. 27-47.
- KASIMIS, C. - LOULLOUDIS, L. - MARTINOS, N. (1991), «Family Farming in Modern Greece: Towards a Synthetic Presentation of two Empirical Research Examples», στο Henk de Haan - Jan Douwe van der Ploeg (επιμ.), *Endogenous Regional Development in Europe. Theory, Method and Practice*, E.C.D.VI, Βουξέλλες.

- KASIMIS, C. - PAPADOPOULOS, A.G. (1994), «The heterogeneity of Greek family farming: Emerging policy principles», *Sociologia Ruralis*, τόμ. XXXIV, τχ. 2/3.
- KATZENSTEIN, P.J. (επιμ.) (1978), *Between Power and Plenty: Foreign Policies in Advanced Industrial States*, University of Wisconsin Press, Madison.
- ΚΛΗΜΗΣ, Α. (1992), «Μερικές επισημάνσεις από την ιστορία των συνεταιρισμών στην Ελλάδα, χρήσιμες για σήμερα και για το μέλλον», *Συνεταιριστική Πορεία*, τχ. 25/26.
- ΚΟΛΥΜΒΑΣ, Ν. (1992), «Η κατάσταση των ελληνικών αγροτικών συνεταιρισμών ενόψει των μεταβολών στην Ευρώπη», *Συνεταιριστική Πορεία*, ό.π.
- ΚΟΛΥΡΗΣ, Π. (1992), «Βοηθάει η ΚΥΔΕΠ τους εμπόρους;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 3 Δεκεμβρίου.
- ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Φ. (1992), *Η αναθεώρηση της Κ.Α.Π. και οι επιπτώσεις της στην ελληνική γεωργία*, Αιχμή, σ. 113-121.
- ΛΙΟΛΙΟΣ, Ν. (1994), Συνέντευξη στην *Πανελλήνια Αγροτική Φωνή*, τχ. 3, 16/17/18 Σεπτεμβρίου.
- LYRINTZIS, C. (1983), *Between Populism and Socialism. The Rise of the Panhellenic Socialist Movement, 1974-1981*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Λονδίνου.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χ. (1990), «Λαϊκισμός: η έννοια και οι πρακτικές», στο Χ. Λυριντζής - Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Εκλογές και κόμματα στη δεκαετία του '80*, Θεμέλιο.
- ΛΥΡΙΝΤΖΗΣ, Χ. - ΣΠΟΥΡΔΑΛΑΚΗΣ, Μ. (1993), «Περί λαϊκισμού», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 1.
- MARSH, D. - RHODES, R.A.W. (1992), *Implementing Thatcherite Policies: Audit of an Era*, Buckingham, Open University Press.
- ΜΑΥΡΟΓΟΡΔΑΤΟΣ, Γ. Θ. (1988), *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκορούστη. Οι επαγγελματικές οργανώσεις στη σημερινή Ελλάδα*, Οδυσσέας, σ. 86, 88.
- ΜΟΥΖΕΛΙΣ, Ν. (1986), *Politics in the Semi-periphery: Early Parliamentarism and Late Industrialization in the Balkans and Latin America*, Macmillan, Λονδίνο.
- ΜΟΥΖΕΛΗΣ, Ν. (1990), «Το κράτος στην ύστερη ανάπτυξη», *Ελληνική Επιθεώρηση...*, ό.π.
- ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΑΚΗΣ, Μ. (1986), *Το Βήμα*, 17 Αυγούστου.
- ΠΑΠΑΤΑΞΙΑΡΧΗΣ, Ε. (1990), «Πολιτική και αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Μ. Κομνηνού - Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία, και ιδεολογία. Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών*, Παπαζήσης, Αθήνα.

- ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, Κ. (1993), «Μερικές παρατηρήσεις στο σχέδιο νόμου: Αγροτικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις», *Συνεταιριστική Πορεία*, τ. 30.
- ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Μ. (1992), *Η αγροτική πρόκληση*, Ροές, σ. 27-37.
- ΠΑΣΕΓΕΣ (1991), *Αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις*.
- Π.Λ.Κ. (1992), «Παρατηρήσεις για τις ζημιολύγες βιομηχανίες συνεταιρισμών και Α.Τ.Ε.», *Συνεταιριστική Πορεία*, τ. 27.
- Πρακτικά Βουλής* (1992), Συνεδρίαση 1Δ', 22 Οκτωβρίου.
- RINGELING, A. - KICKERT, W. (1992), *Policy and Governance in Complex Networks*, Rotterdam, Erasmus University.
- SCHMITTER, P.C. (1974), «Still the Century of Corporatism», *Review of Politics*, τόμ. 36.
- SCHMITTER, P.C. - LEMBRUCH, G. (επιμ.) (1979), *Trends Towards Corporatist Intermediation*, Λονδίνο, Sage.
- SMITH, M.J. (1993), *Pressure, Power and Policy*, Hemel Hempstead, Wheatsheaf.
- ΣΙΦΝΙΩΤΗΣ, Κ. (1992), «Προβλήματα χρηματοδότησης των συνεταιρισμών», *Συνεταιριστική Πορεία*, τχ. 25/26.
- ΣΠΑΘΟΥΛΑΣ, Π. (1992), «ΚΥΔΕΠ: ανάλυση του προβλήματος», *Συνεταιριστική Πορεία*, τχ. 27.
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Δ. (1993), «Πόσο φιλαγροτική είναι η οξεία αντίδραση;», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 29 Απριλίου.
- ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ, Λ. (1993), «Ελληνική γραφειοκρατία και κόμματα», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τόμ. 2.
- VAN WAARDEN, F. (1992), «Dimensions and Types of Policy Networks», *European Journal of Political Research*, τόμ. 21, τχ. 1-2.
- ΧΑΖΗΓΑΚΗΣ, Σ. (1992), Συνέντευξη στο *Βήμα*, 28 Ιουνίου.

ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΠΑΡΑΚΜΗ ΣΤΗΝ ΥΠΟΣΑΧΑΡΙΚΗ ΑΦΡΙΚΗ

Οι ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές δυνάμεις που αποσύρονταν από την Αφρική τη δεκαετία του '60, άφηναν πίσω τους δημοκρατικά πολιτικά συστήματα βασισμένα στα γαλλικά ή βρετανικά πρότυπα. Πολύ σύντομα, όμως, οι νέοι ηγέτες των ανεξάρτητων πια κρατών της Αφρικής επέλεξαν διάφορα αυταρχικά μοντέλα, όπου σπάνια κυβερνήσεις εναλλάσσονταν στην εξουσία (με εξαίρεση τα στρατιωτικά πραξικοπήματα). Οι περιπτώσεις του Μαυρικίου, της Μποτσουάνα και της Γκάμπια που διατήρησαν τους δημοκρατικούς τους θεσμούς, καθώς και της Νιγηρίας, της Γκάνα και της Μπουρκίνα Φάσο που, ανάμεσα σε στρατιωτικές δικτατορίες, είχαν διαλείμματα διακυβέρνησης από εκλεγμένους ηγέτες, επιβεβαιώνουν παρά διαψεύδουν τον κανόνα. Τα αυταρχικά καθεστώτα της υποσαχαρικής Αφρικής κυμαίνονταν από τυραννικά (όπως του Ίντι Αμίν στην Ουγκάντα, του Μποκάσα στην Κεντροαφρικανική Δημοκρατία και του Νγκουέμα στην Ισημερινή Γουινέα) μέχρι μονοκομματικά αφρο-σοσιαλιστικού τύπου (όπως του Κάουντα στη Ζάμπια και του Νυερέρε στην Τανζανία) ή μαρξιστικά-λενινιστικά (όπως του Μεγκίστου στην Αιθιοπία και του Μασέλ στη Μοζαμβίκη).

Την τελευταία, όμως, πενταετία οι εξελίξεις ήταν ραγδαίες. Σε περισσότερες από 30 χώρες (επί συνόλου 47) της υποσαχαρικής Αφρικής απελευθερώθηκαν πολιτικοί κρατούμενοι, εμφανίστηκαν μη κρατικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, νομιμοποιήθηκαν αντιπολιτεύσεις, πραγματοποιήθηκαν εκλογές και, σε μερικές περιπτώσεις, επί τριακονταετία αυταρχικές ηγεσίες αναγκάστηκαν να αποχωρήσουν από την εξουσία.

Μέσα σε τέσσερα χρόνια (1991-1994) δεκατέσσερις (14) αφρικανοί ηγέτες αντικαταστάθηκαν μετά από εκλογές, ενώ στα τέλη του

* Ο Αστέρης Χουλιάρας είναι διδάκτωρ Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Hull (Αγγλία).

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

Αλλαγές κυβέρνησης μετά από εκλογές, 1991-1994

Χώρα	Ημερομηνία αλλαγής	Ο πρώην ηγέτης βρισκόταν στην εξουσία από το:
Ζάμπια	Οκτώβριος 1991	1964
Κέμπ Βερντ	Φεβρουάριος 1991	1975
Κεντροαφρικανική Δ.	Οκτώβριος 1993	1981
Κονγκό	Αύγουστος 1992	1979
Λεσότο	Μάρτιος 1993	1991
Μαδαγασκάρη	Φεβρουάριος 1993	1975
Μάλι	Μάρτιος 1992	1991
Μαλάουι	Μάιος 1994	1964
Μπενίν	Μάρτιος 1991	1975
Μπουρούντι	Ιούνιος 1993	1987
Νίγηρας	Μάρτιος 1993	1987
Ν. Αφρική	Απρίλιος 1994	1989
Σάο Τομέ	Μάρτιος 1991	1975

προηγούμενου έτους τριανταένα (31) από τα κράτη της Αφρικής είχαν υιοθετήσει πολυκομματικά συστήματα (σε σχέση με 10 πριν από το 1989). Πρόκειται για τις ευρύτερες ανακατατάξεις στην πολιτική ζωή της ηπείρου από την εποχή της ίδρυσης του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας (1963).

Το κείμενο που ακολουθεί αφενός επιχειρεί να διερευνήσει τα αίτια του πρόσφατου κύματος φιλελευθεροποίησης στην υποσαχарική Αφρική και αφετέρου επιδιώκει να εξετάσει τις προοπτικές εκδημοκρατισμού των χωρών της ηπείρου.

Μια διάκριση, στο σημείο αυτό, ανάμεσα στις έννοιες «φιλελευθεροποίηση» και «εκδημοκρατισμός» θεωρούμε ότι είναι απαραίτητη. Η έννοια του εκδημοκρατισμού αναφέρεται στην εισαγωγή πραγματικού πολιτικού ανταγωνισμού με ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, ενώ αυτή της φιλελευθεροποίησης αφορά στην άρση απαγορεύσεων πολιτικών ελευθεριών, όπως για παράδειγμα, της ελευθερίας της έκφρασης.¹ Η φιλελευθεροποίηση δεν οδηγεί κατ' ανάγκη σε εκδημοκρατισμό. Στο παρελθόν, μάλιστα, σε πολλά κράτη της Αφρικής, την κατάργηση αυταρχικών καθεστώτων ακολούθη-

1. Elly Rijnierse, «Democratisation in sub-Saharan Africa?, Literature overview», *Third World Quarterly*, τόμ. 14 (3), 1993, σ. 652.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

Άλλες χώρες που εισήγαγαν πολυκομματικά συστήματα

Ακτή Ελεφαντοστού	(1990)
Γαμπόν	(1990)
Γάνα	(1992)
Γουινέα	(1993)
Ισημερινή Γουινέα	(1993)
Καμερούν	(1992)
Κένυα	(1992)*
Μαυριτανία	(1992)*
Μοζαμβίκη	(1993)
Μπουρκίνα Φάσο	(1991)*
Σεϋχέλλες	(1993)
Τζιμπουτί	(1992)*
Τόγκο	(1993)

* Τα κύρια κόμματα της αντιπολίτευσης δεν πήραν μέρος στις εκλογές.

σαν αναρχία (π.χ., στη Σομαλία το 1991) ή στρατιωτική επέμβαση (π.χ. στη Νιγηρία το 1979 και στο Σουδάν το 1986).²

1. ΑΙΤΙΑ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΟΠΟΙΗΣΗΣ

α. Οικονομική παρακμή

Το τέλος της αποικιοκρατίας δεν οδήγησε και στην επιτάχυνση των ρυθμών οικονομικής ανάπτυξης. Οι μεγάλες προσδοκίες των κινημάτων της ανεξαρτησίας έσβησαν σύντομα. Εξαρτημένες από ευάλωτες δομές (πάνω από 70% της αξίας των εξαγωγών των περισσότερων χωρών της Αφρικής βασίζεται σε ένα ή δύο εμπορεύματα), οι οικονομίες της ηπείρου επηρεάστηκαν σημαντικά από τις διακυμάνσεις της διεθνούς αγοράς.³ Οι υψηλές τιμές των πρώτων υλών και ορισμένων προϊόντων (όπως ο καφές και το κακάο) έγκρυψαν τη δεκαετία του '70 τις διαρθρωτικές αδυναμίες των οικονομιών της υποσαχαρικής Αφρικής. Αλλά όταν οι τιμές έπεσαν, οι

2. Michael Bratton - Nicolas van de Walle, «Popular Protest and Political Reform in Africa», *Comparative Politics*, τόμ. 24 (4), Ιούλιος 1992, σ. 421.

3. «Remembering Africa», *The Economist*, 31 Αυγούστου 1991, σ. 43.

κυβερνήσεις συνέχισαν να δαπανούν και να δανείζονται όπως στο παρελθόν.⁴ Η αδυναμία των ηγετών να ελέγξουν τον πληθυσμό που αυξανόταν με ρυθμούς που ξεπερνούσαν το 3% ετησίως επιδείνωσε την κατάσταση.⁵

Τα αποτελέσματα δεν άργησαν να φανούν. Στη δεκαετία του '80, το πραγματικό κατά κεφαλήν ΑΕΠ της υποσαχαρικής Αφρικής μειωνόταν με ρυθμούς που ξεπερνούσαν το 2% ετησίως.⁶ Παρά δε τη σημαντική αύξηση της ξένης βοήθειας, το εξωτερικό χρέος των χωρών της ηπείρου υπερδιπλασιάστηκε μέσα σε 10 χρόνια, αγγίζοντας το 1990 τα 180 δισεκατομμύρια δολάρια⁷ (21% του συνόλου των αφρικανικών εξαγωγών πηγαίνει σήμερα στην εξυπηρέτηση του⁸). Ο κοινωνικός αντίκτυπος της οικονομικής παρακμής δεν άργησε να φανεί: ενώ το 1985 το 1/4 των παιδιών σε προσχολική ηλικία έπασχε από αβιταμίνωση, το 1989, σε έναν πληθυσμό πολύ μεγαλύτερο, έπασχαν τα αντίστοιχα 2/5.⁹

Ξένοι επενδυτές που θα μπορούσαν να ενδιαφερθούν για το φθινό εργατικό δυναμικό της Αφρικής αποτράπηκαν από την ασταθή πολιτική κατάσταση. Εμφύλιες συρράξεις και φυσικές καταστροφές στα τελευταία χρόνια άφησαν πίσω τους 10 εκατομμύρια νεκρούς και άλλους τόσους πρόσφυγες.¹⁰ Η Αγκόλα, η Λιβε-

4. «Africa: A flicker of light», *The Economist*, 5 Μαρτίου 1994, σ. 23. Για αναλύσεις των οικονομικών της υποσαχαρικής Αφρικής ανά χώρα βλ. *The World Bank, Trends in Developing Economies, 1992*, The World Bank, Washington D.C. 1992.

5. Για εκτιμήσεις του μελλοντικού πληθυσμού της ηπείρου βλ. Eduard Bos κ.ά., *World Population Projections, 1992-93*, The World Bank, The John Hopkins University Press, Λονδίνο 1993.

6. -2,2% για την υποσαχαρική Αφρική. Όλες οι άλλες αναπτυσσόμενες περιοχές του κόσμου είχαν θετικούς ρυθμούς ανάπτυξης, με εξαίρεση τη Λατινική Αμερική (-0,6%). (The World Bank, *World Development Report, 1990*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1990, σ. 11). Για μια λεπτομερή ανάλυση του εθνικού εισοδήματος των χωρών της ηπείρου βλ. Stephen McCarthy, *Africa: The Challenge of Transformation*, Tauris, Λονδίνο 1994, Chapter 2.

7. «Do More for Africa», *International Herald Tribune*, 4 Ιουνίου 1994.

8. Για μια λεπτομερή παρουσίαση στοιχείων βλ. *World Debt Tables, 1993-94, External Finance for Developing Countries*, The World Bank, Washington 1993.

9. «Remembering Africa», ό.π. Για μια λεπτομερή παρουσίαση των κοινωνικών δεικτών των χωρών της υποσαχαρικής Αφρικής βλ. *Social Indicators of Development, 1994*, The World Bank, The John Hopkins University Press, Λονδίνο 1994.

10. Michael Holman, «The sounds of a continent cracking», *Financial Times*, 23/24 Ιουλίου 1994.

ρία, η Σιέρα Λεόνε και η Σομαλία βρίσκονται σήμερα σε χαώδη κατάσταση. Η μεγαλύτερη σε έκταση χώρα της Αφρικής, το Σουδάν, έχει καταστραφεί από τον εμφύλιο πόλεμο, ενώ το Ζαΐρ μόνο στο χάρτη εμφανίζεται ως ενιαία οντότητα. Η κακή διαχείριση έδρασε καταλυτικά ενισχύοντας την παρακμή. Μεγάλες χώρες της ηπείρου όπως η Νιγηρία και η Κένυα αντιμετωπίζουν σήμερα σοβαρότατα οικονομικά προβλήματα. Η διαφθορά των τοπικών ελίτ και η αδυναμία εφαρμογής των νόμων έκαναν τις αφρικανικές χώρες ελάχιστα ελκυστικές στους ξένους επενδυτές.¹¹ Λιγότερο από 1% της παγκόσμιας επένδυσης αφορά σήμερα την Αφρική.¹²

Στα τέλη της δεκαετίας του '80 τα περισσότερα κράτη της ηπείρου είχαν καταφύγει για βοήθεια στο Διεθνές Νομισματικό Ταμείο ή/και στην Παγκόσμια Τράπεζα.¹³ Η εφαρμογή των σταθεροποιητικών προγραμμάτων των δύο αυτών διεθνών οργανισμών¹⁴ οδήγησε στη μείωση των δημόσιων δαπανών αυξάνοντας τη λαϊκή δυσανεμία.¹⁵

«Η Αφρική δεν είναι διαφορετική από τη Δύση όπου οι κυβερνήσεις κερδίζουν ή χάνουν ανάλογα με το ύψος των επιτοκίων και των φόρων, την ανεργία και τον πληθωρισμό» γράφει ένας αναλυτής.¹⁶ Όπως λοιπόν και οι Δυτικοί, σε πολλές περιπτώσεις, οι Αφρικανοί κινητοποιούνται περισσότερο λόγω της οικονομικής στέρησης και λιγότερο λόγω της έλλειψης πολιτικών επιλογών. Έτσι, οικονομικά ήταν τα βασικά κίνητρα που οδήγησαν τις μεσαίες τάξεις (επαγγελματίες, φοιτητές, διανοούμενους και πολιτικούς), θρησκευτικές ομάδες (χριστιανούς και μουσουλμάνους) καθώς και εργάτες και συνδικαλιστές στην ένωση των δυνάμεών τους με στόχο την ανατροπή των καταπιεστικών καθεστώτων. Στο ένα κράτος μετά το άλλο, εκατοντάδες χιλιάδες διαδηλωτές, σε αριθμούς χωρίς προηγούμενο από την εποχή του κινήματος της ανεξαρτησίας,

11. «Africa: A flicker of light», *ό.π.*, σ. 28.

12. *Financial Times*, 21 Ιουλίου 1994.

13. Carol Lancaster, «Democratisation in Sub-Saharan Africa», *Survival*, τόμ. 35 (3), Φθινόπωρο 1993, σ. 39.

14. Reginald Herbold Green - Mike Faber, «The Structural Adjustment of Structural Adjustment: Sub-saharan Africa 1980-1993», *IDS Bulletin*, τόμ. 25 (3), 1994, σ. 1-8.

15. J. Herbst, «The Structural Adjustment of Politics in Africa», *World Development*, τόμ. 18 (7), σ. 949-958.

16. Tony Hawkins, «Black Africa: From aid dependence to self-sustaining growth», *The World Today*, τόμ. 46 (11), Νοέμβριος 1990, σ. 206.

διεκδίκησαν ενεργά την εισαγωγή δημοκρατικών θεσμών. Σε πολλές περιπτώσεις τα δημοκρατικά κινήματα μετεξελίχθηκαν σε πολιτικά κόμματα, όπως για παράδειγμα το Κίνημα για Πολυκομματική Δημοκρατία στη Ζάμπια, το Φόρουμ για την Αποκατάσταση της Δημοκρατίας στην Κένυα και η Συμμαχία για τη Δημοκρατία στο Μάλι.¹⁷

Ένας άλλος παράγοντας, στενά συνδεδεμένος με την οικονομική κρίση, είναι η μεγάλη αύξηση των μη-κυβερνητικών οργανώσεων καθώς και των λαϊκών οργανώσεων.¹⁸ Το κράτος στην υποσαχαρική Αφρική, ανίκανο ή απρόθυμο να αναλάβει τις ευθύνες της πρόνοιας, αποδέχθηκε ή ακόμη και ενίσχυσε σε πολλές περιπτώσεις τις εθελοντικές οργανώσεις, οι οποίες με τη σειρά τους ανέπτυξαν μια οργανωτική ανεξαρτησία και μια σχέση με την εξουσία που τις επέτρεψε να εντείνουν το κύμα αμφισβήτησης των μονοκομματικών καθεστώτων.¹⁹ Στην Τανζανία, τοπικές πρωτοβουλίες ανέλαβαν να καλύψουν το κενό της επιδεινούμενης ανεπάρκειας των κρατικών υπηρεσιών, ενώ στην Κένυα και την Ακτή του Ελεφαντοστού νέες ομάδες συμφερόντων δημιουργήθηκαν, αντιπροσωπεύοντας διάφορες ομάδες της άτυπης (informal) οικονομίας.²⁰

Τέλος, ένα άλλο ιδιαίτερα σημαντικό αίτιο φιλελευθεροποίησης, επίσης στενά συνδεδεμένο με την οικονομική παρακμή της ηπείρου, είναι η μεγάλη αύξηση των εγγράμματων ανέργων. Κάθε χρόνο, για παράδειγμα, στην Κένυα 400.000 απόφοιτοι σχολείου ανταγωνίζονται για 20.000 θέσεις εργασίας.²¹ Η μαζική εκπαίδευση, που τα αυταρχικά καθεστώτα της Αφρικής είχαν καταφέρει να επιτύχουν, συνέβαλε αποφασιστικά στην εντεινόμενη αμφισβήτηση της ύπαρξής τους. Η αδυναμία των κυβερνήσεων να εξασφαλίσουν εργασία στους αποφοίτους μετέτρεψε τα σχολεία και τα πανεπιστήμια σε κέντρα διαλόγου, κριτικής και εξέγερσης. Στη Ζιμπάμπουε και στην Τανζανία, για παράδειγμα, φοιτητικές διαδηλώ-

17. John A. Wiseman, «Democracy and the new political pluralism in Africa: Causes, consequences and significance», *Third World Quarterly*, τόμ. 14 (3), 1993, σ. 443.

18. Robert Fatton, Jr., «Democracy and Civil Society in Africa», *Mediterranean Quarterly*, τόμ. 2 (4), Φθινόπωρο 1991, σ. 83-95.

19. Στο ίδιο, σ. 84-88· Naomi Chazan, «Africa's Democratic Challenge», *World Policy Journal*, τόμ. 9 (2), Άνοιξη 1992, σ. 285.

20. N. Chazan, *ό.π.*, σ. 286.

21. *Financial Times*, 23/24 Ιουλίου 1994.

σεις ξέσπασαν το 1990 με κύρια αιτήματα την εξάλειψη της διαφθοράς στα κυβερνητικά κλιμάκια και την εισαγωγή πολιτικών αλλαγών.²²

β. Το τέλος του ψυχρού πολέμου

Η κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων στη Σοβιετική Ένωση και τις χώρες της ανατολικής Ευρώπης επηρέασε σημαντικά τις πολιτικές εξελίξεις στην υποσαχαρική Αφρική.²³ Όπως δήλωσε χαρακτηριστικά ο πρόεδρος της Γκαμπόν Ομάρ Μπόνγκο: «ο άνεμος από την Ανατολή σείει τις καρδιές της Αφρικής».²⁴ Στη Ζάμπια, ο πρόεδρος του Συνεδρίου των εργατικών συνδικάτων της χώρας άνοιξε τη συζήτηση για τον πολυκομματισμό ρωτώντας δημόσια: «Αν οι υποστηρικτές του σοσιαλισμού έχουν εγκαταλείψει το μονοκομματισμό, ποιοι είναι οι Αφρικανοί για να τον συνεχίσουν;».²⁵ Η ανατροπή του Τσαουσέσκου στη Ρουμανία αύξησε ιδιαίτερα το αίσθημα ανασφάλειας πολλών αφρικανών δικτατόρων όπως, για παράδειγμα, στην περίπτωση της Τανζανίας.²⁶ «Ο παράγοντας Τσαουσέσκου», γράφει ο πρώην πρόεδρος της Νιγηρίας Ολουσέγκουν Ομπασάνγκιο, «ήταν το πιο σημαντικό γεγονός που οδήγησε στον ταχύτατο επαναπροσανατολισμό πολλών αφρικανών ηγετών» προς τη φιλελευθεροποίηση.²⁷

Η πτώση του κομμουνισμού δεν έδρασε μόνο ως παράδειγμα στην πολιτική ζωή της υποσαχαρικής Αφρικής. Το τέλος του ψυχρού πολέμου και η ακόλουθη ανατροπή του διπολικού συστήματος επηρέασαν αρνητικά και τα στρατηγικά κίνητρα υποστήριξης των χωρών της ηπείρου από τους πρωταγωνιστές του ανταγωνι-

22. Keith Somerville, «Africa moves towards party pluralism», *The World Today*, τόμ. 47 (8-9), Αύγουστος-Σεπτέμβριος 1991, σ. 153.

23. Mark Webber, «The Third World and the dissolution of the USSR», *Third World Quarterly*, τόμ. 13 (4), 1992, σ. 691-713· Thandika Mkandawire, «Africa and the Changes in Eastern Europe», *The European Journal of Development Research*, τόμ. 6 (1), Ιούνιος 1994, σ. 77-88· Arnold Hughes, *Marxism's Retreat from Africa*, Cass, Λονδίνο 1992· Mark Webber, «Soviet Policy in Sub-Saharan Africa: The Final Phase», *Journal of Modern African Studies*, τόμ. 30, Μάρτιος 1992, σ. 1-30.

24. Carol Lancaster, «Democracy in Africa», *Foreign Policy*, τχ. 85, Χειμώνας 1991-92, σ. 152.

25. Michael Bratton - Nicolas van de Walle, *ό.π.*, σ. 425.

26. K. Somerville, *ό.π.*

27. R. Fatton, Jr., *ό.π.*, σ. 89.

σμού των υπερδυνάμεων.²⁸ Έτσι, η μείωση του ενδιαφέροντος της Σοβιετικής Ένωσης υπό τον Γκορμπατσώφ για την Αιθιοπία οδήγησε στην ήττα του ολοκληρωτικού καθεστώτος του Χαϊλέ Μαριάμ Μεγκίστου από τις δυνάμεις των Λαϊκών Απελευθερωτικών Μετώπων της Ερυθραίας και του Τίγκρε.²⁹ Το ίδιο συνέβη και στην Αγκόλα, όπου η άρνηση των Σοβιετικών να συνεχίσουν να πληρώνουν το κόστος της παρουσίας των Κουβανών δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τις άτυχες εκλογές του 1992.³⁰ Από την άλλη πλευρά, οι δυτικές χώρες, χωρίς πια να έχουν να αντιμετωπίσουν τη σοβιετική επιρροή στην Αφρική, άρχισαν να αποσύρουν την υποστήριξή τους σε αυταρχικά καθεστώτα όπως εκείνα της Λιβερίας και της Ουγκάντα.³¹ Από το 1990 και μετά δε, οι Ηνωμένες Πολιτείες και άλλες δυτικές χώρες άρχισαν να ασκούν σημαντικές πιέσεις για φιλελευθεροποίηση στις κυβερνήσεις του Ζαΐρ, της Κένια και του Μαλάουι.³²

γ. Παραδείγματα από την Αφρική

Όταν ο πρόεδρος Κερέκου του Μπενίν, αδυνατώντας να πληρώσει τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων, βρέθηκε το 1990 αντιμέτωπος με μια σειρά από διαδηλώσεις, επέτρεψε τη σύγκληση μιας εθνικής συνόδου 500 περίπου σημαντικών προσωπικοτήτων της χώρας με στόχο τη δημιουργία «εθνικής συναίνεσης» για την εισαγωγή οικονομικών μεταρρυθμίσεων.³³ Σύντομα, η σύνοδος διακήρυξε ότι ήταν «ανεξάρτητη» και τα μέλη της επέλεξαν προσωρινό πρωθυπουργό, έθεσαν ημερομηνίες για εκλογές, και συμφώνησαν σε ένα σχέδιο

28. Melvin A. Goodman (επιμ.), *The End of Superpower Conflict in the Third World*, Boulder, Co.: Westview Press, 1992· Paul B. Henze, «Africa after Communism», *Problems of Communism*, Ιανουάριος-Απρίλιος 1992, σ. 218-222· Pauline H. Baker, «Africa in the New World Order», *SAIS Review*, τόμ. 10 (2), Καλοκαίρι-Φθινόπωρο 1990, σ. 139-152.

29. Alex de Waal, «Ethiopia: Transition to what?», *World Policy Journal*, τόμ. IX (4), Φθινόπωρο-Χειμώνας 1992, σ. 719-739.

30. S. Neil MacFarlane, «The Soviet Union and southern African security», *Problems of Communism*, τόμ. 38 (2-3), σ. 71-89.

31. Marguerite Michaels, «Retreat from Africa», *Foreign Affairs*, τόμ. 72 (1), 1993, σ. 93-108.

32. Christopher Clapham, «Democratisation in Africa: Obstacles and prospects», *Third World Quarterly*, τόμ. 14 (3), 1993, σ. 432.

33. C. Lancaster, «Democracy in Africa», *ό.π.*, σ. 153.

συντάγματος με ανεξάρτητη νομοθετική εξουσία. Παράλληλα, χορηγήθηκε αμνηστία στον Κερέκου και ο Νικηφόρε Σόγκλο, προσωρινός πρωθυπουργός, εξήλθε νικητής των προεδρικών εκλογών που ακολούθησαν. Η εμπειρία με την εθνική σύνοδο του Μπενίν είχε έντονα «αποτελέσματα διάδοσης» (diffusion effects) σε άλλες γαλλόφωνες χώρες της Αφρικής όπου είτε συγκλήθηκαν ανάλογες εθνικές συνέδοι (Μάλι, Κογκό, Τόγκο) είτε αντιπολιτευόμενες ομάδες ζήτησαν τη σύγκληση παρόμοιων συνόδων (Καμερούν, Κεντροαφρικανική Δημοκρατία, Γουινέα και Ακτή Ελεφαντοστού).³⁴ Στις περιπτώσεις όπου οι συνέδοι ήταν επιτυχείς υπήρξε συναίνεση για το πολιτικό σύστημα που επρόκειτο να εισαχθεί καθώς και τους τρόπους για να επιτευχθεί μια ομαλή μετάβαση στη δημοκρατία.³⁵

Από την άλλη πλευρά, η πορεία φιλελευθεροποίησης της Νότιας Αφρικής επηρέασε σημαντικά τις πολιτικές εξελίξεις στη Ζάμπια, ενώ είχε έντονα «αποτελέσματα διάδοσης» σε τουλάχιστον δύο κράτη της περιοχής: πρώτον, στη δημιουργία της ανεξάρτητης και δημοκρατικής Ναμίμπια το Μάρτιο του 1990 και, δεύτερον, στη Μοζαμβίκη, όπου τέθηκαν οι προϋποθέσεις για ελεύθερες εκλογές τον Οκτώβριο του 1994.³⁶

δ. Πολιτικές προϋποθέσεις στην αναπτυξιακή βοήθεια

Άλλος εξωγενής παράγοντας φιλελευθεροποίησης των χωρών της υποσαχαρικής Αφρικής ήταν οι πολιτικές προϋποθέσεις που έθεσαν οι δυτικές χώρες και μερικοί διεθνείς οργανισμοί στη χορήγηση οικονομικής βοήθειας (political conditionality of aid). Η αρχή έγινε με την Παγκόσμια Τράπεζα. Σε έκθεση του 1989,³⁷ οι εμπειρο-

34. Στο ίδιο, σ. 154.

35. F. Eboussi Boulaga, *Les Conferences nationales en Afrique noire: Une affaire à suivre*, Karthala, Παρίσι 1993.

36. J.A. Wiseman, *ό.π.*, σ. 443· Jean-Emmanuel Pondi - Katherine Kuper, «From Pariah to Pedagogue: South Africa's Contribution to Democracy in Africa», *SAIS Review*, τόμ. XV (1), Χειμώνας-Άνοιξη 1995, σ. 37-54.

37. World Bank, *Sub-Saharan Africa: From Crisis to Sustainable Development*, World Bank, Washington D.C., Νοέμβριος 1989. Εν τούτοις, η τελευταία έκδοση της Παγκόσμιας Τράπεζας για τα προβλήματα της Αφρικής δεν ασχολείται στον ίδιο βαθμό με την έκθεση του 1989 με θέματα πολιτικής και διοίκησης (*Adjustment in Africa: Reforms, Results and the Road Ahead*, Oxford University Press, Νέα Υόρκη 1994). Γενικά για θέματα διακυβέρνησης βλ. World Bank, *Governance and Development*, World Bank, Washington D.C. 1992.

γνώμονες της Τράπεζας προσπάθησαν να εξηγήσουν γιατί οι πολιτικές σταθεροποίησης και οικονομικής φιλελευθεροποίησης που ο οργανισμός είχε υποστηρίξει στην Αφρική δεν είχαν αποδώσει καρπούς.³⁸ Η απάντηση της έκθεσης ήταν πολιτική: η διαφθορά, η έλλειψη διαφάνειας, η κακή εφαρμογή των νόμων και η πολιτική εκμετάλλευση της δημόσιας διοίκησης, υποστήριξαν οι συντάκτες της, ήταν ανάμεσα στις βασικές αιτίες. Πολύ σύντομα τα συμπεράσματα της έκθεσης έγιναν πολιτική της Παγκόσμιας Τράπεζας: η διαχείριση του δημόσιου τομέα, η υπευθυνότητα (accountability), το νομικό πλαίσιο για την ανάπτυξη, η πληροφόρηση και η διαφάνεια αποτέλεσαν βασικά κριτήρια για τη χορήγηση βοήθειας. Έτσι, το 1989 οι ιθύνοντες του οργανισμού διέκοψαν την οικονομική βοήθεια στο Μπενίν, ζητώντας από τον πρόεδρο Κερέκου να αποκτήσει τη «συναίνεση του λαού του» για τη συνέχιση του προγράμματος σταθεροποίησης, ενώ ανάλογες πιέσεις ασκήθηκαν τον επόμενο χρόνο από αξιωματούχους της Τράπεζας στις κυβερνήσεις της Κένυα και του Μαλάουι.³⁹

Οι κυβερνήσεις της Δύσης δεν είχαν μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου τα κρίσιμα στρατηγικά συμφέροντα που τις είχαν οδηγήσει στο παρελθόν στην υποστήριξη διεφθαρμένων και αυταρχικών καθεστώτων, όπως του Μομπούτου Σέσε Σέκο, γιατί δεν ήθελαν να δουν μια κομμουνιστική κυβέρνηση στην Κινσάσα. Η αρχή έγινε με το ρατσιστικό καθεστώς της Πρετόρια. Μετά το 1985, οι οικονομικές κυρώσεις εναντίον της Νότιας Αφρικής έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην πορεία φιλελευθεροποίησης της χώρας με κατάληξη τις εκλογές του Απριλίου του 1994.⁴⁰ Με διάφορες δηλώσεις τους το 1990 και το 1991 ευρωπαίοι πολιτικοί όπως ο Φρανσουά Μιτεράν και η Μάργκαρετ Θάτσερ τόνισαν ότι η βοήθεια που οι χώρες τους χορηγούσαν στα κράτη της Αφρικής θα εξαρτόνταν στο μέλλον από το σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την εν γέ-

38. Carol Lancaster, «Governance and Development: The Views from Washington», *IDS Bulletin*, τόμ. 24 (1), 1993, σ. 9.

39. Στο ίδιο, σ. 10.

40. Chris Brown, «Southern Africa in the post-apartheid era: The Freeing of domestic politics», *International Journal*, τόμ. XLVI, Άνοιξη 1991, σ. 284-285· Katryn O'Neill - Barry Munslow, «Ending the Cold War in Southern Africa», *Third World Quarterly*, τόμ. 12 (3), Ιούλιος 1990, σ. 86-90· Heribert Adam - Kogila Moodley, *The Negotiated Revolution: Society and Politics in Post-Apartheid South Africa*, Johannesburg, Jonathan Ball Publishers, 1994, σ. 52-58.

νει πορεία τους προς τον πολυκομματισμό και τις ελεύθερες εκλογές.⁴¹ Ο οικουμενισμός των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που είχε χρησιμοποιηθεί στην εποχή του ψυχρού πολέμου από την πλευρά των Δυτικών ως πολιτικό όπλο εναντίον του κομμουνισμού απέπτυξε τη δική του λογική και δυναμική.⁴² Η εμφάνιση νέων ανθρωπιστικών οργανώσεων στις δυτικές χώρες και η σημαντική επιρροή που άσκησαν στην πολιτική των κυβερνήσεων τους έναντι αυταρχικών καθεστώτων έπαιξε έναν ιδιαίτερα σημαντικό ρόλο στην εισαγωγή της αρχής των πολιτικών προϋποθέσεων.⁴³ Και βέβαια οι προβληματισμοί για την αποτελεσματικότητα της βοήθειας δεν αφορούσαν μόνο την Παγκόσμια Τράπεζα αλλά και πολλές δυτικές χώρες, όπως τις Ηνωμένες Πολιτείες όπου ένα νέο *rationale* έπρεπε να βρεθεί προκειμένου να δικαιολογήσει στο εσωτερικό τη συνέχιση παροχής της.⁴⁴

2. ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΜΟΚΡΑΤΙΣΜΟΥ

Η πορεία εκδημοκρατισμού της υποσαχαρικής Αφρικής συνδέεται με τρία μεγάλα θέματα: πρώτον, με το μέγα ζήτημα της οικονομικής ανάπτυξης της ηπείρου, δεύτερον, με το κρίσιμο πρόβλημα των εθνοτικών συγκρούσεων και, τρίτον, με τον μελλοντικό πολιτικό ρόλο της αναπτυξιακής βοήθειας. Τα τρία αυτά θέματα θα επηρεάσουν σημαντικά, κατά τη γνώμη μας, τις προοπτικές εκδημοκρατισμού των χωρών της ηπείρου.

α. Δημοκρατία και οικονομική ανάπτυξη

Δεν υπάρχουν αποδείξεις ότι η δημοκρατία είναι προϋπόθεση της οικονομικής ανάπτυξης. Πολλές χώρες της Ασίας οι οποίες δε θα μπορούσαν σε καμία περίπτωση να χαρακτηριστούν δημοκρατικές έχουν επιτύχει εξαιρετικά υψηλούς ρυθμούς μεγέθυνσης.⁴⁵ Η Κίνα

41. «The Emergence of the “Good Government” Agenda: Some Milestones», *IDS Bulletin*, τόμ. 24 (1), 1993, σ. 7-8.

42. Παναγιώτης Κονδύλης, *Πλανητική πολιτική μετά τον ψυχρό πόλεμο*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 125.

43. E. Rijnierse, *ό.π.*, σ. 650-651.

44. C. Lancaster, *Governance...*, *ό.π.*, σ. 13-14.

45. Πολλοί αναλυτές έχουν υποστηρίξει ότι τα αυταρχικά καθεστώτα έχουν,

είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Η ίδια η Ευρώπη σε μεγάλο βαθμό έγινε δημοκρατική αφού «απογειώθηκε» οικονομικά. Ορισμένες πρόσφατες μελέτες υποστηρίζουν ότι μακροχρόνια ένα δημοκρατικό καθεστώς δημιουργεί ευνοϊκότερες συνθήκες για οικονομική ανάπτυξη, κυρίως προστατεύοντας αποτελεσματικότερα από ένα ανταρχικό τα δικαιώματα ιδιοκτησίας (property rights).⁴⁶ Η νέα αυτή αντίληψη επηρέασε σημαντικά, όπως είδαμε παραπάνω, τις απόψεις της Παγκόσμιας Τράπεζας. Πάντως, η κυρίαρχη αντίληψη σήμερα είναι ότι δεν υπάρχει, τουλάχιστον βραχυχρόνια, ισχυρή συσχέτιση ανάμεσα στις πολιτικές ελευθερίες και την οικονομική μεγέθυνση.⁴⁷ Ακόμη περισσότερο, ο εκδημοκρατισμός θεωρείται ότι είναι περισσότερο αποτέλεσμα και λιγότερο αιτία της ανάπτυξης.⁴⁸

Έτσι, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι η φιλελευθεροποίηση ή/και ο εκδημοκρατισμός των χωρών της υποσαχαρικής Αφρικής θα αναστρέψει την οικονομική τους οπισθοδρόμηση. Στην πράξη, μάλιστα, κατά τη διάρκεια του πρόσφατου κύματος φιλελευθεροποίησης, πολλές από τις κυβερνήσεις της ηπείρου, αντιμετωπίζοντας προβλήματα νομιμοποίησης, δεν ασχολήθηκαν με τα οικονο-

---

σε σχέση με τα δημοκρατικά, πολλά οικονομικά πλεονεκτήματα (Adam Przeworski - Fernando Limongi, «Political Regimes and Economic Growth», *Journal of Economic Perspectives*, τόμ. 7, Καλοκαίρι 1993, σ. 51-69· Larry Sirowy - Alex Inkeles, «The Effects of Democracy on Economic Growth and Inequality: A Review», *Studies in Comparative International Development*, τόμ. 25, Άνοιξη 1990, σ. 126-157). Εν τούτοις ορισμένες πρόσφατες μελέτες για τις χώρες της Λατινικής Αμερικής δεν επιβεβαίωσαν αυτή την αντίληψη (Karen Remmer, «The Political Economy of Elections in Latin America, 1980-1991», *American Political Science Review*, τόμ. 87, Ιούνιος 1993, σ. 393-406· Jose Maria Maravall, «The Myth of the Authoritarian Advantage», *Journal of Democracy*, τόμ. 5, Οκτώβριος 1994, σ. 17-31).

46. «Democracy and Growth: Why voting is good for you», *The Economist*, 27 Αυγούστου 1994, σ. 17.

47. Για μια συνοπτική επιχειρηματολογία υπέρ της άποψης ότι η οικονομική προσαρμογή και η πολιτική φιλελευθεροποίηση στην Αφρική δεν είναι αμοιβαία ενισχυτικές διαδικασίες, βλ. Thomas Callaghy, «Africa: Back to the future?», *Journal of Democracy*, τόμ. 5 (4), Οκτώβριος 1994, σ. 133-145. Για μια περιληπτική παρουσίαση των επιχειρημάτων της άλλης πλευράς βλ. David L. Peterson, «Debunking Ten Myths about Democracy in Africa», *The Washington Quarterly*, τόμ. 17 (3), σ. 131-133.

48. Patrick Chabal, «Review Article: Democracy and daily life in Black Africa», *International Affairs*, τόμ. 70 (1) 1994, σ. 90· Nicolas van de Walle, «Crisis and opportunity in Africa», *Journal of Democracy*, τόμ. 6 (2), Απρίλιος 1995, σ. 131.

μικά προβλήματα των χωρών τους.⁴⁹ Ούτως ή άλλως, οποιοδήποτε πρόγραμμα οικονομικής σταθεροποίησης έχει σημαντικότερο πολιτικό κόστος. Οι προοπτικές ανάκαμψης των αφρικανικών οικονομιών είναι σήμερα εξαιρετικά ισχνές: ακόμη κι αν οι οικονομίες των 46 κρατών (πλην της Νότιας Αφρικής) επιδείξουν τη δεκαετία του '90 ρυθμούς μεγέθυνσης ανάλογους με αυτούς που προβλέπει η Παγκόσμια Τράπεζα, οι Αφρικανοί θα πρέπει να περιμένουν 40 χρόνια για να αγγίξουν το εισόδημα που είχαν στα μέσα της δεκαετίας του '70.⁵⁰ Όπως σωστά υποστήριξε ο πρώην πρόεδρος της Ζάμπια, Κένεθ Κάουντα, η αποδοχή της πολυκομματικής δημοκρατίας δεν πρόκειται να αυξήσει την τιμή του χαλκού ή του κακάο.⁵¹ Αν όμως η οικονομική δυσπραγία ήταν, όπως είδαμε παραπάνω, η κύρια αιτία της πτώσης των αυταρχικών καθεστώτων στις περισσότερες χώρες της Αφρικής, τότε με σιγουριά μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ο εκδημοκρατισμός των κρατών της ηπείρου καλείται να εκπληρώσει ανεκπλήρωτες προσδοκίες.

β. Δημοκρατία και εθνοτικές συγκρούσεις

Με εξαίρεση τη Σομαλία και την Μπอตσουάνα, καμία από τις χώρες της υποσαχαρικής Αφρικής δεν είναι εθνικά ομοιογενής. Δύο χιλιάδες γλωσσικές ομάδες και εκατοντάδες εθνότητες και θρησκείες⁵² διαβρώνουν την έννοια των συνοριακών γραμμών που οι χώρες της ηπείρου κληρονόμησαν από την περίοδο της αποικιοκρατίας.⁵³ Ο σεβασμός των αυθαίρετων αυτών συνόρων έγινε πολιτική του Οργανισμού Αφρικανικής Ενότητας, που θεώρησε ότι, με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούσε να ελαχιστοποιήσει τις συγκρούσεις.⁵⁴ Ο Οργανισμός, όμως, δεν μπόρεσε να αποτρέψει ούτε διακρατικές συ-

49. C. Lancaster, «Democracy in Africa», *ό.π.*, σ. 159-160.

50. «Africa: A flicker of light», *ό.π.*· M. Holman, *ό.π.*

51. T. Hawkins, *ό.π.*, σ. 206.

52. «Tribalism in Africa: No easy answers», *The Economist*, 10 Σεπτεμβρίου 1994, σ. 54.

53. Για την κλασική κριτική της εισαγωγής στην Αφρική της ευρωπαϊκής έννοιας του «έθνους-κράτους» βλ. Basil Davidson, *The Black Man's Burden: Africa and the Course of the Nation-State*, Times Books, Νέα Υόρκη 1992.

54. Mark N. Katz, «Africa's Dilemma: European Borders, Contested Rule», *Current History*, τόμ. 94 (591), Απρίλιος 1995, σ. 182-186· Jeffrey Herbst, «The Creation and the Maintenance of National Boundaries in Africa», *International Organization*, τόμ. 43 (4), Φθινόπωρο 1989, σ. 673-692.

γκρούσεις (π.χ. ανάμεσα στη Σομαλία και την Αιθιοπία) ούτε εθνοτικές (όπως η εξέγερση της Μπιάφρα ή οι σχετικά πιο πρόσφατες στην Αιθιοπία, την Κέννα, τη Ρουάντα και το Τσαντ).⁵⁵

Ένα πολύ συνηθισμένο επιχείρημα (που συχνά χρησιμοποιείται και από τον πρόεδρο της Κέννα Daniel T. Agap Moi) είναι ότι η δημοκρατία στην Αφρική ενισχύει τις εθνοτικές συγκρούσεις ενώ το μονοκομματικό κράτος τις περιορίζει.⁵⁶ Το επιχείρημα φαίνεται πειστικό: δημοκρατία στην Αφρική συνήθως σημαίνει ότι η μεγάλη φυλή κερδίζει τις εκλογές. Στο Μπουρούντι, οι συγκρούσεις ξέσπασαν όταν ο στρατός της χώρας, στον οποίο κυριαρχούν οι Τούτσι, αρνήθηκε να αποδεχθεί το εκλογικό αποτέλεσμα και την έλευση των πλειοψηφούντων Χούτου στην εξουσία.⁵⁷ Στην Αγκόλα, η άρνηση του Σαβίμπι να αποδεχθεί την εκλογική ήττα οδήγησε στην αναζωπύρωση του εμφυλίου πολέμου ανάμεσα στους Οβιμπούντου και τους Μπούτνου.⁵⁸ Όμως, η εμπειρία έδειξε ότι ο μονοκομματισμός δεν εμπόδισε στο παρελθόν τον εκφυλισμό της πολυεθνικότητας σε εμφύλιες διαμάχες.⁵⁹ Για παράδειγμα, στην Αιθιοπία η κυριαρχία των Αμχάρα, τόσο επί Χαϊλέ Σελασιέ όσο και επί Μεγκίστου, οδήγησε στην εξέγερση περιθωριοποιημένων εθνότητων όπως οι Τίγκρε και οι Ορόμο.⁶⁰ Σε πολλές μάλιστα περιπτώσεις τα δεσποτικά καθεστώτα, ενίσχυσαν σκόπιμα τις εθνοτικές διαφορές προκειμένου να διατηρηθούν στην εξουσία. Αναλαμβάνοντας την εξουσία, ο πρόεδρος Μόι της Κέννα απέκλεισε από την κυβέρνηση τους Κικούγιου, μία από τις μεγαλύτερες εθνότητες της χώρας.⁶¹ Όταν, λόγω εσωτερικών και εξωτερικών πιέσεων, εισήχθησαν πολιτικές μεταρρυθμίσεις, οι εθνοτικές συγκρούσεις εντάθηκαν και οι απόψεις περί δημοκρατίας του Μόι φάνηκαν να

55. Philippe Leymarie, «L'Afrique appauvrie dans la spirale des conflits», *Le Monde Diplomatique*, Σεπτέμβριος 1994, σ. 10.

56. M. Robinson, «Aid, Democracy and Political Conditionality in Sub-Saharan Africa», *The European Journal of Development Research*, τόμ. 5 (1), Ιούνιος 1993, σ. 90.

57. Jason S. Abrams, «Burundi: Anatomy of an Ethnic Conflict», *Survival*, τόμ. 37 (1), Άνοιξη 1995, σ. 147-148· Alison des Forges, «Burundi: Failed Coup or Creeping Coup?», *Current History*, τόμ. 93 (583), Μάιος 1994, σ. 203-207.

58. M.N. Katz, *ό.π.*, σ. 183.

59. T. Hawkins, *ό.π.*, σ. 207.

60. John Markakis, «Nationalities and the State in Ethiopia», *Third World Quarterly*, τόμ. 11 (4), Οκτώβριος 1989, σ. 118-130.

61. C. Lancaster, «Democratisation...», *ό.π.*, σ. 46.

επαληθεύονται. Η αλήθεια όμως είναι διαφορετική: σύμφωνα με την άποψη πολλών παρατηρητών, κυβερνητικοί πράκτορες ήταν υπεύθυνοι για τη φυλετική βία ως μέρος της στρατηγικής του Μόι για αντίσταση στις πιέσεις για φιλελευθεροποίηση.⁶²

Είναι γεγονός ότι η πορεία φιλελευθεροποίησης μπορεί να περιέχει κινδύνους αποσταθεροποίησης αλλά προσφέρεται, παράλληλα και για μια συνολική επανεξέταση των εθνοτικών ισορροπιών και κατ' επέκταση για τη δημιουργία μηχανισμών κατάλληλων για την εκτόνωση των αντίστοιχων εντάσεων.⁶³ Εν τούτοις, το πρόβλημα των εθνοτικών συγκρούσεων στην Αφρική εξαρτάται μόνο εν μέρει και, σε πολλές περιπτώσεις, ελάχιστα από την ύπαρξη δημοκρατίας ή αυταρχικής διακυβέρνησης.⁶⁴ Είναι αμφίβολο, για παράδειγμα, αν οι Γιορούμπα ή/και οι Ίμπο της Νιγηρίας θα μπορούσαν ποτέ να βρουν, είτε κάτω από στρατιωτική διακυβέρνηση είτε με εκλεγμένους ηγέτες, ένα *modus vivendi* με τους μουσουλμάνους του βορρά. Το γεγονός ότι τα μονοκομματικά καθεστώτα της ηπείρου απέτυχαν να εμφυσησουν αισθήματα ενιαίας εθνικής συνείδησης στους πολυεθνικούς πληθυσμούς των χωρών τους δεν οφείλεται κατά κύριο λόγο στον αυταρχισμό τους.

Σε ορισμένες χώρες της Αφρικής έχει αρχίσει διάλογος για τρόπους εκλογής αντιπροσώπων που θα επέτρεπαν την ελαχιστοποίηση των εθνοτικών αντιθέσεων. Βέβαια, ήδη αρχαίες χώρες της ηπείρου, όπως η Γκάμπια, η Μποτσουάνα και η Σουαζιλάνδη έχουν μηχανισμούς που επιτρέπουν στους αρχηγούς των φυλών να συμμετέχουν στη λήψη αποφάσεων.⁶⁵ Η Νιγηρία και, πιο πρόσφατα, η Αιθιοπία επιχειρούν να αντιμετωπίσουν τους βίαιους ανταγωνισμούς των εθνοτήτων τους χρησιμοποιώντας ομοσπονδιακά εργαλεία.⁶⁶ Σε δύο, όμως, χώρες της ηπείρου οι μεταρρυθμίσεις θα μπορούσαν να θεωρηθούν πρωτοποριακές.

62. Στο ίδιο.

63. Renee de Nevers, «Democratization and Ethnic Conflict», *Survival*, τόμ. 35 (2), Καλοκαίρι 1993, σ. 31-48.

64. Στο ίδιο.

65. J.C. Bekker, «The role of chiefs in a future South African constitutional dispensation», *Africa Insight*, τόμ. 23 (4), 1993, σ. 200-204.

66. Για τις ομοσπονδιακές δομές της Νιγηρίας βλ. το αφιέρωμα του περιοδικού *Publius* (τόμ. 21 (4), Φθινόπωρο 1991, σ. 1-188) με γενικό τίτλο: «Federalism in Nigeria: Toward federal democracy». Για τις τελευταίες εξελίξεις στην Αιθιοπία βλ. Abebe Zegeye - Siegfried Pausewang (επιμ.), *Ethiopia in Change: Peasantry, Nationalism and Democracy*, British Academic Press, Λονδίνο 1994.

Πρώτα, στην Ουγκάντα, όπου ο πρόεδρος Μουσεβένι, απορρίπτοντας την έννοια της πολυκομματικής πολιτικής ως ακατάλληλη για τα πολυεθνικά κράτη της ηπείρου, αποφάσισε, στις εκλογές που διεξήχθησαν στις αρχές του 1994, οι υποψήφιοι να κατέλθουν ως ανεξάρτητοι.⁶⁷

Και δεύτερον, στη Νότια Αφρική, όπου προ των εκλογών υπογράφηκε συμφωνία κατανομής της εξουσίας (power-sharing agreement) ανάλογα με τα εκλογικά ποσοστά των κομμάτων.⁶⁸

Αυτές οι κυβερνήσεις εθνικής ενότητας (όπου δίδονται περισσότερες δυνατότητες για εκπροσώπηση των εθνοτήτων σε υπουργικές θέσεις) θα μπορούσαν να εκτονώσουν τις εθνοτικές εντάσεις σε πολλές χώρες της υποσαχαρικής Αφρικής. Η Ζιμπάμπουε, όπου ο πρόεδρος Μουγκάμπε, υποργολοιώντας τον κύριο ανταγωνιστή του Νκόμο, περιόρισε τον ανταγωνισμό ανάμεσα στην πλειοψηφούσα εθνότητα των Σόνα και σε εκείνη των Ντεμπέλε, αποτελεί ενδιαφέρον παράδειγμα. Χώρες που βρίσκονται σε μια κρίσιμη διαδικασία μετάβασης όπως η Ρουάντα και η Μοζαμβίκη αλλά και κράτη που αντιμετωπίζουν αδιέξοδες εμφύλιες διαμάχες, όπως η Αγκόλα, θα μπορούσαν να ακολουθήσουν ανάλογες πολιτικές.⁶⁹

γ. Δημοκρατία και ξένη βοήθεια

Οι πολιτικές προϋποθέσεις για τη χορήγηση βοήθειας αντιμετωπίζουν δύο προβλήματα. Πρώτον, ο όρος είναι ασαφής: για ορισμένους, όπως η Παγκόσμια Τράπεζα, σημαίνει απλώς «καλή διακυβέρνηση», ενώ για άλλους σημαίνει «ελεύθερες και δίκαιες εκλογές». Δεύτερον, παρά τις κατά καιρούς διακηρύξεις τους, οι παρέχοντες τη βοήθεια δεν εφαρμόζουν πιστά την αρχή αυτή. Το 1990, ο πρόεδρος Μιτεράν, μιλώντας σε μια αφρογαλλική συνάντηση κορυφής, ανακοίνωσε ότι εφεξής η γαλλική οικονομική βοήθεια θα μειωνόταν στα καθεστώτα εκείνα που δεν αποδέχονταν την εξέλι-

67. «Tribalism in Africa», ό.π. Για τις απόψεις του προέδρου της Ουγκάντα βλ. Yoweri Kaguta Museveni, «Democracy and Good Governance in Africa: An African Perspective», *Mediterranean Quarterly*, τόμ. 5 (4), Φθινόπωρο 1994, σ. 1-8.

68. Andrew Reynolds, «Constitutional Engineering in Southern Africa», *Journal of Democracy*, τόμ. 6 (2), Απρίλιος 1995, σ. 86-99· Kenneth N. Grundy, «South Africa: Putting Democracy to Work», *Current History*, τόμ. 94 (591), Απρίλιος 1995, σ. 172-176.

69. Στο ίδιο.

ξη προς τη δημοκρατία.⁷⁰ Παρ' όλα αυτά, η Γαλλία φάνηκε ανέτοιμη να εφαρμόσει τη νέα πολιτική: οι κυβερνήσεις του Καμερούν, της Γκαμπόν και της Ρουάντα, για παράδειγμα, παρά τις αντιδημοκρατικές τους πρακτικές, συνέχισαν να λαμβάνουν σημαντική οικονομική βοήθεια από το Παρίσι.⁷¹ Ανάλογη ήταν και η στάση της Βρετανίας που, αν και σταμάτησε να χορηγεί βοήθεια στο Σουδάν και στη Σομαλία με αιτιολογία την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεν έδρασε ανάλογα και στις περιπτώσεις της Κένυα, του Μαλάουι και της Γκάνα, όπου το Λονδίνο θα διακινδύνευε σημαντικά εμπορικά και διπλωματικά συμφέροντα.⁷² Ακόμη και η Παγκόσμια Τράπεζα αντιμετώπισε δυσκολίες (διοικητικού αλλά και πολιτικού χαρακτήρα) στην τήρηση της αρχής των πολιτικών προϋποθέσεων.⁷³

Σε γενικές γραμμές, η μάλλον περιορισμένη εμπειρία από τη χρήση πολιτικών προϋποθέσεων στη χορήγηση βοήθειας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτή καθ' εαυτή η διακοπή ή ο περιορισμός της χρηματοδότησης⁷⁴ είναι σε θέση να ασκήσει πιέσεις για φιλελευθεροποίηση μόνο σε συνδυασμό με άλλους παράγοντες ή κάτω από συγκεκριμένες περιστάσεις.⁷⁵ Όπως σωστά παρατηρεί ένας αναλυτής, «οι δημοκρατίες δεν μπορούν να δημιουργηθούν από το εξωτερικό και μια κυβέρνηση που είναι πολύ φανερά εξαρτημένη από την ξένη υποστήριξη κινδυνεύει να απολέσει την υποστήριξη στο εσωτερικό».⁷⁶ Περαιτέρω, βέβαια, υπάρχει και το μεγάλο θέμα των κινήτρων: οι δωρητές δεν έχουν δείξει μέχρι σήμερα αξιόλογη γενναιοδωρία προς τις χώρες εκείνες που έχουν κάνει σημαντική πρόοδο προς τη δημοκρατία.⁷⁷

70. «France and Africa: Dangerous liaisons», *The Economist*, 23 Ιουλίου 1994, σ. 19. M. Robinson, *ό.π.*, σ. 93.

71. Στο *ίδιο*.

72. M. Robinson, *ό.π.*, σ. 94.

73. S. McCarthy, *ό.π.*, σ. 215.

74. Η ξένη βοήθεια στην Αφρική έφθασε τα 17 δισεκατομμύρια δολάρια το 1990 ή περίπου το 11% του ΑΕΠ της ηπείρου (στο *ίδιο*, σ. 173).

75. Mark Robinson, «Will Political Conditionality Work?», *IDS Bulletin*, τόμ. 24 (1), 1993, σ. 59-66.

76. C. Clapham, *ό.π.*, σ. 437.

77. J. Wiseman, *ό.π.*, σ. 446.

3. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Σε ορισμένες χώρες της υποσαχαρικής Αφρικής, η φιλελευθεροποίηση δεν είναι παρά διακοσμητική και έχει ως στόχο αφενός να καθιστάσει τους εξεγερμένους, νομιμοποιώντας εσωτερικά τα καθεστώτα, και αφετέρου να επιτρέψει τη συνέχιση χορήγησης αναπτυξιακής βοήθειας νομιμοποιώντας εξωτερικά τις ηγεσίες.⁷⁸ Ο πρόεδρος Χουφουέ-Μποϊνύ της Ακτής του Ελεφαντοστού και ο πρόεδρος Μόι της Κένυα είναι δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα αυτής της τακτικής. Ο πρώτος, προλαβαίνοντας την ανέτοιμη αντιπολίτευση, διεξήγαγε εκλογές τις οποίες και κέρδισε,⁷⁹ ενώ ο δεύτερος, διασπώντας την αντιπολίτευση, κατάφερε να παραμείνει στην εξουσία.⁸⁰ Στο Ζαΐρ, και παρά τον αρχικό ενθουσιασμό για τη σύγκληση εθνικής συνόδου που οδήγησε στη δημιουργία 250 πολιτικών κομμάτων, ο πρόεδρος Μομπούτου κατάφερε να εκμεταλλευθεί τις εξελίξεις για να παραμείνει στην εξουσία.⁸¹ Παράλληλα, σε πολλές χώρες της Αφρικής η δημιουργία νέων πολιτικών κομμάτων και η διεξαγωγή εκλογών δεν οδήγησαν και στην ανανέωση των πολιτικών ελίτ, σε σημείο μάλιστα που κάλλιστα θα μπορούσε να μιλήσει κανείς για έναν πλουραλισμό θεμελιωδώς ελιτιστικό.⁸²

Θα ήταν, όμως, μεγάλο λάθος να θεωρήσουμε το κύμα φιλελευθεροποίησης στην Αφρική ως επιφανειακό φαινόμενο. Σε πολλά κράτη οι νέες πολιτικές ελευθερίες έγιναν αισθητές στη ζωή του

78. E. Rijnierse, *ό.π.*, σ. 653.

79. Για τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στην Κένυα βλ. Frank Holmquist - Michael Ford, «Stalling Political Change: Moi's way in Kenya», *Current History*, τόμ. 94 (591), Απρίλιος 1995, σ. 177-181· Charles Hornsby - David Throup, «Elections and Political Change in Kenya», *Journal of Commonwealth and Comparative Politics*, τόμ. 30 (2), Ιούλιος 1992, σ. 172-199· Samuel M. Makinda, «Kenya: Out of the strait-jacket slowly», *The World Today*, τόμ. 48 (10), Οκτώβριος 1992, σ. 188-192.

80. Για τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στην Ακτή του Ελεφαντοστού βλ. Yves Faure, «Democracy and realism: Reflections on the case of Cote-d'Ivoire», τόμ. 63 (3), *Africa* (Λονδίνο) 1993, σ. 313-329. C. Clapham, *ό.π.*, σ. 434.

81. Για τις πρόσφατες πολιτικές εξελίξεις στο Ζαΐρ (πρώην βελγικό Κογκό) βλ. Shawn H. McCormick, «Zaire II: Mobutu, Master of the Game?», *Current History*, τόμ. 93 (583), Μάιος 1994, σ. 223-227· Roland Pourtier, «Zaire: L'unité compromise d'un "sous continent" à la derive», *Herodote*, τόμ. 65-66, Ιούλιος-Σεπτέμβριος 1992, σ. 264-288.

82. John-Jean B. Barya, «The new political conditionalities of aid: an independent view from Africa», *IDS Bulletin*, τόμ. 24 (1), 1993, σ. 19.

μέσου πολίτη: νέοι τηλεοπτικοί και ραδιοφωνικοί σταθμοί, νέες εφημερίδες, νέα πολιτικά πρόσωπα, δημόσιος διάλογος και εκλογές. Οι λόγοι φιλελευθεροποίησης ήταν ενδογενείς και εξωγενείς. Το κείμενο που προηγήθηκε έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στους ενδογενείς δομικούς παράγοντες και, πιο συγκεκριμένα, στην οικονομική παρακμή η οποία ήταν, κατά τη γνώμη μας, η κύρια αιτία της κατάρρευσης των δεσποτικών καθεστώτων.

Η συζήτηση για τη σχέση δημοκρατίας και ανάπτυξης μόνο απαισιοδοξία γεννά σχετικά με το μέλλον της πρώτης στην Αφρική. Το ίδιο, με μερικές νότες αισιοδοξίας, αφορά και τη σχέση δημοκρατίας και εθνοτικών συγκρούσεων. Τέλος, οι δυνατότητες τρίτων χωρών να επιβάλουν δημοκρατικούς θεσμούς στην υποσαχарική Αφρική είναι μάλλον περιορισμένες.

Οι προϋποθέσεις για ισχυρούς δημοκρατικούς θεσμούς δεν υπάρχουν στην ήπειρο. Τα νέα πολιτικά κόμματα δεν έχουν ούτε τους πόρους ούτε τις αναγκαίες οργανωτικές δομές. Ο τύπος⁸³ και οι ομάδες συμφερόντων αντιμετωπίζουν παρόμοια προβλήματα. Η δικαστική εξουσία δεν είναι σε θέση να δράσει ανεξάρτητα, ενώ η νομοθετική δεν μπορεί να ελέγξει αποτελεσματικά την εκτελεστική. Και πάνω απ' όλα, φαίνεται ότι απουσιάζει από τους περισσότερους Αφρικανούς μια δημοκρατική πολιτική κουλτούρα:⁸⁴ οι πιο πολλοί κάτοικοι της ηπείρου δεν είναι εξοικειωμένοι με τον ανοικτό πολιτικό διάλογο και την ανοχή απόψεων που διαφέρουν από τις δικές τους, ενώ συνεχίζουν να αντιμετωπίζουν το κράτος ως επέκταση της οικογένειας και τους ηγέτες τους με όρους «πατρικής εξουσίας».⁸⁵

Το βέβαιο είναι ότι το κύμα φιλελευθεροποίησης στην υποσαχарική Αφρική δεν είναι χωρίς σημασία. Το ερώτημα, όμως, είναι κατά πόσον θα έχει συνέχεια και διάρκεια. Αν και οι μελλοντικές πολιτικές εξελίξεις στα 47 κράτη αναμφίβολα δε θα είναι ταυτόσημες, η πορεία εκδημοκρατισμού στις πιο πολλές χώρες θα είναι εξαιρετικά αργή και στις περισσότερες περιπτώσεις σίγουρα όχι

83. Eric Chinje, «The Media in Emerging African Democracies: Power, Politics and the Role of the Press», *The Fletcher Forum of World Affairs*, τόμ. 17 (1), Χειμώνας 1993, σ. 49-65.

84. C. Lancaster, «Democracy in Africa», *ό.π.*, σ. 156-157.

85. E. Rijnierse, *ό.π.*, σ. 648· John F. Clark, «The Constraints on Democracy in Sub-Saharan Africa: The Case for Limited Democracy», *SAIS Review*, τόμ. 14 (2), Άνοιξη-Καλοκαίρι-Φθινόπωρο 1994, σ. 101-105.

γραμμική και εξελικτική. Η πρόσφατη φιλελευθεροποίηση στο μη αραβικό τμήμα της ηπείρου αντανακλά περισσότερα αιτήματα μεταρρύθμισης και αποτελεί λιγότερο μια δυναμική και χωρίς κλυδωνισμούς πορεία εκδημοκρατισμού.

ΟΡΘΟΣ ΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΘΕΛΗΣΗ ΣΤΟ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΣΜΟ

Σε μια προσπάθεια να απαντήσω στο αξιολογικό άρθρο-απάντηση της κυρίας Ε. Προδρομού (ΕΠΕ 5)¹ στο άρθρο μου «Ορθοδοξία, εθνικισμός και ελληνική πολιτική κουλτούρα» (ΕΠΕ 2), θα ήθελα πρώτα να συνοψίσω ορισμένες θέσεις που έχω αναπτύξει στο εν λόγω άρθρο, τις οποίες η συγγραφέας δεν έλαβε επαρκώς υπ' όψιν. Αυτές οι θέσεις αφορούν κατ' αρχήν τη θεολογική πλευρά του επιχειρήματος. Για την καλύτερη κατανόηση των προθέσεών μου πρέπει ν' αναφέρω και πάλι την κριτική που ασκώ στη σύγχρονη νεωτερικότητα στο άρθρο μου² (σ. 41). Εκεί μιλάω για ένα σημερινό αίτημα πνευματικότητας που θα μπορούσε ν' απαντήσει σε ορισμένα ελλείμματα της σύγχρονης αλλοτρίωσης και ανομίας. Αλλά αυτό το αίτημα μπορεί να ικανοποιηθεί μόνο αν είναι στο ύψος των απαιτήσεων της νεωτερικότητας, δηλαδή της απομυθοποίησης του κόσμου και της παραδοχής του κριτικού ορθού Λόγου (Verpflicht). Αυτό προϋποθέτει ότι ο χριστιανισμός σήμερα δεν ταυτίζεται με την ορθοδοξία, ούτε τον καθολικισμό, ούτε τον προτεσταντισμό μόνο, αλλά έχει νόημα ύπαρξης μόνο μέσα από μια οικουμενική συνάντηση και αυτοαμφισβήτηση όλων των ομολογιών πίστης με στόχο την κατανόηση της σύγχρονης κατάστασης του ανθρώπου (Condition humaine).

Στο άρθρο μου αναφέρομαι σε μια σειρά από ανασταλτικούς παράγοντες ιστορικής εξέλιξης στην Ελλάδα, σε σχέση με τις δομές νοοτροπίας και θεσμών, που απορρέουν από την ιστορική μορφή της ορθοδοξίας. Προς αποφυγήν παρεξηγήσεων τονίζω ότι

* Ο Θάνος Λίποβατς είναι καθηγητής πολιτικής ψυχολογίας στο Πάντειο Πανεπιστήμιο.

1. Βλ. Ε. Προδρομού, «Ορθοδοξία, εθνικισμός και πολιτική κουλτούρα στην Ελλάδα», *Επιθεώρηση πολιτικής επιστήμης* (ΕΠΕ), τχ. 5, Αθήνα 1995· Θάνος Λίποβατς, «Ορθόδοξος χριστιανισμός και εθνικισμός: δύο πτυχές της σύγχρονης ελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *ΕΠΕ*, τχ. 2, 1993.

2. Βλ. Θ. Λίποβατς, *ό.π.*, σ. 41· H. Küng, *Christ sein*, Μόναχο 1993.

δεν θεωρώ ηγεμονικό το ρόλο της θρησκείας. Η εντύπωση αυτή δημιουργήθηκε αναγκαστικά από το άρθρο μου, επειδή κάποτε κάποιος έπρεπε ν' αρχίσει να προβληματίζεται το ρόλο της θρησκείας, και για να το κάνει αυτό έπρεπε σ' ένα πρώτο βήμα ν' απομονώσει προσωρινά αυτόν το ρόλο, για να τον μελετήσει καλύτερα. Υπάρχει πάντα μια αλληλεπίδραση ανάμεσα στο θρησκευτικό και πολιτισμικό, το πολιτικό και το κοινωνικό και οικονομικό: αν μια θρησκευτική αντίληψη, μια ορισμένη χρονική στιγμή «επιδρά» επάνω στην οικονομία και την πολιτική, με τη σειρά τους αυτές στη συνέχεια επιδρούν στη θρησκεία και δημιουργείται μια νέα κατάσταση. Βλέπε την επιρροή των κοινωνικών τάξεων και των παραδοσιακών οικογενειακών δομών (κοινοτισμός, μαφία) στη διαμόρφωση των θρησκευτικών συνηθειών και τρόπου ζωής.

Από την άλλη δεν παραδέχομαι τα κλασικά και μονοδιάστατα μοντέλα εκσυγχρονισμού,³ ακόμη λιγότερο τον εξελικτικό τους χαρακτήρα, που αντιβαίνει στην ιστορικότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και το τυχαίο που αυτή ενέχει. Αντί να μιλάμε για «ανασταλτικούς παράγοντες εξέλιξης», θα προτιμούσα να μιλάω, προσανατολιζόμενος στην ψυχανάλυση του Freud και του Lacan και την πολιτική φιλοσοφία της Hannah Arendt, για την έννοια της «έλλειψης» και της «διαφοράς», όπως και του «Νέου» στην ιστορία. Αυτό ενέχει την ανάλυση των (ατομικών και συλλογικών) στρατηγικών των υποκειμένων, να απωθήσουν, να απαρνηθούν ή να απορρίψουν την έλλειψη. Καμιά θρησκεία και κανένας πολιτισμός δεν αποφεύγει αυτό που ορίζει την ιστορία ως τη συνεχή διαμάχη ανάμεσα στα παραδοσιακά δεδομένα που υπόσχονται ασφάλεια και στο πρόταγμα ελευθερίας που δημιουργεί άγχος.

Την άποψή μου για τον κριτικό ρόλο της ψυχανάλυσης στις κοινωνικές επιστήμες την έχω εκθέσει αλλού.⁴ Η ψυχανάλυση δεν είναι ψυχολογία και δεν υπακούει στο αιτιοκρατικό μοντέλο (χωρίς να το απορρίπτει ολικά). Δεν είναι «ψυχολογία», γιατί απορρίπτει κάθε «ψυχολογία του εγώ» και κάθε μέθοδο που θέλει να «εξηγήσει» τα φαινόμενα μέσω μιας «διαστρεβλωμένης μορφής ναρκισσισμού»⁵ του «αδύνατου εγώ», και δεν ενδιαφέρεται άμεσα

3. Βλ. Ε. Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 107.

4. Βλ. Th. Lipowatz, «Das Ethische und das Politische: Fragen an die Psychoanalyse», στο *Ethik und Psychoanalyse*, Frankfurt/M. 1994· Θ. Λίποβατς, «Το Σημείον, η Επιθυμία, ο Νόμος», στο *Θεωρία και Κοινωνία*, τχ. 6, Αθήνα 1992.

5. Ε. Προδρόμου, *ό.π.*, σ. 112.

για γνωστικές και συμπεριφορικές διαδικασίες. Αυτό που αναζητάει ως το κόκκινο νήμα, είναι ο εντοπισμός της απωθμένης αυθεντικής επιθυμίας και των φαντασιώσεων των υποκειμένων, πίσω και πέραν από τις πάντα «διαστρεβλωμένες» μορφές του ναρκισσισμού τους, έτσι όπως αυτός εκδηλώνεται μέσα από τους αμυντικούς μηχανισμούς του (κάθε) εγώ.

Στη μέθοδό μου (που ενδεχομένως δεν ανέπτυξα επαρκώς) προσπάθησα να «κατανοήσω» ψυχαναλυτικά ορισμένες έννοιες της κατανοητικής κοινωνιολογίας, ιδιαίτερα του βεμπεριανού τύπου. Αυτές οι έννοιες μας δίνουν ένα πλαίσιο, με το οποίο μπορούμε να κατανοήσουμε ορισμένες στάσεις, πράξεις και λόγους/ρήματα των ιστορικών υποκειμένων· αυτό δεν σημαίνει ότι εξαντλήσαμε όλα τα ερωτήματα της γένεσης των ιστορικών μορφωμάτων, τουναντίον. Οι έννοιες κλειδιά που τόνισα στο άρθρο μου είναι: η έλλειψη, η θέληση, η πίστη, ο ορθός κριτικός Λόγος, ο Νόμος. Εδώ θέλω να τονίσω πόσο λίγο έχει γίνει κατανοητή, σ' όλη τη νεοελληνική φιλοσοφική και επιστημονική συζήτηση για την ορολογία, η διαφορά ανάμεσα στις λέξεις «βούληση» και «θέληση». Η σύγχυση ανάμεσά τους υποδηλώνει την ίδια τη συμβολική ανασφάλεια των υποκειμένων σε σχέση με την αυτογνωσία και την κοινωνική τους πράξη. Η συγγραφέας, π.χ., με αναφέρει λάθος, όταν αντί «θέληση» γράφει «βούληση».⁶ Στην ευρωπαϊκή φιλοσοφία, στις κοινωνικές επιστήμες και στην ψυχανάλυση δεν υπάρχει αυτός ο όρος, παρά μόνο στην αρχαία ελληνική φιλοσοφία μέχρι τον πρώτο μ.Χ. αιώνα. Αυτό σημαίνει ότι όλες οι μεταφράσεις των κειμένων των ευρωπαίων φιλοσόφων, κοινωνιολόγων κτλ. στα νεοελληνικά είναι εσφαλμένες όταν δε μεταφράζουν τη λέξη *Volonté*, *Wille*, *Will* με «θέληση». Η σύγχυση βούληση/θέληση υπάρχει όμως πάντα και στην ορθοδοξία και δεν είναι άσχετη με την υποτίμηση του ηθικού Νόμου.

Στο άρθρο μου αναφέρω αρκετά διεξοδικά τον κλασικό προβληματισμό ανάμεσα στην Πίστη και το Νόμο στον Παύλο και τον Λούθηρο και τη διαλεκτική που αυτός ενέχει για το ηθικό και πολιτικό ζήτημα. Η διαλεκτική αυτή υπάρχει εξίσου ανάμεσα στον ορθό Λόγο (γνώση) και την αγάπη (πίστη). Η συγγραφέας δεν δίνει σημασία στον προβληματισμό αυτόν, που είναι το κόκκινο νήμα για την κατανόηση τόσο της φιλοσοφίας όσο και της θεολογίας στη Δυτική Ευρώπη· αυτό δεν είναι τυχαίο, γιατί αυτός ο προβληματι-

6. Βλ. στο ίδιο, σ. 118.

σμός δεν ενδιέφερε ποτέ ιδιαίτερα την ορθοδοξία. Η συγγραφέας μονομερώς εντοπίζει τον «ορισμό που δίνω στη Δύση», ως εμπνεύσιμο από τον Descartes,⁷ ενώ αντίθετα για μένα «Δύση» είναι αυτό που και μέχρι σήμερα ορίζεται από τη συνεχή διαμάχη ανάμεσα στους ρασιοναλιστές και στους μη ρασιοναλιστές (π.χ. Pascal, Kierkegaard, κτλ.). Εξάλλου, ο ορισμός του Χρ. Γιανναρά για την ηθική στη Δύση⁸ αποτελεί μια απλούστευση καρικατούρας, εφόσον την ταυτίζει με μια νοσηριαρχική στάση, ξεχνώντας συνειδητά το θεμελιακό ρόλο της θέλησης και της πίστης σ' όλη τη μεσαιωνική και κατοπινή θεολογία. Πέραν αυτού, ακόμη και όταν οι στοχαστές τονίζουν το ρόλο της σκέψης και της γνώσης, ωστόσο πάντα η θέληση και η πίστη παίζουν έναν κύριο ρόλο και είναι αυτό που διαφοροποιεί αυτή τη σκέψη από την κλασική αρχαιοελληνική.

Η κύρια ψυχαναλυτική αναφορά στο κείμενό μου αφορά την έννοια της έλλειψης και την απάρνηση/απώθησή της. Η τελευταία αναφέρεται στην εγγενή αδυναμία του ανθρώπου (ατομικά και συλλογικά) να ξεπεράσει το ναρκισσισμό του. Έτσι ωραιοποιεί τον «εαυτό» του, αυτοεξυψώνεται μέσω φαντασιακών ταυτίσεων με τον Χριστό ως βασιλέα, το βασιλέα ως «ισαλόστολο» και αντιπρόσωπο του Χριστού, το χαρισματικό ηγέτη, την «αγία κοινότητα», κτλ. Η απάρνηση της έλλειψης είναι στη ρίζα της λατρείας των φετίχ και των ειδώλων (βλ. το «Αξιον εστί», την «Αγία Ζώνη», τα οστά των αγίων, τα κείμενα των Πατέρων, κτλ.)· τα φετίχ αυτά δίνουν τη σιγουριά ότι «τίποτα δε λείπει στην πραγματικότητα». Ωστόσο ασυνείδητα τα υποκείμενα «βλέπουν» ότι «πάντα κάτι λείπει»· έτσι διακρίνονται από μια θεμελιακή υποκρισία, διγλωσσία και έναν ιδιότυπο διχασμό (διαστροφικής δομής). Το υποκείμενο που θέλει να ξεπεράσει όλ' αυτά, πρέπει να δεχθεί την έλλειψη, δηλαδή την ύπαρξη του θανάτου, του κακού, την τραγικότητα της ύπαρξής του κτλ., την οποία καμιά μυθολογημένη εικόνα του Θεού δεν μπορεί να καλύψει. Η ψυχαναλυτική μέθοδος ανιχνεύει πάντα μέσα στους λόγους και τις στάσεις των υποκειμένων το μη λεχθέν κάθε ωραιολογία και απολογία έχει πάντα έναν ιδεολογικό χαρακτήρα, εφόσον συγκαλύπτει ασυνείδητα ή/και συνειδητά αυτό που δεν επιθυμεί να ομολογήσει το υποκείμενο. Η κριτική αυτή στάση είναι κοινή στην ψυχανάλυση, την κοινωνιολογία, τη φιλοσοφία,

7. Στο ίδιο, σ. 115.

8. Στο ίδιο, σ. 120.

αλλά και στον ιουδαϊσμό και το χριστιανισμό, στο βαθμό που παίζουν στα σοβαρά την ειδωλοκλαστική στάση των Προφητών.

Η κριτική μου στην έννοια της κοινότητας εντοπίζεται στο ότι η τελευταία θεωρείται στην ορθόδοξη παράδοση συχνά ως μια μυστική, αρμονική μάζα χωρίς εσωτερικές διαφορές και χωρίς το διακαίωμα αυθύπαρκτης διαφωνίας με ορθολογικά επιχειρήματα από ομάδες ή άτομα. Εξάλλου αυτή η καθαρά *συντηρητική* και *δογματική* στάση υπάρχει και στον καθολικισμό και τον προτεσταντισμό. Ο τονισμός της φαντασιακής ενότητας και η αποσιώπηση της έλλειψης και της μη ταυτότητας είναι ακριβώς αυτό που κάνει την κοινότητα να μην είναι μια κοινωνία συμβολαίου (όπου Συμβόλαιο δε σημαίνει απλά μια ωφελιμιστική συμφωνία). Αλλά ο χριστιανισμός βασίζεται ακριβώς σ' ένα *διπλό Συμβόλαιο* με το Θεό.

Η κυρία Ε. Προδρόμου επιβεβαιώνει άθελά της με τις διαπιστώσεις της αυτές τις αναλύσεις μου. Όταν λέγει ότι «αν η ορθοδοξία οριστεί ως τρόπος ζωής, είναι αδύνατον να κρατήσει παθητική στάση απέναντι στον κόσμο»,⁹ τότε είναι σαφές ότι η συγγραφέας ταυτίζει το Είναι με το Δέον, ενώ ακριβώς το ζητούμενο είναι η διαπίστωση και κατανόηση της *μη ταύτισής* τους, της Διαφοράς και της έλλειψης που υπάρχει ανάμεσά τους. Μπορεί να «ορίζεται» έτσι η ορθοδοξία, αλλά τι συμβαίνει στην πράξη, τι της «διαφεύγει» ασυνείδητα; Εξάλλου μια απλή ανάγνωση του Μ. Weber αρκεί για να καταλάβει κανείς ότι όλοι οι παραδοσιακοί, προμοντέρνοι «τρόποι ζωής» είναι «παθητικοί» απέναντι στον κόσμο, δηλαδή *δε θέλουν* να τον «αλλάξουν» και τον μυθοποιούν. (Ο συνεχής τονισμός της ορθοδοξίας ως «τρόπου ζωής» δε σημαίνει πολλά πράγματα: όλες οι χριστιανικές εκκλησίες αλλά και όλες οι θρησκείες βασίζονται σ' έναν «τρόπο ζωής».)

Ενδεικτική είναι επίσης η διαπίστωση της συγγραφέα ότι «η ορθοδοξία απορρίπτει τη διχοτόμηση της πίστης από την εμπειρία»,¹⁰ δηλαδή απορρίπτει ακριβώς την έλλειψη και το διχασμό του υποκειμένου. Αλλά δεν είναι στο «χέρι της» ν' απορρίπτει αυτόν το διχασμό, εφόσον αυτός «υπάρχει» εμπειρικά και *συγκροτεί* την ίδια την ύπαρξη του υποκειμένου, ιδιαίτερα του σύγχρονου. Ο μη παραδοσιακός χριστιανισμός *ξεκινάει* πάντα από αυτήν τη διαπίστωση *χωρίς* να την ωραιοποιεί. Ο «νοήμων» και «πάσχων» άν-

9. Στο *ίδιο*, σ. 120 και 125.

10. Στο *ίδιο*, σ. 120.

θρωπος δεν μπορεί παρά ν' αμφιβάλλει διαρκώς για την πίστη του, εφόσον στην πραγματικότητα όλες οι εμπειρίες συντείνουν για ν' αποδείξουν το αντίθετο της πίστης· κάθε «αρμονία» του κόσμου, της κοινωνίας, της εκκλησίας, του προσώπου είναι μια φαντασιακή αυταπάτη. Αντίθετα για τον πιστεύοντα, η πίστη βασιίζεται πάντα σ' ένα «πλήδημα στο Πραγματικό», σε μια απόφαση της θέλησης· ο Τερτυλλιανός το ονομάζει αυτό: *credo quia absurdum*, δηλαδή πιστεύω, επειδή είναι παράλογο. Έτσι καμιά παράδοση δεν μπορεί να καλύψει αυτό το κενό.

Στην εκτενή αναφορά της συγγραφέα για το πρόσωπο γίνεται συνεχώς μια παρανόηση, γιατί εμφανίζει το πρόσωπο ως εάν μόνο η ορθοδοξία να είχε αυτή την έννοια.¹¹ Αυτό είναι λάθος· όλη η καθολική και προτεσταντική θεολογία δε μιλούν παρά γι' αυτό. Στη νεότερη φιλοσοφία ο Kant, ο Kierkegaard, ο Heidegger (παρανοώντας τον Kierkegaard) και ο Lévinas έχουν συνεισφέρει σημαντικά στον επαναπροσδιορισμό της έννοιας. Φυσικά σ' αυτούς δεν είναι μια εξιδανικευμένη έννοια. Κεντρικό σημείο παραμένει πάντα η αναγκαιότητα της *σύγκρουσης* (ενδοψυχικής και κοινωνικο-πολιτικής) και της *διαφοράς*. Το υποκείμενο, ως μια σχέση-προς-εαυτόν,¹² ζει πάντα την ένταση ανάμεσα στην Ελευθερία και την Αλήθειά του, ή την ελευθερία δι' εαυτόν και τον προσανατολισμό του προς τον κόσμο. Οι διαφορές που υπάρχουν ανάμεσα στον Kant και τον Heidegger ή τον Lacan, δεν αναιρούν τη σημασία αυτών των προσπαθειών, όπου οι ύστεροι στοχαστές «υπάρχουν» μόνο ως διάλογος/αντίλογος με τους προδρόμους τους. Αυτό που συγκροτεί όμως κάθε υποκείμενο ως πρόσωπο είναι πάντα η σχέση του υποκειμένου με τον άλλον και την κοινωνία· τα δύο υπάρχουν πάντα ως *ιστορία*, μέσα στο χρόνο, ο ορίζων του οποίου καθορίζεται από την ύπαρξη του θανάτου, της θνητότητας. Αλλά ιστορία σημαίνει τη συνεχή αλυσίδα παρανοήσεων και αποτυχιών απελευθέρωσης όσο και τις «ευτυχείς» στιγμές, όπου διαφαίνεται μερικώς η αλήθεια και πραγματοποιείται ένα «κομμάτι» ελευθερίας.

Στην όλη συζήτηση περί ελευθερίας του προσώπου, σημαντικό ρόλο παίζει η αναφορά στην αλλοτρίωση και ανομία του σύγχρονου κόσμου. Όμως αλλοτρίωση δε σημαίνει λειτουργικότητα και αφαιρετικότητα. Στην ορθοδοξία υπάρχει συχνά μια απόρριψη της αναγνώρισης της ύπαρξης σχέσεων που δεν ανάγονται στις διαπρο-

11. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 121.

12. Βλ. S. Kierkegaard, *Die Krankheit zum Tode*, Frankfurt/M. 1984.

σωπικές σχέσεις (πράγμα που οδηγεί σε διαφθορά, προνόμια, ανορθολογισμό). Εδώ είναι σημαντική η σκέψη του Λέβινας, ο οποίος ξεκινώντας από τη σχέση αγάπης ανάμεσα σε πρόσωπα (*visages*), στη συνέχεια διαπιστώνει ότι αυτή οδηγείται στην *αδικία*, εφόσον αναγκαστικά το υποκείμενο «ξεχνάει» τους άλλους-του-άλλου. Έτσι ο Λέβινας εισάγει εδώ (όπως και ο Lacan) τον «απόντα τρίτο»¹³ και την έννοια της ισότητας και δικαιοσύνης, η οποία αναγκαστικά είναι *α-πρόσωπη*. Μόνο τότε όμως μπορεί κανείς να σέβεται όλους-τους-άλλους αλλά και τον έναν-άλλον-μπροστά-μου. Αυτό το παράδοξο, αυτή την έλλειψη, τη θεωρεί δομικής σημασίας: πρόκειται για τη διαλεκτική της αγάπης και του Νόμου, που δεν μπορεί να καταργηθεί χωρίς να καταστραφούν και η μία και ο άλλος. Εδώ ακριβώς ο Λέβινας κάνει το εγκώμιο της αρχαίας ελληνικής *αφαιρετικής* ορθολογικής σκέψης και *πολιτικής σοφίας* και δικαιοσύνης, την οποίαν μια *άλλη*, διαφορετική σκέψη, όπως αυτή της Διαθήκης της Βίβλου, οφείλει και μπορεί να «ενσωματώσει», ξεπερνώντας τη φαντασιακή κοινότητα.

Οι αναφορές της κυρίας Ε. Προδρόμου στο πρόσωπο και στα κείμενα του Χρ. Γιανναρά διαφέρουν ουσιωδώς από αυτόν τον προβληματισμό. Όλες αυτές οι αναφορές στο «πνεύμα της ορθοδοξίας» αφήνουν τον αναγνώστη κατάπληκτο σ' ένα σημείο: δεν κάνουν *καμιά* αναφορά στο *κεντρικό* μήνυμα του χριστιανισμού! Διότι δεν αναφέρουν ούτε λέξη στο ότι η πίστη του χριστιανού ορίζεται όχι μόνο ως πίστη στον αναστηθέντα, αλλά πριν απ' όλα ως πίστη στον *εσταυρωμένο και ταπεινωμένο* εξαιτίας ημών Χριστό. Επίσης δε, δεν αναφέρει το ότι ο άνθρωπος, ως χριστιανός, υπόκειται πάντα στο διχασμό ανάμεσα στην ύπαρξή του ως «αμαρτωλού» και, εφόσον πιστεύει, ως «δεδικαιωμένου εν Χριστώ». Δηλαδή όλη η ωραιολογία περί Τριάδος, Θεανθρώπου, προσώπου κτλ. είναι μια φαντασιακή οθόνη και μια θεωρητικολογία που *συγκαλύπτει* το *αβάσταχτο* σκανδαλώδες μήνυμα της εμπειρίας της ανθρώπινης έλλειψης που έκανε/κάνει ο Θεός, χάριν του ανθρώπου.¹⁴

13. Βλ. E. Lévinas, *Totalité et Infini*, La Haye 1961, σ. 5, 55, 189.

14. Βέβαια αυτό έχει ιδεολογικές συνέπειες· εδώ δε θέλω ν' αναφερθώ εκτενώς στα μη αναφερθέντα από την κυρία Προδρόμου ελληνοκεντρικά και αντιδυτικά σύνδρομα του Χρ. Γιανναρά, ούτε στην εκ μέρους του δεδηλωμένη απόρριψη της δημοκρατίας (του δικαιώματος της ίσης και καθολικής ψηφοφορίας). Η ωραιολογία και η φетиχοποίηση της παράδοσης και της κοινότητας οδηγούν σ' αυτά τα αποτελέσματα.

Υπάρχουν όμως και άλλα αποτελέσματα παραγωγής ιδεολογίας (που δικαιολογούν εκείνους που θεωρούν, εσφαλμένα, ότι Θρησκεία ίσον Ιδεολογία). Η συγγραφέας δίνει παραδείγματα όταν ονομάζει την ορθόδοξη εκκλησία «οντολογικό θεσμό»,¹⁵ όπου πραγματοποιείται ο «ιδεατός τύπος προσώπου». Επίσης θεωρεί ότι στα εγκόσμια η εκκλησία της Ελλάδος ήταν «θύμα» της πολιτείας.¹⁶ Ως εάν η εκκλησία να μην είχε και να μην έχει την αξίωση της αποκλειστικής πνευματικής κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο με τη βοήθεια του κράτους, ταυτίζοντας ελληνισμό και ορθοδοξία, πράγμα απαράδεκτο. Αλλά πώς είναι δυνατόν μια επιστημονική σχέση υψηλού επιπέδου, όπως την κατέχει η κυρία Ε. Προδρομού, να υποχωρεί απέναντι σε μια μυθική οντολογία της προμοντέρνας εποχής; Κι αυτό όταν στη σύγχρονη προτεσταντική θεολογία αποτελεί από παλιά κοινό τόπο η απομυθοποίηση και απομαγικοποίηση τόσο της ανάγνωσης της Γραφής όσο και των εκκλησιαστικών θεσμών.

Πέραν αυτών μπορεί κανείς ν' αναφέρει πολλά άλλα παραδείγματα, όπως τις συχνές αναφορές του Χρ. Γιανναρά στη μυθολογία του C.G. Jung, ιδιαίτερα στη μυθική έννοια του «συλλογικού υποσυνειδήτου». Την έννοια αυτή απορρίπτει ολικά η ψυχανάλυση από τον Freud μέχρι τον Lacan. Αλλά χρησιμεύει ακριβώς για να «εδραιώσει» φαντασιακά το *μύθο* της ελληνικής και ορθόδοξης ιδιαιτερότητας και ανωτερότητας (κάτι που απορρίπτει η σοβαρή ορθόδοξη θεολογία). Πρέπει επίσης ν' αναφέρουμε εδώ τη μεγάλη σύγχυση που συντελείται όταν ορισμένα μεταφορικά σχήματα λόγου (ποιητική αεία), οι αδαείς «πιστοί» (και οι ρομαντικοί υστερικοί διανοούμενοι) τα παίρνουν τοις μετρητοίς, ως «ουσίες» μυστικής φύσης. Εδώ ανήκουν οι εκφράσεις: «ο Χριστός ως ο νυμφίος της Εκκλησίας» ή «ο Χριστός ως η κεφαλή του μυστικού σώματος της Εκκλησίας» (κοινότητα) ή —ιδιαίτερα στους αρχαιολάτρεις και λαογράφους— η ταύτιση του Χριστού με τον αρχαίο «θνήσκοντα Θεό» Διόνυσο ή Άδωνι, κτλ. Ακριβώς εδώ παράγεται η ιδεολογία, που έχει πολιτικά και πνευματικά συντηρητικές και αντιδραστικές συνέπειες.

Εδώ μας ενδιαφέρει η «υπαρκτή ορθοδοξία», από την οποία απαιτείται να «ανοίξει» προς τον οικουμενικό διάλογο, παραδεχόμενη το *πλήθος* ερμηνειών του μηνύματος της Γραφής, το οποίο αναγκαστικά περνάει μέσα από τις περιπέτειες της διαλεκτικής του

15. Ε. Προδρομού, *ό.π.*, σ. 125.

16. Βλ. *στο ίδιο*, σ. 127.

πνεύματος (μη εγγεγραμμένο) στην ιστορία. Η ορθοδοξία, εδώ και εννέα αιώνες δε θέλει να συμμετέχει στην ιστορία, αμυνόμενη ενάντια στην ιστορία και φετιχοποιώντας την παράδοση των ελλήνων πατέρων του 4 μ.Χ. αιώνα. Αυτό είναι ολέθριο: πρόκειται για ένα ψυχαναλυτικά κλασικό παράδειγμα νευρωτικής φαντασιακής ταύτισης με τον εξιδανικευμένο Πατέρα. Οι έλληνες πατέρες (αλλά εξίσου και οι λατίνοι πατέρες) ήταν μεγάλες προσωπικότητες της εποχής τους, με ευρύ ορίζοντα και τολμηρή σκέψη. Ιδιαίτερα είχαν εκτίμηση και στον ορθό Λόγο, όταν επρόκειτο να κάνουν αγώνα ενάντια στη Γνώση (Gnosis), τον παγανισμό και τη μαγεία. Το ότι δεν υπήρξε δημιουργική συνέχεια στο έργο τους οφείλεται στο ιστορικό δράμα του Βυζαντίου,¹⁷ όπου επικράτησε η ιεροκρατία της ασιατικής δεσποτείας και η καταπίεση της ελεύθερης σκέψης. Η τραγικότητα της ορθοδοξίας έγκειται στο ότι, αν θέλει να έχει μέλλον, πρέπει ν' απαγκιστρωθεί από το μοντέλο του Βυζαντίου, αλλά είναι αυτό που δεν κάνει σήμερα. Η πραγματική αφομοίωση των πατέρων περνάει μέσα από την αποφετιχοποίησή τους και τη μερική «προδοσία» τους.

Το όριο που δεν ξεπέρασαν οι έλληνες πατέρες ήταν ότι δεν ανέπτυξαν την έννοια της *θέλησης του ανθρώπου*, πράγμα που έκανε ο Αυγουστίνος.¹⁸ Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη θέληση του ανθρώπου, ως εικόνα και ομοίωση της θέλησης του Θεού. Μέχρι τον Αυγουστίνο δεν είχε γίνει σαφής η ύπαρξη της θέλησης του ανθρώπου. Χωρίς αυτό (δηλαδή την ερμηνεία που έδωσε ο Αυγουστίνος στην αμαρτία και το κακό ως «κακή θέληση» *mala voluntas* και όχι ως «στέρση του Αγαθού» *privatio boni*), πράγμα που αντιστοιχεί εξάλλου πλήρως στις θέσεις του Παύλου, δε θα υπάρξει πρόοδος στην ορθόδοξη θεολογία. Μόνο έτσι θα γίνει κατανοητή η εξέλιξη του ευρωπαϊκού πνεύματος. Το «μυστικό του» έγκειται στο ότι «συνδύασε» δημιουργικά τον αρχαίο ελληνικό *κριτικό ορθό Λόγο* με τη δυναμική, ενεργητική έννοια της *θέλησης*, που προέρχεται από την ιουδαϊκή παράδοση, στην οποία ανήκει και ο χριστιανισμός. Αυτή η εξέλιξη ήταν αιτία και αποτέλεσμα του χωρισμού πνευματικής και κοσμικής εξουσίας, καθώς και της ανάπτυξης της ανεξάρτητης αστικής τάξης των πόλεων στη Δύση από τον 11ο αιώνα. Η δε νεότερη έννοια της ελευθερίας προέρχεται από τη

17. Βλ. Α. Ducellier, *Le drame de Byzance*, Παρίσι 1976.

18. Βλ. Α. Dihle, *Die Vorstellung vom Willen in der Antike*, Göttingen 1985· Κ. Jaspers, *Augustin*, Μόναχο 1976.

θεολογία των φραγκισκανών.¹⁹ Επομένως όταν διαπιστώνω «παθητικότητα» και έλλειψη κριτικού Λόγου, αξιοπιστίας και παραδοχής του Νόμου στον ελλαδικό χώρο, εννοώ ακριβώς το «χάσιμο» της ευκαιρίας που κατασκεύασε ο δυτικός ευρωπαϊκός πολιτισμός.²⁰ Κάτι που εξάλλου δεν ισχύει εξίσου για όλες τις περιπτώσεις· βλέπε π.χ. την περίπτωση της Νότιας Ιταλίας.

Εξάλλου μόνο μια τέτοια πρόσβαση θα βοηθήσει στην κατανόηση του ότι η ευρωπαϊκή ιστορία δεν είναι ένα «ατύχημα» της ιστορίας, ούτε μια «έκπτωση» από φαντασιακές «ορθές» δόξες ή στοχασμούς, ούτε κάτι που περιορίζεται στον ειδικό παρτικουλαρισμό κάποιων λαών. Η καθολικότητα του ευρωπαϊκού πνεύματος εκφράζεται πάντα μέσα από την πολυφωνία και τον αντίλογο της διαλεκτικής του διαφωτισμού και του ρομαντισμού.

Γράφοντας αυτά προϋποθέτω τη ριζική κριτική στο σύγχρονο γυμνό ωφελιμισμό και ατομικισμό από τη μια και στον «αναρχικό φιλελευθερισμό» και την απάρνηση κάθε αυθεντίας στο όνομα μιας «αντιαυταρχικής προοδευτικότητας» από την άλλη. Επίσης, αν ο θρησκευτικός βολονταρισμός εκφράζει τα στοιχεία της πίστης, της αγάπης και της εσχατολογικής ελπίδας, εν τούτοις οι περιπέτειες της διαλεκτικής του χριστιανισμού στην ιστορία οδήγησαν στο να πάρει ο βολονταρισμός και διαστροφικές μορφές, εντός και εκτός του χριστιανισμού. Στον 19ο και 20ό αιώνα είχαμε τις εκκοσμικευμένες μορφές του αποκαλυπτικού μεσσιανισμού. Από την άλλη στον 20ό αιώνα, η μηδενιστική θεωρία του ντεσιζιονισμού αποτελεί το θεμέλιο είτε μιας θεωρίας του ολοκληρωτισμού, είτε μιας θεωρίας του πολιτικού σκεπτικισμού. Το επικίνδυνο έγκειται εδώ στην εκκοσμίκευση της έννοιας της «καθαρής θέλησης», δηλαδή στην εξαγωγή παράλογων στοιχείων στον κοσμικό χώρο του Πολιτικού, κάτι που πρέπει πάντα ν' αποφεύγεται. Αν στον Kierkegaard το παράλογο «πήδημα στην πίστη» εδραιώνει το χριστιανισμό, στον πολιτικό ντεσιζιονισμό το παράλογο της «απόφασης για την απόφαση» υπονομεύει τη Δημοκρατία και τον ορθό κριτικό Λόγο.²¹

19. Βλ. H.J. Berman, *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*, Harvard 1983.

20. Αυτό που λείπει στους Νεοέλληνες δεν είναι ούτε η ευφυΐα ούτε τα αισθήματα και η φαντασία· είναι η θέληση, η αυτοπειθαρχία, η αυτοκριτική και η αξιοπιστία.

21. Θ. Λίποβατς, *Η Απόρνηση του Πολιτικού*, Αθήνα 1988· Θ. Λίποβατς - Ν.

Στη βυζαντινή πολιτική θεολογία υπάρχει μια *απολυταρχική* μορφή ντεσιζιονισμού· το πρωτείο του πατέρα Θεού-παντοκράτορα έχει εδώ ορισμένα κοινά στοιχεία με τη φανταστική εικόνα του Αλλάχ στην αυθαιρεσία του. Επειδή λείπουν επαρκώς (και δεν αναπτύχθηκαν ως τώρα) οι διαμεσολαβήσεις που πρέπει να «μετουσιωθούν» σε ορθό Λόγο (αυτό που κατανόησε η σχολαστική θεολογία του Μεσαίωνα, η οποία ξεκινώντας από τη θεολογική εφαρμογή του τριαδικού δόγματος κατέληξε στο φυσικό Δίκαιο). Από αυτή την παράδοση της ιεροκρατίας του αυτοκράτορα ή της κοινότητας μπορεί να προκύψουν *είτε* μια εντελώς συντηρητική *είτε* μια εντελώς αναρχική και αθεϊστική στάση, δηλαδή τίποτα το *τρίτο*, το εναλλακτικό, όπως στη Δυτική Ευρώπη (και εκεί όχι παντού). Η πολιτική θεολογία του Βυζαντίου δομείται επάνω στο σύνδρομο του *φόβου* απέναντι στην πιθανή μη ταυτότητα, έλλειψη, διαφορά και υποβλέπει κάθε πρωτότυπο, εναλλακτικό Λόγο (εξάλλου οι εξαιρέσεις εδώ επιβεβαιώνουν τον κανόνα). Βέβαια, ανάλογη στάση κρατούν πάντα στην καθολική και προτεσταντική Δύση όλων των ειδών οι νοσταλγοί του μεσαιωνικού παρελθόντος και οι φονταμενταλιστές.

Σήμερα, η εκκλησία της Ελλάδος χαρακτηρίζεται ιδιαίτερα από ένα μισαλλόδοξο, εθνικιστικό και συντηρητικό πνεύμα, πράγμα που την απομονώνει και στους κόλπους της ευρύτερης ορθοδοξίας όπως και στο Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών. Μόνο αν υπάρξουν νέες δυνάμεις στους κόλπους της, δηλαδή και παραγωγικοί «διχασμοί» (στο επίπεδο αρχών, όχι μικροσυμφερόντων), θα υπάρξει ένα άνοιγμα στο σύγχρονο κόσμο, και αυτό περνάει μέσα από τον οικουμενισμό. Στο βαθμό που *de facto* στα πράγματα μέχρι στιγμής οι εθνικιστικές και ορθόδοξες συντηρητικές δυνάμεις στην Ελλάδα, τη Σερβία και τη Ρωσία έχουν την τάση να συμπράξουν και να θεωρούν ως «εχθρό» τους «άλλους» Ευρωπαίους και χριστιανούς,²² στο βαθμό αυτόν η υπόθεση του Huntington για τη «σύγκρουση πολιτισμών» έχει μια περιγραφική ορθότητα. Αν αυτή η τάση κυριαρχήσει ή όχι, δεν το ξέρουμε, αν και θα ήταν ολέθριο. Εμπειρικά δεν μπορεί να την απορρίψει κανείς πλήρως, όσο καιρό οι αντίθετες τάσεις σ' αυτές τις χώρες δεν κυριαρχούν με βεβαιότητα.

Δεμερτζής, *Δοκίμιο για την Ιδεολογία*, Αθήνα 1994· Θ. Λίποβατς, «Τα διαφορούμενα του εθνικισμού», στο *Διαβάζω*, τχ. 322, Αθήνα 1993.

22. Βλ. F. Thual, *Géopolitique de l'orthodoxie*, Παρίσι 1994.

Αναφορικά με το άρθρο του κυρίου Δ. Ν. Μόσχου,²³ έχω να παρατηρήσω ότι όλα όσα γράφει για την «κριτική» στάση των ασκητών στο Βυζάντιο υπάρχουν εξίσου και στη Δύση και δε θα έπρεπε να τους εξιδανικεύσει κανείς. Στο άρθρο μου δεν υποστηρίζω ότι η ορθοδοξία ήταν «κρυπτογνωστική», αλλά ότι στην πράξη λειτούργησε ως έναν βαθμό έτσι. Σίγουρα τόσο η ορθοδοξία όσο και ο καθολικισμός δεν ήταν ποτέ ομοιογενείς. Ωστόσο, αν ισχύουν όλα όσα γράφει ο συγγραφέας, τότε γιατί η αντίσταση στην αυτοκρατορική εξουσία δεν ήταν ποτέ τόσο ισχυρή όσο στη Δύση και γιατί η κριτική στάση δεν επικράτησε και δεν οδήγησε στην αναγέννηση του ορθού Λόγου μέχρι σήμερα; Ο κύριος Μόσχος ορθά τονίζει το ρόλο της αυτοκρατορικής προπαγάνδας και της ιδεολογικής κατάχρησης του χριστιανισμού από αυτήν· αλλά δεν μπορεί κανείς να αποσιωπήσει τη συνενοχή της εκκλησίας, τόσο της ιεραρχίας όσο και των πιστών. Βέβαια εγώ, για λόγους μεθοδολογικούς, δίνω μεγάλη σημασία στη «λανθάνουσα αλήθεια» της εξουσίας που υποκρύπτει αυτή η προπαγάνδα αναφορικά με τη δομή και τη λειτουργία του όλου πολιτικού και θρησκευτικού μορφώματος. Αυτό που μετράει δεν είναι τα επίσημα κείμενα στο εμφανές επίπεδό τους ή μόνο οι συνειδητές προθέσεις των συγγραφέων τους, αλλά τα μη λεχθέντα, τα απρόβλεπτα και τα ανεπιθύμητα αποτελέσματα αυτών των λόγων. Πίσω από αυτά τα συμπτώματα κρύβονται ακριβώς οι κυριαρχικές φαντασιώσεις μιας ολόκληρης εποχής. Αυτό ισχύει εξάλλου και για τη Δύση.

Από το 1100 μιλάμε για την πρώτη Αναγέννηση στη Δύση, με την ανάπτυξη των πανεπιστημίων και των καθεδρικών ναών στις πόλεις. Ο κριτικός Λόγος που άρχισε πάλι να εμφανίζεται, αναπτύχθηκε εδώ πάντα ενάντια στο τότε αυταρχικό και σκοταδιστικό κατεστημένο της καθολικής εκκλησίας: ο Φραγκίσκος της Ασίζης, ο Θωμάς του Ακουίνου, ο William του Ockham, ο Μαρτίνος Λούθηρος, όλοι υπήρξαν αντικείμενο αστυνόμευσης και άλλων μέτρων επιτήρησης. Η όλη εξέλιξη ευνοήθηκε από την ύπαρξη μιας λεπτής και ασταθούς ισορροπίας δυνάμεων ανάμεσα στην εκκλησία και τις διάφορες τάσεις της, τον αυτοκράτορα και τους βασιλείς, τους ισχυρούς πρίγκιπες και φεουδάρχες και την αστική τάξη των πόλεων.

23. Βλ. Δ. Ν. Μόσχος, «Ορθόδοξος χριστιανισμός ως πτυχή της νεοελληνικής πολιτικής κουλτούρας», *ΕΠΕ*, τχ. 5, 1995.

Το άρθρο του κυρίου Μόσχου είναι ένα καλό παράδειγμα ορθού Λόγου· δεν έχω την εντύπωση ότι υπάρχουν πολλοί συνάδελφοί του που σκέπτονται έτσι.²⁴ Βασικά συμφωνώ με όλες τις διαπιστώσεις του. Αυτό που κυριαρχεί σήμερα στον ελληνικό χώρο στους κύκλους των διανοουμένων και επιστημόνων είναι η σιωπή, η έλλειψη διαλόγου ή ο επαρχιωτισμός, όταν πρόκειται να θίξουν ορισμένα δήθεν «κρίσιμα» θέματα, εγκαταλείποντας έτσι το πεδίο στους ιδεολόγους. Εξαιρέση αποτέλεσε πρόσφατα η προσπάθεια του Ν. Μουζέλη.²⁵ Αλλά δεν κατανόησε επαρκώς το πρόβλημα, γιατί οι νεορθόδοξοι δεν αντιπροσωπεύουν την ορθοδοξία, αλλά είναι μια ιδεολογία με συντηρητικές φαντασιώσεις εθνοκεντρικού περιεχομένου.

24. Βλ. στο *ίδιο*, σ. 136· εδώ ο κύριος Μόσχος αναφέρει τη λέξη «παπισμός» δύο φορές. Δεν ξέρω αν αυτό είναι ένα lapsus calami ή αν το έγραψε συνειδητά.

25. Βλ. Ν. Μουζέλης στο *Βήμα* της 21.5.1995 και της 28.5.1995· V.N. Makrides, «Neoorthodoxie - eine religiöse Intellektuellenströmung im heutigen Griechenland», στο P. Antes - D. Pahnke (επιμ.), *Die Religion von Oberschichten: Religion - Profession - Intellektualismus*, Marburg 1989, σ. 279-289· του ίδιου, «Orthodoxy as a condition sine qua non: Religion and State/Politics in Modern Greece from a socio-historical Perspective», *Ostkirchliche Studien*, τχ. 40, Würzburg 1991, σ. 281-305· του ίδιου, «Le rôle de l'Orthodoxie dans la formation de l'antieuropéanisme et l'antioccidentalisme grecs», στο G. Vincent - J.-P. Willaime (επιμ.), *Religions et transformations de l'Europe*, Στρασβούργο 1993, σ. 103-116· Σ. Αγγουρίδης, «Ορθοδοξία-Ελληνισμός: Απαραίτητη σύμπλευση», *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, 11.5.1995.

οδυσσέας

Θάνος Λίποβατς

Η ΑΠΑΡΝΗΣΗ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

Θάνος Λίποβατς

Η ΨΥΧΟΠΑΘΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΚΟΥ

Νίκος Δεμερτζής - Θάνος Λίποβατς

ΔΟΚΙΜΙΟ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Νίκος Δεμερτζής

(επιμέλεια)

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΚΟΥΛΤΟΥΡΑ

ΣΗΜΕΡΑ

Δ.Κ. Κώνστας - Π.Ι. Τσάκωνας

(επιμέλεια)

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΞΩΤΕΡΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ

Μάρτιν Καρνόι

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΘΕΩΡΙΑ

δοκίμιο

ΑΝΔΡΕΑ ΜΩΡΑΪΤΟΥ 3, 114 71 ΑΘΗΝΑ
ΤΗΛ. 36.24.326, 36.25.575 – FAX 36.48.030

Π. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ - Δ. ΚΑΤΣΟΥΛΗ, *Οι Χάρτες και η Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης*, έκδοση ΤΕΔΚΝΑ, Αθήνα 1995, 206 σελ.

Η «Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης», στην οποία τόσο εύστοχα παραπέμπει ο τίτλος του βιβλίου, εξακολουθεί, εν πολλοίς, να παραμένει άγνωστη στην πατρίδα μας. Το γεγονός αυτό θα ήταν ήδη αρκετό για να αναδείξει τη χρησιμότητα της συλλογής που επεξεργάστηκαν ο Π. Παπαγιάννης και ο Δ. Κατσούλης και η οποία περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τον Ευρωπαϊκό Χάρτη της Τοπικής Αυτονομίας, τη Χάρτα των Περιφερειών και το Χάρτη για τα Δίκαια του Πολίτη. Οι συγγραφείς δεν περιορίζονται σε απλή παρουσίαση αυτών των κειμένων, αλλά συνοδεύουν τους «Χάρτες» με σχόλια, παρατηρήσεις και πληροφορίες που προδίνουν την αγωνία τους για την ενημέρωση όσων ασχολούνται με την τοπική αυτοδιοίκηση, και ιδίως των δημοτικών λειτουργιών σχετικά με τα τεκταινόμενα στην «Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης».

Υπάρχει, δυστυχώς, και εδώ κάποιο «τρένο» που φαίνεται να χάνουμε, ως χώρα: Τι σχέση έχει αλήθεια –θα αναρωτηθεί κάθε γνώστης των αυτοδιοικητικών μας πραγμάτων– η δική μας αυτοδιοίκηση με την «Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης». Τι σχέση μπορεί να έχουν οι «αιρετοί» που υπερθεματίζουν σε λαϊκισμό και πρωτοστατούν σε κάθε «δυναμική και αγωνιστική», βαθύτατα αντικοινωνική εκδήλωση, όπως καταλήψεις και αποκλεισμοί κυκλοφορίας «δι' ασήμαντον αφορμήν» με την «Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης»; Τι σχέση μπορεί να έχουν οι αιρετοί που διαρκώς αυξάνουν την τοπική φορολόγηση χωρίς να βελτιώνουν τις υπηρεσίες που παρέχουν, οι αιρετοί που συχνά-πυκνά ζητούν από την κεντρική εξουσία να θεσπίσει και νέες γραφειοκρατικές διαδικασίες, και νέα «πιστοποιητικά» που καταταλαιπωρούν τους δυστυχείς πολίτες κατατρώνοντας τον χρόνο και την ψυχική αντοχή τους με «δικαιώματα της καθημερινής ζωής» και «δίκαια του πολίτη»; Μήπως

πρόκειται για εξωτική μουσική από παραμυθένιους τόπους, ενώ «εδώ είναι Μπαλκάνια»;

Λίγοι άνθρωποι γνωρίζουν τόσο καλά την πραγματικότητα της αυτοδιοίκησης στη χώρα μας όσο οι δύο συγγραφείς. Γι' αυτό το λόγο, η επιμονή τους δεν μπορεί να εμπνεύσει όσους εξακολουθούν να πιστεύουν ότι η αυτοδιοίκηση που σήμερα, όπως καγγάζουν μερικοί, «δεν είναι το κύτταρο αλλά η κυτταρίτιδα της δημοκρατίας μας», μπορεί στο μέλλον να μεταλλαχθεί σε βασικό παράγοντα αναζωογόνησης και ανανέωσης του πολιτικού και δημοκρατικού μας συστήματος.

Ο στόχος του βιβλίου αποτυπώνεται ανάγλυφα στις πρώτες, διδακτικές αναφορές του Π. Παπαγιάννη στον «τρίτο εταίρο» και την Ευρώπη της Αυτοδιοίκησης. Ο συγγραφέας, μια πολύπειρη αλλά πάντα ανοικτή και ανήσυχη προσωπικότητα της αυτοδιοίκησης στη χώρα μας, παρουσιάζει ευσύνοπτα και γλαφυρά την πορεία και το ρόλο της αυτοδιοίκησης μέσα στο πλαίσιο που διέγραψε η δυναμική της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

Η αυτοδιοίκηση σχημάτισε από νωρίς την ευρωπαϊκή της διάσταση, αρχικά με το «Συμβούλιο των Δήμων της Ευρώπης» («Conseil des Communes d'Europe» - CCE, το 1953) και, στη συνέχεια, με τη «Διαρκή Διάσκεψη των Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών της Ευρώπης» -ΔΔΤΠΑΕ («Conférence permanente des pouvoirs locaux et régionaux de l'Europe» - CPLRE, το 1957). Αργότερα στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, υιοθετήθηκε ο «Ευρωπαϊκός Χάρτης Τοπικής Αυτονομίας», ένα κείμενο-διεθνής σύμβαση που έχει επικυρωθεί —ως προς την πρώτη βαθμίδα ΟΤΑ— και από τη χώρα μας, με αποτέλεσμα να προσλάβουν οι διατάξεις του υπερνομοθετική ισχύ και να μπορούν, αν και αρκετά γενικόλογες κατά κανόνα, να αξιοποιηθούν ενδεχομένως για ορισμένα θέματα όπως λ.χ., τον καθορισμό της σφαιράς των αρμοδιοτήτων και την οικονομική αυτοτέλεια των ΟΤΑ. Ο Π. Παπαγιάννης προβαίνει και σε —ιδιαίτερα χρήσιμο— σχολιασμό των επιμέρους διατάξεων του εν λόγω «χάρτη». Αξιοσημείωτη είναι επίσης και η παρουσίαση της περί την «περιφερειοποίηση» (régionalisation) προβληματικής που περιλαμβάνει, βέβαια, τόσο τις διατάξεις της Συνθήκης του Μάαστριχτ για την «Επιτροπή των Περιφερειών» όσο και το ψήφισμα της Συνδιάσκεψης Ευρωκοινοβουλίου-Περιφερειών της Κοινότητας για μια «Χάρτα των Περιφερειών της Κοινότητας». Ο συγγραφέας υπογραμμίζει ιδιαίτερα έντονα το πρόβλημα των περιφερεια-

κών ανισοτήτων και παραθέτει σειρά στοιχείων, ιδιαίτερα αποκαλυπτικών για το βαθμό υστέρησης της χώρας μας, αφού οι περιφέρειές της κατέλαβαν (το 1991) τις δεκατρείς από τις τελευταίες 29 θέσεις των Περιφερειών της Κοινότητας, σύμφωνα με την κατάταξη που προκύπτει από το κατά κεφαλή ΑΕΠ.

Τα «δικαιώματα των πολιτών στην καθημερινότητα της πόλης», έτσι όπως κατοχυρώνονται στη σχετική *Ευρωπαϊκή Διακήρυξη* καθώς και στο «Χάρτη για τα δικαιώματα στην πόλη» που προτάθηκε από την Επιτροπή Περιβάλλοντος της Μόνιμης Διάσκεψης των Τοπικών και Περιφερειακών Αρχών του Συμβουλίου της Ευρώπης και εγκρίθηκε από την τελευταία το 1992, απασχολούν τον Δ. Κατσούλη (σ. 106 κ.ε.). Η εισαγωγή στη γενικότερη προβληματική (σ. 106-115) είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και διεισδυτική. Ο συγγραφέας επισημαίνει ότι η επίκληση της «τοπικής κοινωνίας» λειτουργεί ως νομιμοποιητικός μύθος για τις πολιτικές και κομματικές δυνάμεις. Στην πραγματικότητα όμως, η κοινωνία των πολιτών και τοπική πολιτική κοινωνία δεν αντιστοιχούν. Η τελευταία εισπράττει ως αντάλλαγμα την αποστασιοποίηση, την απάθεια και την έλλειψη εμπιστοσύνης που συνθέτουν την κρίση νομιμοποίησης του τοπικού πολιτικού και διοικητικού συστήματος. Ο συγγραφέας χαρακτηρίζει, με ευστοχία, τη θεσμική επαύξηση μέσω της δημοτικής αποκέντρωσης και της λαϊκής συμμετοχής ως «ψευδώνυμη ουτοπία», αφού σήμερα η δημοτική αποκέντρωση έχει μετασηματιστεί σε υποσύστημα των μεγάλων δήμων όπου «αναπαράγονται οι ίδιες αναποτελεσματικές οργανωτικές δομές και ανακυκλώνεται η τυπική νομιμοποίηση του πολιτικού και διοικητικού δημοτικού συστήματος» (σ. 111).

Στον αντίποδα αυτών των φαινομένων βρίσκεται η σύγχρονη τοπική κοινωνία των πολιτών που «δε ζητά απλώς εκπροσώπηση: απαιτεί ουσιαστική συμμετοχή και παράλληλα ένα σύστημα εγγυήσεων που συνοψίζεται στο τρίπτυχο: κοινωνική αλληλεγγύη, κοινωνική συνδιαχείριση και πολιτική διαφάνεια».

Εντοπίζοντας την ουσία των «δικαιωμάτων στην καθημερινότητα της πόλης», ο συγγραφέας τα χαρακτηρίζει ως δικαιώματα που «διαγράφουν τα όρια της έκπτωσης του ατομικού και της προσχώρησης στο συλλογικό» (σ. 113). Στη συνέχεια, μέσω ενός «σχολιασμού κατά θέμα» (λ.χ. «στέγαση», «φύση και περιβάλλον» κ.ά.) προβάλλονται στο φώς των διατάξεων του χάρτη οι ρυθμίσεις του ελληνικού και κοινοτικού κώδικα (ΔΚΚ) που προσφέρονται για α-

ντίστοιχη αξιοποίηση από τις δημοτικές και κοινοτικές αρχές (σ. 123-138). Εξάλλου, ως προς τις δεκατρείς βασικές θεματικές που απασχολούν το «Χάρτη» παρουσιάζονται και οι αντίστοιχες καθοδηγητικές αρχές (λ.χ. ως προς τη θεματική «μεταφορές», η μείωση της χρήσης των Ι.Χ. αυτοκινήτων) που αναλύονται αρχικά (σ. 157-189) και ανακεφαλαιώνονται, στη συνέχεια (σ. 190-194).

Πρόκειται, κυριολεκτικά, για την παρουσίαση ενός θεσμικού πολιτισμού νέας γενιάς που εκφράζεται μέσα από τις διατάξεις αυτού του «Χάρτη». Έναν τέτοιο, νέο πολιτισμό έχουν ασφαλώς ανάγκη οι ελληνικές πόλεις όπου οι θεσμοί λειτουργούν ως σύμβολα-άλλοθι νομιμοποίησης των κρατούντων, ενώ η κοινωνία παραμένει στείρα και αλληλοσπαρασσόμενη, χωρίς συνολική και αυθεντική έκφραση. Πράγματι, η ίδια η –αισθητικά απαράδεκτη– εικόνα των πόλεών μας αντικατοπτρίζει τις ανεπάρκειες και τα αδιέξοδα της κοινωνίας μας και των πολιτικών θεσμών της –σε τελευταία ανάλυση δηλαδή της νοοτροπίας μας: «ανθρώπων ίδεν άστεα και νόον έγνω». Δεν υπάρχει λοιπόν αμφιβολία ότι η ελληνική αυτοδιοίκηση χρειάζεται βιβλία όπως αυτό των Π. Παπαγιάννη - Δ. Κατσούλη.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ-ΚΟΜΝΗΝΟΣ ΧΛΕΠΑΣ

ΒΙΒΛΙΑ ΠΟΥ ΛΑΒΑΜΕ

Αναστασιάδης Γιώργος, *Η Θεσσαλονίκη των εφημερίδων*, πρόλογος Ι. Χασιώτης, Θεσσαλονίκη, Έκφραση/University Studio Press, 1994, 294 σελ.

Το πρώτο βιβλίο της σειράς «Ιστορία και πολιτισμός» που διευθύνει ο συγγραφέας με τον καθηγητή Π. Πετρίδη ασχολείται κυρίως με τον «εφημεριδογραφικό πολιτισμό» της Θεσσαλονίκης, σημαντικό στοιχείο της πολιτιστικής ιστορίας της πόλης. Ο τόμος περιλαμβάνει ένα κείμενο που με αφορμή την εμπειρία από την έρευνα στις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης συζητά τις θεωρητικές διαστάσεις της χρήσης του τύπου ως πηγής της ιστορίας, μια επισκόπηση του τύπου της πόλης αλλά και του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης, καθώς και κείμενα που μέσα από τα πρωτοσέλιδα και τα μονόστιχα των διαφόρων εφημερίδων (*Μακεδονία*, *Νέα Αλήθεια*, *Εφημερίς των Βαλκανίων*), διερευνώνται οι απόψεις του τύπου για διάφορα θέματα σημαντικών ιστορικών περιόδων [του 1912-13, του Ε. Βενιζέλου και της Εθνικής Αμύνης (1916-17), των προσφύγων (1922-24), του 1945]. Το βιβλίο που πράγματι ταξινομεί και αξιολογεί «θραύσματα από την ψυχή της πόλης» της Θεσσαλονίκης διανθίζεται από εκτενές φωτογραφικό υλικό.

Δοξιάδης Κύρκος, *Εθνικισμός, ιδεολογία, μέσα μαζικής επικοινωνίας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, 107 σελ.

Στο βιβλίο αυτό, ο Κύρκος Δοξιάδης (επίκουρος καθηγητής της Κοινωνικής Θεωρίας με ειδίκευση στην Επικοινωνία στο τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης του Πανεπιστημίου Αθηνών), αντλώντας κυρίως από το εννοιολογικό οπλοστάσιο του Michel Foucault, επιχειρεί μια νέα προσέγγιση του εθνικισμού ως ιδεολογίας. Στο πρώτο μέρος διερευνάται το κατά πόσο μπορεί ο εθνικισμός να θεωρηθεί ως νεωτερική ιδεολογία, ενώ στο δεύτερο εξετάζεται η σχέση του εθνικισμού με την αφήγηση, καθώς και ο ρόλος που παίζουν τα μέσα μαζικής επικοινωνίας στη διαμόρφωση του εθνικισμού, με αναφορά ιδίως στην σύγχρονη Ελλάδα.

Κοτζιάς Νίκος, *Ευρωπαϊκή Ένωση: Ένα σύστημα εν τω γίγνεσθαι*, Αθήνα, εκδόσεις Δελφίνι, 1995, 298 σελ.

Στο βιβλίο αυτό ο συγγραφέας καταπιάνεται με πέντε βασικά ερωτήματα που κατά τη γνώμη του «απασχολούν διεθνώς την πολιτική επιστήμη».

α) Τι είναι η Ε.Ε., β) ποιες οι προοπτικές να συνεχίσει να κινείται η Ε.Ε. στο πνεύμα της Συνθήκης του Μάαστριχτ και να συγκροτηθεί η Ε.Ε. σε ένα νέο πολιτικό-θεσμικό σύστημα; γ) Κατά πόσο η πορεία αυτή θα είναι σταθερή ή θα υπερισχύσουν τάσεις επανεθνικοποίησης; δ) Αν στην περίπτωση που η Ε.Ε. επιβιώσει θα προσδιορίζεται γεωγραφικά, θεσμικά και θεματολογικά στην ίδια κατεύθυνση όπως σήμερα ή χώρες όπως η Ελλάδα θα περιθωριοποιηθούν και άλλο;

Ζιούτος Δ. Γ., *Εισαγωγή στην επιστήμη του τύπου*, πρόλογος Γιώργος Αναστασιάδης, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 1995, 111 σελ., 34 σελ. παράρτημα.

Το βιβλίο εξετάζει την κοινωνική-πολιτική ταυτότητα και τον ιδεολογικό ρόλο του τύπου, το ιστορικό υπόβαθρο της ελληνικής εφημεριδογραφίας, καθώς και τον δημοσιογραφικό λόγο ως αντικείμενο επιστημονικής επεξεργασίας και διδασκαλίας.

Κανταντζόγλου Ιωάννα, *Ο κύκλος και η γραμμή. Όψεις του κοινωνικού χρόνου*, Αθήνα, Εξάντας, 1995, 142 σελ.

Το βιβλίο εξετάζει τη σχέση του χρόνου και της κοινωνίας, ανατρέχοντας στις ερμηνείες των κλασικών της κοινωνιολογίας, καθώς και στην αντιπαράθεση της κυκλικής και γραμμικής μορφής χρόνου που παρουσιάζεται ήδη από τις προκαπιταλιστικές κοινωνίες. Εξετάζεται επίσης η πολυπλοκότητα του χρόνου στη φυσική. Ειδικό βάρος δίνεται εξάλλου στη λειτουργία των κοινωνικών χρόνων στη Λατινική Αμερική και κυρίως στη λογοτεχνία του Γκαρθία Μαρκές.

Μανιάτης Γιώργος, *Πολιτική και ηθική. Η κρίση της πολιτικής και η δυνατότητα ηθικής θεμελίωσης του πολιτικού πράττειν*, Αθήνα, εκδόσεις Στάχυ, 185 σελ.

Το βιβλίο εξετάζει τη σχέση πολιτικής και ηθικής, επιχειρώντας να στοιχειοθετήσει μια πρόταση για την αντιμετώπιση αυτής της σχέσης και τη δυνατότητα ηθικής θεμελίωσης της πολιτικής, λαμβάνοντας υπόψη τις διαδικασίες διαμόρφωσης ενός ιστορικού υποκειμένου με νέα χαρακτηριστικά. Η απάντηση στο πρόβλημα αναζητείται στον αναστοχασμό των κριτηρίων και των μέσων του χειραφετικού σχεδίου του Διαφωτισμού που έμεινε ανολοκλήρωτο.

Κωστής Π. Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης. Εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου 14ος-19ος αιώνας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995, 463 σελ.

Το βιβλίο επιχειρεί να δώσει με επίκεντρο την πανώλη, μια γενικότερη

εικόνα της ζωής των ανθρώπων που κατοίκησαν την ελληνική χερσόνησο από τον 14ο ως τον 19ο αιώνα. Και τούτο γιατί η κατανόηση της πανώλης ως κοινωνικού φαινομένου δεν είναι δυνατή παρά μόνο παίρνοντας υπόψη τις κοσμοθεωρίες και τις νοοτροπίες των ανθρώπων των περασμένων αιώνων, μέσα στις οποίες εντάσσονται τόσο οι απόψεις τους για την ασθένεια, όσο και για τα μέσα πρόληψης ή θεραπείας.

Παναγιωτάτου Ελίζα, κ.ά., *Μελέτη και έρευνα προβλημάτων δυσλειτουργίας των μικρομεσαίων επιχειρήσεων (ΜΜΕ) σε σχέση με την πολεοδομική οργάνωση*, Αθήνα, ΕΜΠ, τμήμα Αρχιτεκτόνων, τομέας Πολεοδομίας Χωροταξίας, ΕΟΜΜΕΧ, 1995, 193 σελ.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

Ουτοπία, τχ. 15, Μάρτιος-Απρίλιος

Επετηρίδα Αμυντικής και Εξωτερικής Πολιτικής '95, Αθήνα, Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής Πολιτικής, 1995, 397 σελ.

Νόμος και Φύση, εξαμηνιαία επιθεώρηση περιβαλλοντικού δικαίου, τχ. 2/9, 369-670 σελ.

Περιβάλλον και Δίκαιο, εξαμηνιαία επιθεώρηση του χώρου, τχ. 1, άνοιξη 1994, 322 σελ. και τχ. 2, φθινόπωρο 1994, 300 σελ.

The Southern European Year Book 1944-95, Hellenic Foundation for European and Foreign Policy, Αθήνα 1995, 703 σελ.

ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΑ ΒΙΒΛΙΑ στις Εκδόσεις Κριτική

Klaus Busch

Η Ευρώπη μετά το 1992

(Οι επιπτώσεις της ευρωπαϊκής
ενοποίησης)

Hal R. Varian

**Μικροοικονομική – Μια σύγχρονη
προσέγγιση**

2 τόμοι

Hywel G. Jones

**Εισαγωγή στις σύγχρονες θεωρίες
οικονομικής μεγέθυνσης**

Joseph Stiglitz

Οικονομική του δημόσιου τομέα

Rudiger Dornbusch / Stanley Fischer

Μακροοικονομική

Γιάννης Βαβούρας (επιμέλεια)

Παραοικονομία – Συλλογή άρθρων

Bernhard Felderer / Stefan Homburg

**Μακροοικονομική και Νέα
Μακροοικονομική**

Luigi L. Pasinetti

Παραδόσεις θεωρίας της παραγωγής

Γιώργος Σταμάτης

**Προβλήματα μαρξιστικής
οικονομικής θεωρίας**

Γιώργος Σταμάτης

**Αναπαραγωγή, εισοδηματικό
κύκλωμα και εθνικοί λογαριασμοί**

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος

Ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική

Γιάννης Βαβούρας

Θέματα οικονομικής πολιτικής I

Γιώργος Σταμάτης

**Κείμενα οικονομικής θεωρίας και
πολιτικής**

3 τόμοι

Miltiades Chacholiades

Μικροοικονομική

2 τόμοι

Ian Steedman

Διεθνές εμπόριο

Γιώργος Σταμάτης

**Νεοκλασική μικροοικονομική
θεωρία**

Παρουσίαση και κριτική

Θεόδωρος Σακελλαρόπουλος

Προβληματικές επιχειρήσεις

Γιώργος Σταμάτης

**Τεχνολογική εξέλιξη και ποσοστό
κέρδους στον Marx**

Karl Marx

Εμπόρευμα και χρήμα

**Οικονομική κρίση και κρατική
πολιτική**

Επιμέλεια: *Γιώργος Σταμάτης*

ΤΑ ΒΙΒΛΙΑ ΜΑΣ ΑΠΟΣΤΕΛΛΟΝΤΑΙ ΚΑΙ ΜΕ ΑΝΤΙΚΑΤΑΒΟΛΗ
ΓΙΑ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΕΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΜΠΟΡΕΙΤΕ ΝΑ
ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΗΣΕΤΑΙ ΜΑΖΙ ΜΑΣ

ΣΤΑ ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΓΡΑΦΕΙΑ: ΔΙΔΟΤΟΥ 10 106 80 ΤΗΛ: 3621367, 3622390
ΣΤΟ ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΜΑΣ: ΚΩΛΕΤΗ 25 106 77 ΤΗΛ: 3836460

INTERNATIONAL POLITICAL SCIENCE ASSOCIATION
NEWS RELEASE No. 3, 11 SEPTEMBER 1995

IPSA THREE-YEAR INDIVIDUAL MEMBERSHIP:
EASY SUBSCRIPTION ARRANGEMENTS

Since its formation in 1949, IPSA has played a major role in the development of political science globally. A core component in this process has been the involvement of its individual members, of whom several thousand have joined IPSA over the years. Individual membership of IPSA offers a number of advantages:

- Free subscription to our journal, the *International Political Science Review* (which appears quarterly)
- Free subscription to our newsletter, *Participation* (which appears three times a year)
- Reduced subscription to the *International Political Science Abstracts*
- Reduced subscription to the *International Social Science Journal*
- Reduced registration fee for the IPSA world congress (the next takes place in Seoul, Korea, on 17-21 August 1997)
- Possibility of participation in research committees, study groups and other IPSA activities
- Information on a wide range of activities and developments within the profession
- Access to a wide network of contacts within the profession.

The annual individual membership subscription fee was set at \$50 for 1995 (to be reviewed in 1997). However, new members may avail of a substantial reduction in this up to 1998 by taking out three-year membership for the 1996-98 period for a cost of only \$135. In addition, members may request that a portion of this sum be paid to a maximum of two research committees or study groups of their choice. Payment may be made by cheque, draft wire transfer or credit card.

Further information and application forms may be obtained from:

IPSA Secretariat
Department of Politics
University College, Dublin
Belfield, Dublin 4, Ireland
tel: +353-1-706 81 82
fax: + 353-1-706 86 96
email: IPSA @ UCD.IE

In a new development, information about IPSA and an email application form may now also be obtained electronically from the email address above; this form may also be completed and returned electronically, together with credit card details if this is the preferred method of payment. Email enquiries should be directed to IPSA @ OLLAMH.UCD.IE

ΠΑΗΡΟΦΟΡΙΕΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΥΠΟΒΟΛΗ ΕΡΓΑΣΙΩΝ

Η *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* δημοσιεύει μόνο πρωτότυπες εργασίες, που εντάσσονται στο σχετικό γνωστικό αντικείμενο, δεν έχουν δημοσιευτεί σε άλλο περιοδικό ή βιβλίο και ανταποκρίνονται σε διεθνώς καθιερωμένες απαιτήσεις επιστημονικότητας. Οι συγγραφείς δεσμεύονται ότι, από τη στιγμή που το υποβληθέν άρθρο εγκρίνεται και εντάσσεται στον προγραμματισμό του περιοδικού, δεν το δημοσιεύουν σε άλλο έντυπο.

Οι εργασίες υποβάλλονται σε τρία αντίτυπα, ένα από τα οποία είναι το πρωτότυπο, και αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης. Οι εργασίες είναι δακτυλογραφημένες σε διπλό διάστημα και στη μία μεριά της σελίδας, αφήνοντας αρκετό περιθώριο αριστερά ή δεξιά. Η αποστολή δισκέτας PC ή Mac μαζί με το δακτυλόγραφο διευκολύνει την έκδοση. Τα κείμενα μπορεί να είναι γραμμένα σε οποιοδήποτε πρόγραμμα επεξεργασίας κειμένου για Mac ή σε μορφή Dos Text (ASCII) ή σε μορφή RTF.

Η βιβλιογραφία συντάσσεται κατά αλφαβητική σειρά και καταχωρίζεται ως διακριτό τμήμα της εργασίας, αρχίζοντας από ξεχωριστή σελίδα. Η παράθεση για βιβλίο γίνεται με τη σειρά: συγγραφέας, τίτλος, εκδοτικός οίκος, τόπος, έτος. Για άρθρο περιοδικού: συγγραφέας, τίτλος, περιοδικό, αριθμός τεύχους, έτος, σελίδες.

Οι παραπομπές σημειώνονται με ευδιάκριτους αριθμούς στο κείμενο και παρατίθενται στο τέλος σε ξεχωριστή σελίδα και συνεχή αρίθμηση. Η σειρά παράθεσης είναι ίδια με αυτήν της βιβλιογραφίας και προστίθεται η σελίδα.

Πίνακες και γραφήματα με τις σχετικές επεξηγήσεις παρατίθενται σε ξεχωριστή σελίδα εκτός κειμένου, ενώ στο κείμενο σημειώνεται με ευκρινή τρόπο η θέση τους.

Οι εργασίες συνοδεύονται (α) από περίληψη έως 20 γραμμές στα ελληνικά και στα αγγλικά, (β) από βιογραφικό/βιβλιογραφικό σημείωμα 5-6 γραμμών στα ελληνικά και στα αγγλικά. Ακόμη, ο συγγραφέας πρέπει να γνωστοποιήσει, σε ιδιαίτερη σελίδα, το ονοματεπώνυμο, τη διεύθυνση και το τηλέφωνό του.

Η Συντακτική Επιτροπή φροντίζει για την αξιολόγηση, διατηρεί το δικαίωμα επιλογής και καθορίζει το χρόνο δημοσίευσης των εργασιών. Σε κάθε περίπτωση, τα αντίτυπα δεν επιστρέφονται. Οι συγγραφείς δικαιούνται να λάβουν δωρεάν δύο αντίτυπα του τεύχους στο οποίο δημοσιεύεται η εργασία τους. Η αναδημοσίευση από την παρούσα *Επιθεώρηση* απαιτεί άδεια της Συντακτικής Επιτροπής.

Βιβλία αποστέλλονται στη διεύθυνση της Σύνταξης.

GREEK POLITICAL SCIENCE REVIEW

A publication of the Hellenic Political Science Association

Editorial Board M. Agelidis, Y. Voulgaris, N. Demertzis, N. Diamandouros, H. Katsoulis, Th. Couloumbis, P. Kitromilides, C. Lyrintzis, H. Nikolakopoulos, Kalliopi Spanou, M. Spourdalakis

Executive Secretary C. Lyrintzis, M. Spourdalakis, Y. Voulgaris

Scientific Board N. Alivisatos, Th. Veremis, P. Getimis, G. Dertilis, P. Kasakos, D. Kirtatas, A. Liakos, Th. Lipowatz, Dimitra Madianou, N. Mouzelis, A.-Y. D. Metaxas, G. Mavrogordatos, A. Macridimitris, Maro Padelidou, G. Papadimitriou, E. Papataxiarhis, C. Rozakis, L. Tsoukalis, K. Tsoukalas, A. Fatouros, Anna Fragoudaki, D. Charalabis, K. Psychopedis

Address Themelio Publications, 84 Solonos Str., Athens 106 80

Copyright. Hellenic Political Science Association

The *Greek Political Science Review* is published biannually, Price 1200 Dr. Subscriptions: Individuals 2400, Foreign 3000, Institutions 5000, Students 2000. Subscriptions should be sent to the editorial secretary Ms Th. Theodosopoulou, 84 Solonos Str., Athens 106 80, Tel. 36 09 001, Fax 36 09 004

SERAFIM SEFERIADIS

REGARDING THE FORMATION OF THE GREEK WORKING CLASS: SOME OLD DEBATES REVISITED

The purpose of this article is to adumbrate the process of working-class formation in Greece in the period 1870-1936. The discussion is organized on the basis of a heuristic continuum constructed along the dimension «links with the countryside», that was recently proposed by Liakos, and explores developments both at the level of the changing employment structure/labor market and that of the subjective predispositions of workers as witnessed by the evolution of class struggle. Upon taking issue with several versions (old and new) of the myth that tends to portray Greece as a country of relatively placated «owners», and upon exploring both the «objective» and the «subjective» make-up of selected sectors of the laboring populations (both the solid proletarian core and the far more numerous laboring poor of the «informal sector»), the argument is put forward that despite the many structural and conjunctural impediments (such as the continually fluid employment structure, the initial failure of the native working class to integrate the Asia Minor refugees, the aggravated problem of unemployment, and the intensifying coerciveness of the State), the process of working-class formation was well advancing during the interwar years. In fact, as the period drove to a close,

and despite the institutionalized movement's continuing organizational malaise, labor's collective «we seems to have acquired a distinctive identity and even attractiveness for the many downtrodden layers of society. To substantiate this thesis, reliance is made on primary material collected during this author's field research on the evolution of the labor movement, and other previous work measuring labor militancy in the period 1919-1936.

VASSILIKI GEORGIADOU

**ECONOMY AND ELECTORAL BEHAVIOUR.
THE PARTY PREFERENCES OF THE UNEMPLOYED
UNDER EMPLOYMENT CRISIS**

This article deals with the relation between unemployment and electoral behaviour. The central question is whether unemployment, viewed as an economic issue, may have an impact or even convert electoral behaviour. Particular emphasis is given, therefore, to the interrelation between macroeconomic and political variables, found in theories of «political economic cycle» and «economic voting». It is argued that fiscal situation and the way the voters understand it is closely linked to their consolidated party preferences, which, are shaped through a combination of conjectural and long-term structural factors.

As far as specific electoral behaviour of the unemployed is concerned, three working hypotheses are made in this article: (1) the apathy hypothesis, (2) the mobilization (radicalization) hypothesis, and (3) the realignment hypothesis. Although certain empirical surveys are conducive to definite theoretical conclusions, one can hardly maintain that there is a single dense theory of the unemployed people's electoral behaviour. Based on the available empirical and theoretical material, the author claims that the electoral behaviour of the unemployed is multifaceted. Decreased non-voting and political interest, preference of governmental parties supported by traditional clientelistic bonds, or/and the rising of anti-governmental attitudes as well as the twist towards the extremes of the party systems attended by non-conventional forms of political participation, are some of the possible political reactions of the unemployed which are in need of thorough study and verification suggested in this article.

L. LOULODIS

**POLITICAL ASPECTS OF STATE INTERVENTION IN AGRICULTURE
A REANALYSIS OF THE VIEWS OF ELITE PERSONNEL
IN THE AGRICULTURAL POLICY AREA**

It has been noted that the literature about the sociology of development has had only marginal interest in the role of the state, here taken to mean the role

of the political element in the developmental transformation of a specific social formation. In both the neo-evolutionary theories of modernisation and in neo-liberal theories, the political element is only considered as a backdrop which remains marginal to such analyses. Even the problematique of Marxist approaches on this issue does not avoid the overdetermination of politics by the economy. However, we can show the relative autonomy of the political element in the process of social transformation if we focus our analysis empirically on a number of key issues: the organisational structure of public administration (Ministry of Agriculture, Agricultural Bank of Greece etc.); the institutionalised and informal functioning of that structure; the infiltration of political parties at all levels of the administrative hierarchy; the clientelistic relationships which mediate the contacts between the farmer and the state; the relations of public agencies with representatives of the private economic sector (multi-national companies, traders' unions), of the collective economy (co-operatives) and of organised interest groups for individual producers (professional farming organisations). In the present note some of these topics will be dealt with in a first attempt at investigating and detailing how the political element works in the procedures for state intervention in agriculture. The primary documentary material for this analysis has been extracted from a number of elite interviews undertaken by the author, as a part of a wider research programme concerning the competitiveness of European agriculture. Interviews were obtained from elite functionaries responsible for planning and implementation of agricultural policy.

ASTERIS C. HULIARAS

**DEMOCRATIC INSTITUTIONS
AND ECONOMIC DECLINE
IN SUB-SAHARAN AFRICA**

Within three years (1991-1993) sub-saharan Africa states have witnessed the most important wave of political liberalisation since the early 1960s. The article examines the factors responsible for these changes (economic decline, end of the cold war era, diffusion effects within Africa and political conditionality of foreign aid) as well as the prospects for multiparty politics in the continent. The main conclusion is that we should not be optimistic about the future of democratic institutions in Africa: there is not a strong link between democracy and Development, while elections cannot effectively prevent ethnic conflict. Finally, no foreign power can impose democracy in Africa by using the provision of economic aid as a leverage.

THANOS LIPOWATZ

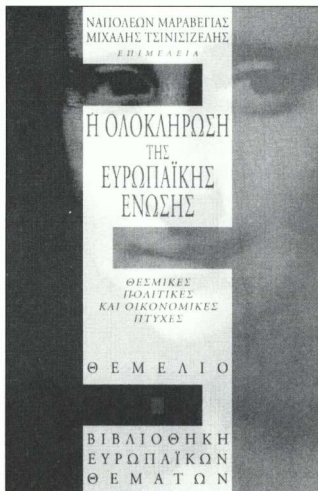
REASON AND WILL IN CHRISTIANISM

This article is an answer to two critics concerning my previous article in the *Review of Political Science*, no 2/1993, on «Orthodox Christianity and nationalism as two aspects of modern Greek political culture». In this article I emphasize the lack of the concept of will and its ambiguous linguistic status in the greek orthodox and cultural tradition. This fact as well as the rejection of critical Reason by Orthodoxy, have been overlooked by the author of one of these articles. She proposes instead the orthodox concept of «person». But the latter is unlikely to resolve the problem, because it ignores conflict and the splitting of the subject, and it is based only on face-to-face relations. On the other side, given the actual conservative and nationalist attitude of the orthodoxs in Greece and their efforts to build an «orthodox alliance» along with their coreligionists in Serbia and Russia, gives some evidence to the hypothesis of Huntington about the «conflict of civilizations».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

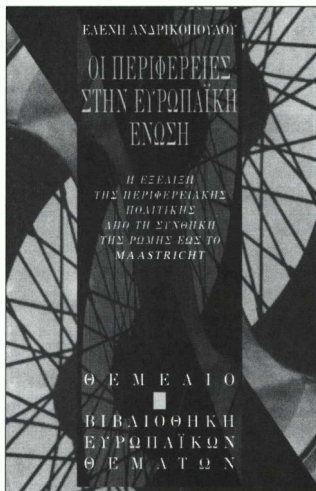
ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

Κυκλοφορούν

Η ΟΛΟΚΛΗΡΩΣΗ
ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ
ΘΕΣΜΙΚΕΣ, ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ
ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΠΤΥΧΕΣ

Επιμέλεια - Εισαγωγή:
Ν. ΜΑΡΑΒΕΓΙΑΣ
Μ. ΤΣΙΝΙΣΙΖΕΛΗΣ

ΟΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΕΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΗΣ
ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΑΠΟ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ
ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ ΕΩΣ ΤΟ
ΜΑΑΣΤΡΙΧΤ

ΕΛΕΝΗ ΑΝΔΡΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

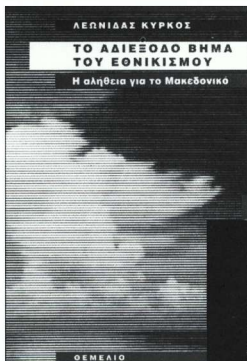
ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ

ΒΙΒΛΙΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟ

Κυκλοφορούν

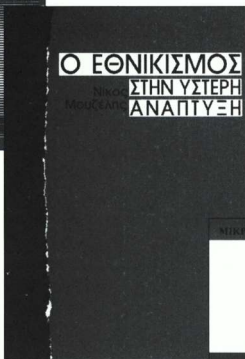

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΚΥΡΚΟΣ

ΤΟ ΑΔΙΕΞΟΔΟ ΒΗΜΑ
ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΥ

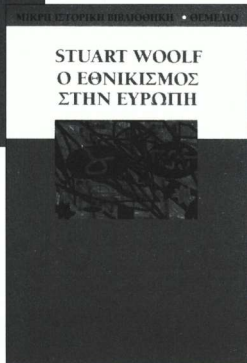
Η ΑΛΗΘΕΙΑ ΓΙΑ ΤΟ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ

6' έκδοση συμπληρωμένη

ΝΙΚΟΣ ΜΟΥΖΕΛΑΣ

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ
ΑΝΑΠΤΥΞΗ

STUART WOOLF

Ο ΕΘΝΙΚΙΣΜΟΣ
ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΘΕΜΕΛΙΟ - ΛΕΣΧΗ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Σόλωνος 84, τηλ. 36 08 180, 36 02 646

Προεκτάσεις
του Υπουργείου

Σαββάλας

Εκδόσεις - Βιβλιοπωλείο

ΤΕΧΝΗ

Σημείο Αναφοράς

ΣΤΟ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟ

• ΕΚΔΟΣΕΙΣ - ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ ΣΑΒΒΑΛΑ • Ζ. ΠΗΓΗΣ 18 & ΣΟΛΩΝΟΣ • 105 62

MD0006025868

ISSN 1105-8366